

caiete critice

8-9 (262-263) / 2009

Revistă editată de Fundația Națională pentru Știință și Artă

Director: Eugen SIMION

8-9 (262-263) / 2009

CAIETE CRITICE

Fragmente critice

Lista lui Kundera
de Eugen Simion

Cronici literare

*Petru Dumitriu
și Adversarul său*
de George Neagoe

Document

*Laborator de creație:
Mihail Sebastian
- Orașul cu salcâmi*

Savanți români

George Emil Palade

Negru pe alb

*Ioana Bot și
pathema eminesciană*
de N. Georgescu

Știință și filosofie

*Marele Război și
prăbușirea
vechii Europe*
de Viorel Barbu

Artă și spectacole

*Truffaut,
un mit cinefil*
de Dana Duma

caiete critice

Revistă editată de
*Fundația Națională
pentru Știință și Artă,
Grupul interdisciplinar
de reflecție*
și
Editura Expert,
sub egida
Academiei Române

Redacția:

Valeriu IOAN-FRANC
redactor-șef

Lucian CHIȘU
coordonare editorială

Aida SARCHIZIAN
Andrei GRIGOR
Bogdan POPESCU
Răzvan VONCU

Daniel CRISTEA-ENACHE
Călin CĂLIMAN

Maria MOLDOVEANU
Ana-Lucia RISTEA
Oana SOARE
Andrei MILCA
Paula NEACȘU
Nicolae LOGIN
Luminița LOGIN

Tel.: 318.24.38; 318.81.06
E-mail: edexpert@zappmobile.ro
office@fnsa.ro

ISSN: 1220-6350

Colegiul editorial:

Mihai CIMPOI

Serge FAUCHEREAU (Franța)

Valeriu IOAN-FRANC

Klaus HEITMANN (Germania)

Mihail METZELTIN (Austria)

Thierry de MONTBRIAL (Franța)

Maurice NADEAU (Franța)

Basarab NICOLESCU

Eugen SIMION

Dumitru ȚEPENEAG

CUPRINS

1-2-3/2009

FRAGMENTE CRITICE

Eugen SIMION: Un jurnal intim de acum patru decenii (III) 3

NOTES TIRÉES D'UN CARNET

Serge FAUCHEREAU: En songeant a Tristan Tzara. 9

IN MEMORIAM GRIGORE VIERU

Tudor NEDELCEA: Poetul, simplu ca iarba 15

ÎNTÂILNIRI DE DESTIN

Alexandru ZUB: Un ostaş al cauzei naţionale: Grigore Vieru 21

CRONICI LITERARE

Simona ANTOFI: Dilemele actuale ale criticilor - *În ariergarda avangardei* 24

George NEAGOE: Eminescu - tratat de negociere (I). 26

Lucian CHIŞU: Laboratorul poetic eminescian. 31

Ioana VASILOIU: Eminescu - Semne şi sensuri 35

Ileana MIHĂILĂ: Francis Claudon, *Les grands mouvements littéraires européens*. 38

CONVORBIRI

„Când l-am văzut acolo, la Câmpulung, ne-am împrietenit din primele cinci minute".

Cu Alexandru Paleologu despre N. Steinhardt. 40

DOSAR

Pavel ȚUGUI: G. Călinescu - un text cenzurat. *Denunţurile*. 46

EUGEN IONESCU

Eugen Ionescu - Texte recuperate. 60

NEGRU PE ALB

N. GEORGESCU: Cu ochii larg închişi

(completări la „Boala şi moartea lui Eminescu"). 81

caiete critice

NICOLAE BREBAN '75

S. DAMIAN: Grimasa râsului. 88

COMENTARII

Crișu DASCĂLU: Hannibal intra muros! sau A doua (?) trădare a intelectualilor 96

Ileana TĂNASE: Hainele cele noi ale împăratului sau despre minciună în semiotica
manipulării 99

Bogdan POPESCU: Satul F. înainte de Bănulescu (chipuri, istorii, mentalități) (III) 104

Antonio PATRAȘ: Sub semnul lui Euphorion. 108

Bogdan Mihai DASCĂLU: A citi / A nu fi citit 114

LITERATURĂ STRĂINĂ

Serge FAUCHEREAU: Puterea imaginilor, De la Lascaux la Matthew Barney (II) 117

Rüdiger SAFRANSKI: Dumnezeu (totuși nu) e mort. 128

ȘTIINȚĂ ȘI FILOSOFIE

Viorel BARBU: Timp kantian – timp eminescian 135

CARNET PARIZIAN

Virgil TĂNASE: Cărările scriiturii 137

CULTURĂ ȘI ECONOMIE

Maria MOLDOVEANU: Economia artelor (IV) 139

Napoleon POP & Amalia FUGARU: Criza financiară – dincolo de economicul
predominant 152

ARTĂ ȘI SPECTACOLE

Dana DUMA: Hollywood versus Sillywood 162

Călin CĂLIMAN: Un cineast meteoric: Nicolae Breban 165

Dan PĂCURARIU: Orașul - între tradiție și inovație. Soluții pe teme date 168

*Ilustrăm acest număr cu desene (caricatură, grafică)
din volumul*

*O istorie a literaturii române văzută de marii graficieni ai lumii,
de Nicolae IONIȚĂ,*

în curs de apariție la Editura Muzeul Literaturii Române

Eugen SIMION

Lista lui Kundera

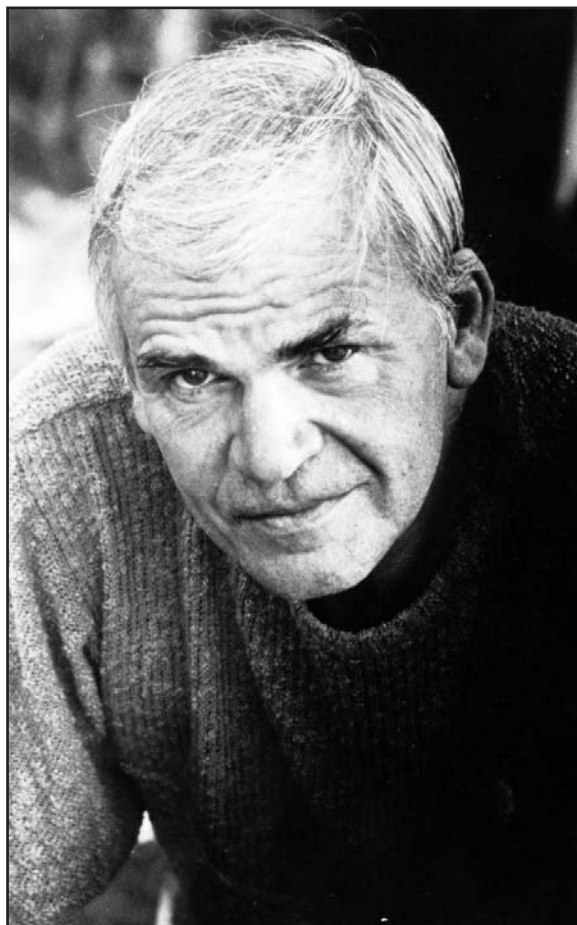
Abstract

Inspired by two essays published by Milan Kundera in the volume entitled "Rencontre" (Gallimard, 2009), the author makes some remarks about the history of the concept of "black list" in literature. The discussion is focused on a few cases of French, German and Romanian writers.
Keywords: "black list", "golden list", revisions, ideology, Anatole France, Bertold Brecht, E. M. Cioran

Citesc totdeauna cu plăcere pe Milan Kundera, un scriitor din Est care, ajuns la Paris, a făcut o frumoasă carieră europeană și, poate, universală... Este un romancier de succes și, totodată, este un bun teoretician al romanului într-o vreme în care teoria romanului a fost acaparată, pe rând, fie de „teroriștii” noului roman, fie de publiciștii propriu-zis care, scriind despre roman, privesc cu programatică ostilitate prezența teoriilor în narațiunea romanescă și, în genere, sunt de părere că teoriile încurcă mai degrabă pe cititorul de romane, decât îl luminează. Milan Kundera este un romancier cu spiritul liber, convins că arta nu trebuie strivită de „o logoree teoretică opacă și zgomotoasă” care, după el, „împiedică o operă să intre în contact direct, nemediatizat, cu cel care o privește (o citește sau o ascultă)”.

Milan Kundera are, vreau să spun, idei bune despre roman și nu este prima oară când le exprimă fără complexe, încalcând deseori „corectitudinea politică” în sfera culturii, foarte răspândită și bine păzită la Estul ca și la Vestul Europei actuale... Răsfoiesc acum volumul *Rencontre* (Gallimard, 2009) și îmi atrag atenția, între altele, două dintre eseurile sale. Unul privește pe Anatole France, iar celălalt, pe Bertold Brecht. O idee comună leagă aceste însemnări inteligente, clar formulate, nu lipsite de un anumit umor intelectual: ideea unei

mentalități opresive care se instalează la un moment dat în opinia publică față de un autor și, după ce se fixează, continuă să funcționeze fără logică multă vreme. Mai direct spus: ideea „listelor negre” care circulă în chip aberant în literatură, azi ca și ieri, irită pe acest scriitor ceh lovit el însuși în ultima vreme de unele suspiciuni... „Lista neagră” (lista scriitorilor suspecti, nefrecventabili și, în cele din urmă, interziși sau cel puțin marginalizați, ocoliți) nu-i o invenție a totalitarismelor de dreapta sau de stânga, zice Kundera, ci a salonului artistic parizian. Aici s-ar fi pus la cale această formulă la început politicoasă, apoi brutală, primitivă (în timpul dictaturilor ideologice!), de excludere și de linșaj intelectual. Și, ca să ne convingă că așa stau lucrurile, Milan Kundera aduce exemplul lui Anatole France, un prozator care i-a încântat și lui, ca și nouă, adolescența. Ajuns la Paris, în exil, cehul Kundera descoperă faptul că romancierul care-i îndulcise singurătățile pragheze este un nume aproape interzis. Cioran îi șoptește la ureche: „nu pronunța niciodată cu voce tare numele lui [Anatole France], toată lumea o să râdă de dumneata”... Anatole France era, așadar, pe lista neagră. Nu-i singurul. Cioran însuși nu-i bine văzut la Paris de toată lumea intelectuală. Citându-l odată într-un grup de filosofi (citându-l, se înțelege, pozitiv), Kundera este imediat pus la punct de un reputat int-

electual: „Cioran? – i-ar fi zis acesta privindu-l lung în ochi – un dandy du néant”...

Intrigat de această intoleranță în lumea spiritului, Kundera începe să cerceteze cu mai mare atenție rădăcinile ei și descoperă, de pildă, că în afară de saloanele mondene, se află micile bisericuțe artistice care alcătuiesc periodic liste negre. Avangarda europeană practică în chip curent această politică sau terapeutică, după cum vrem să-i spunem. Periodic sunt denunțate nume de scriitori detestabili, vinovați că sunt, de exemplu, bătrâni sau clasicizanți, deci primejdioși... Acest spirit de intoleranță ajunge chiar și la Academia Franceză. Ales în locul rămas vacant prin dispariția lui Anatole France, Paul Valéry este obligat, prin tradiție, să facă elogiul predecesorului său. Cum să facă, totuși, elogiul unui om în dizgrație? Marele estetician, care nu-i deloc un ideolog pătimăș sau un moralist inclement, nu are totuși curajul să provoace mentalitatea comună. Nu-l poate contesta pe Anatole

France, e adevărat, dar nici nu-l poate lăuda sub Cupolă. Alege altă strategie pentru a împăca în discursul său de recepție opinia curentă cu tradiția academică: vorbește despre predecesorul său fără a-i pronunța numele... Un exemplu întristător, după mine, de artă a disimulării, o convenție pe care mi-ar fi greu s-o urmez, în fine, o dovadă că presiunea mentalității comune este uneori mai puternică decât libertatea spiritului...

Inutil să mai spun ce-au însemnat listele negre sub cele două totalitarisme care au însângerat secolul al XX-lea și au marcat destinul a două-trei generații de intelectuali. Milan Kundera, care a trăit sub comunism, nu vorbește decât în trecut de ele. Aduce în schimb un exemplu din epoca postcomunistă când sistemul listelor negre continuă să funcționeze. Exemplul lui este Bertold Brecht, un dramaturg de succes în Estul Europei după al doilea război mondial, ignorat, marginalizat azi. Eugène Ionesco îl detesta sincer din pricina angajamentului său politic, biografii contemporani scormonesc cu deliciu în ceea ce Malraux numea „maldărul de rufe murdare”, adică în biografia scriitorului, și, scormonind, portărele istoriei literare află ceea ce caută: compromisiunile, perversitățile, crimele sale morale... Așa ne spune, cel puțin, Kundera care, citind o biografie de 800 de pagini scrisă de un profesor de literatură comparată de la Universitatea din Maryland, rămâne îngrozit. Află, aici, toate căderile, viciile, lașitățile dramaturgului, și anume că Bertold Brecht nu era ceea ce știm (adică un mare scriitor), ci un homosexual disimulat, un erotoman înrăit și josnic, un individ sadic care își exploata metresele punându-le să-i scrie piesele de teatru, un oportunist cu simpatii întâi hitleriste, apoi prosovietice, un antisemit. Când e vorba de înfățișarea fizică a dramaturgului, biografii săi necruțători relevă faptul că trupul marelui B.B. putea îngrozitor. Ei înfățișează meticulos acest aspect dezagreabil într-un capitol special, cu referințe la confesiunile făcute, după 30 de ani de la moartea scriitorului, de damele cu care bietul, nefericitul, imprudentul, nespălatul B.B. a avut de-a face...

Kundera, înfricoșat, dezgustat, încearcă să prezinte cu umor negru aceste reconstituiri biografice lucrate nemțește (adică te-meinic, cu o bibliografie înspăimântătoare), dar umorul, trebuie să spun, nu-i reușește. Nota tragică este mai puternică. Nu-i rămâne la urmă decât să întrebe retoric și melancolic: „Ah, Bertold, ce va rămâne din tine? Mirosul tău urât, păstrat timp de 30 de ani de colaboratoarea ta fidelă, reluat, apoi, de un savant care, după ce l-a examinat cu metodele moderne ale laboratoarelor universitare, îl transmite mileniului viitor”... De data aceasta exercițiul umorului negru îi reușește parizianului Milan Kundera format la școală umorului central-european...

Mai aflu ceva interesant din cartea acestui eseist care nu-i nici el ocolit de procurorii morali de azi, obstinați să-i descopere greșelile trecutului. Nu vorbește în *Rencontre* de ele, dar din presă am aflat deja că detectivii n-au stat degeaba și, căutând, au aflat ce căutau. Kundera s-a apărat de suspiciunea de a fi colaborat cu poliția politică cehă, dar, cum se întâmplă peste tot, apărarea este mai puțin convingătoare în astfel de cazuri decât acuzarea. Așa că apărătorul lui Bertold Brecht are de ce să fie îngrijorat. Romanele și eseurile sale nu-l ajută prea mult. O să vină într-o zi un alt scriitor și o să întrebe, cu melancolie sau malițiozitate: „ce rămâne din tine, Milan Kundera”?

Deocamdată Milan Kundera, care a fugit din Estul în Vestul Europei ca să poată gândi liber și să scrie liber, descoperă că „Europa a intrat în epoca procurorilor” și că „Europa nu mai este iubită, Europa nu se mai iubește pe sine”. El pune verbele la imperfect, dar gândul lui merge în mod indubitabil spre prezentul confuz și agresiv. Are un argument: se uită în jur, citește ziarele, consultă biografiile marilor creatori, urmărește ierarhiile date de hebdomadare și ce remarcă? Remarcă faptul că, făcând un dosar al „geniilor secolului”, o revistă pariziană a stabilit în urma unei anchete lungi și meticuloase lista celor 18 genii care au marcat secolul al XX-lea. Curios, pe listă nu figurează niciun romancier, niciun poet, niciun dramaturg, niciun compozitor, nici-

un filosof... Figurează, în schimb, Coco Chanel și Yves Saint Laurent...

Înțeleg îngrijorarea lui Kundera, dar nu mă mir prea tare de „listele negre” care circulă azi și nici de această „listă de aur”, cum îi zice el cu ironie, desigur, întocmită de hebdomadarul parizian. „Liste negre” în care figurează, din motive diferite, mari scriitori ca Céline și Brecht și „liste de aur” în care nu figurează Proust și, în genere, nu figurează niciun scriitor, niciun compozitor, niciun filosof... Kundera are dreptate să se întrebe dacă nu cumva Europa spiritului a dispărut și în locul ei au apărut croitorii de lux și oamenii cu nasul fin (parfumierii) care reprezintă azi excelența spiritului.

*

Să rămânem, pentru puțin timp, la „listele negre” care, în spațiul est-european, au o tradiție bogată. Îndată după cel de-al doilea război mondial cuprindeau la început numele scriitorilor suspecți de a fi

colaborat cu vechiul regim, de la Rebreanu (care tocmai murise, dar memoria lui era „scuipată” zilnic de unii publiciști dornici de răzbunare) până la tinerii „generaționiști” – simpatizanți ai extremei drepte în deceniul anterior. Încet, încet, numărul scriitorilor indezirabili a sporit considerabil așa încât pe la mijlocul anilor '50 lista neagră însuma mai toată literatura română, de la Maiorescu la Arghezi, socotiți adversari – toți – ai ideologiei „progresiste”, ceea ce vrea să zică: scriitorii „nerealiști”, criticii estetizanți (Lovinescu, G. Călinescu), poeții evazionști (simboliștii), „naționaliștii” (Iorga), scriitorii ideologi, localiștii, autohtonisții, chiar și suprarealiștii – oameni în genere de stânga înainte de 1944 – intră, prin onirismul și dicteul automatic, în această fișă a exclușilor... După 1960, unii dintre ei au fost recuperați, integral sau parțial, în funcție de momentul politic. Azi puteai scrie, de pildă, despre proza lui Eliade, mâine numele lui era interzis de cenzură...

Dar, să zicem, asta a fost înainte de decembrie 1989. O istorie complicată ce trebuie reconstituită cu migală și în chip obiectiv. O istorie greu de înțeles de tinerii scriitori de azi, în eventualitatea că sunt interesați să afle ce s-a întâmplat înainte de nașterea lor. Sunt semne că nu-i prea interesează și nu putem să le aducem vină pentru această inapetență pentru problemele trecutului. Povestea – pe care o repetăm mereu – că cine nu cunoaște tragediile trecutului riscă să le retrăiască – nu-i impresionează prea tare. Nici nu cred, probabil, în înțelepciunea ei. Tinerii cred că fiecare generație are problemele ei și trebuie, singură, să și le asume și să le rezolve. Adevărat, dar generațiile nu sunt eterne nici în literatură, așa încât nu toate problemele lor pot fi asumate și lămurite. Istoria lasă totdeauna o poartă deschisă pentru generațiile viitoare... O poartă pe care intră, neîncetat, angoasele, fantasme, păcatele trecutului...

Revenim la listele negre: după căderea comunismului era firesc ca procesul să se repete, cu alte criterii și alte personaje. Într-o jumătate de secol de dictatură s-au întâmplat atâtea: atâtea drame, atâtea compro-

misuri pentru supraviețuire sau pentru promovare, atâtea fărădelegi, atâtea cedări morale, dar și exemple de curaj și demnitate intelectuală. Cum să descurci firele acestei teribile istorii? Unii au propus un proces de tip Nüremberg... Dar de unde să luăm judecătorii imparțiali și, de i-am afla, care ar putea fi consecințele judecății? S-a pus, apoi, pe tapet problema revizuirilor morale și a revizuirilor estetice. Toată lumea a fost de acord, dar fiecare a înțeles în felul său procesul revizuirii... Ce-a urmat se știe: 20 de ani de „revizuire”, adică de injurii, răzbunări, pamflete, procese morale, negații după ureche, pe scurt: un vacarm general și o *pohtă* uriașă de promovare socio-politică. Primii luați la ochi de către noii procurori morali au fost marii scriitori: Arghezi, G. Călinescu, Preda, Nichita Stănescu, Sorescu. Scriitorii mediocri și criticii literari mediocri au simțit numaidecât că este momentul să-și regleze conturile. Și o țin așa de două decenii. S-a revizuit ceva, mă întreb, este azi viața literară mai curată, sunt ierarhiile literare mai drepte? Nici pomeneală! Fenomenul pe care îl semnala Kundera în cazul Brecht se repetă, la paliere mai joase, în zeci, sute, dacă nu mii de situații... Listele negre continuă să funcționeze. Fiecare grup are lista lui neagră și lista lui de aur și, de le pui laolaltă, observi că literatura este un imens bazar în care toate se învălmășesc și toată lumea care îl vizitează se plânge și țipă în același timp. În acest vacarm cu greu se mai aude vocea creatorului autentic. Și este și mai greu să dai o judecată morală corectă despre trecut... Operație, putem spune, eșuată moral. Acuză cine are putere, se apără cine poate. Morții sunt victime ușoare...

*

Mă surprinde o propoziție din *Une Rencontre*: o propoziție despre scriitorul Hrabal, suspectat, sub comuniști, că nu protestează deschis împotriva regimului, nu ia – cum se zice – atitudine, nu iese în stradă. Kundera îl apără în chipul următor: „o singură carte de Hrabal valorează mai mult pentru oameni și pentru libertatea lor de spirit decât toate gesturile și toate proclamațiile noastre protestatoare”. Bine că scrie

această propoziție la Paris, de ar fi scris-o la București, cu câțiva ani în urmă, ar fi riscat să fie trecut pe lista neagră a neocomuniștilor... „Est-esteticii” nu i-ar fi iertat lui Milan Kundera această idee apolitică. L-ar fi acuzat, în mod sigur, de complicitate morală și de trădare intelectuală... Sunt și alte opinii ce pot irita în scrierile acestui scriitor ceh care, refugiat în occident, nu adulează nici orientul, nici occidentul european. El judecă fără complexe pe moralistii, ideologii din Vest, ca și pe moralistii și ideologii din răsărit. Admiră pe Márquez, scriitor de stânga, și crede că *O sută de ani de singurătate* este „o apoteoză a artei romanului și, în același timp, este un adio adresat romanului”. Se contrazice puțin pentru că în alt loc scrie că *Moartea lui Virgiliu* de Hermann Broch este „un sublim adio adus artei romanului scris în formă de roman”... A murit romanul? – te întrebi după ce citești aceste propoziții. N-a murit, bineînțeles,

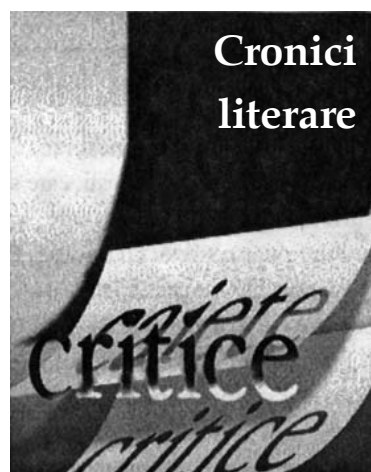
deși decesul lui este anunțat periodic. O moarte ritualică pentru că romanul, observăm, reînvie de fiecare dată după ce o formulă (o „artă a romanului”) se epuizează. Și, apoi, Kundera însuși contrazice această dispariție a romanului ca artă: scrie, în continuare, romane de succes și, observ, criticii francezi descoperă în ele o artă proprie, un model românesc...

*

O idee îmi place în chip deosebit în discursul acestui prozator care ironizează „le désert du sérieux” și „le désert sans humour”, repet, la Est ca și la Vestul Europei de azi. Ideea că „națiunea cehă s-a născut (și s-a născut de mai multe ori) nu grație cuceririlor militare, ci totdeauna grație literaturii sale”. Ideea vine într-un moment în care puțini intelectuali mai cred că literatura mai înseamnă ceva și că literatura națională mai are un viitor.

George NEAGOE

Petru Dumitriu și Adversarul său

Abstract

The article is a book review about Oana Soare's study "Petru Dumitriu & Petru Dumitriu. O monografie" ("Petru Dumitriu & Petru Dumitriu. A Monography"). Oana Soare's volume is an efficient contribution about revising Petru Dumitriu's literary work. Besides, the researcher focused her attention on the causes that might have determined the writer to implicate himself in the communist propaganda and later to leave Romania and to denounce the communist horrors.

Keywords: Petru Dumitriu, Henriette Yvonne Stahl, M. Novicov, socialist realism, censorship, communism

E greu de scris o recenzie pe măsura acestei cărți, care depășește calificative precum „interesantă” sau „importantă”. Densă în informații și plină de observații minuțioase, ea reprezintă o provocare. Pentru că, pe de o parte, își refuză comentatorul dacă acesta n-a parcurs destule dintre romanele lui Petru Dumitriu, iar, pe de altă parte, îl obligă pe cronicarul literar să aibă competențe care să-l ajute să se raporteze adecvat la eseurile mistico-filozofice ale scriitorului.

Volumul încheie seria revizuirilor legate de opera lui Petru Dumitriu, cu toate că exegeta a ales subtitlul *O monografie*. Viitoare lucrări vor aduce posibile corectări sau nuanțări, dar nu vor schimba aproape deloc perspectiva, deoarece Oana Soare a asamblat cu rigurozitate și răbdare date din dosarul prozatorului, aflat în Arhivele CNSAS, și din presa a șase decenii (1943–2005). Cercetătoarea a luat caimacul în ceea ce privește subiectul Petru Dumitriu. Viața autorului este reconstituită, așa cum precizează autoarea, în sensul unei „demonstrații” ordonatoare, ce vizează înlăturarea ideii că Petru Dumitriu a fost numai un executant obedient al directivelor culturale ale PMR-ului. Alături de această țintă propusă, mai există una dedusă din structurarea capitolelor și dintr-o indicație din secțiunea *În chip de introducere*: „Biografia

nu este o paranteză a operei și nici invers, opera una a biografiei; în cazul lui Petru Dumitriu fiecare funcționează ca *nexus* pentru cealaltă. Ambele alcătuiesc o bandă a lui Möbius, se intersectează și mai ales se cenzurează, uneori, reciproc. De aceea, în studiul de față, am ales amestecul – și nu separarea – îtelor biograficului cu prezentarea propriu-zisă a etapelor creației” (p. 11). Metoda aleasă se arată viabilă, în condițiile în care Petru Dumitriu și-a modificat discursul literar în funcție de câteva evenimente istorice. De la proza poetică strânsă în volumul *Euridice. 8 proze* (1947), de un livresc care astăzi s-ar încadra în sfera *kitschului*, autorul virează la stânga, în extrema realismului socialist, elaborând nuvela *Dușmănie* (1948). Discuțiile despre cariera lui Petru Dumitriu vehiculează o multitudine de clișee și de prejudecăți. Astfel, autorul s-a mândrit pentru că a făcut propagandă regimului totalitar, glorificându-i realizările în *Drum fără pulbere* și în *Pasărea furtunii*. Devenit scriitor oficial și, prin urmare, privilegiat, el ar fi profitat de pseudodezghetul de după 1953 și a redactat *Cronică de familie*, despre care destulă lume crede că primele două volume nu conțin decât minime imixtiuni ideologice. Aflat în culmea gloriei, romancierul părăsește inexplicabil țara în 1960 și publică *Rendez-vous*

au *Jugement Dernier* ca defulare a frustrărilor acumulate pe durata „obsedantului deceniu”. Și punct. Interesul pentru Petru Dumitriu se sfârșește la anul 1961.

Alături de Petru Dumitriu & Petru Dumitriu, apare portretul mamei – Tereza Debretzy – o ființă misterioasă, de o inteligență înfricoșătoare, care, deși caută să trăiască după litera Bibliei, afișează sentimente ciudate față de propriul copil. Umbra ei reprezintă motor de inspirație în multe dintre prozele fiului.

Dincolo de atributul exhaustivității – inevitabil de sesizat la întâlnirea cu fiecare pagină a contribuției Oanei Soare – trebuie remarcată viziunea aleasă de autoare pentru a discuta opera romanescă a lui Petru Dumitriu. Analizele încearcă să identifice elementele care provin din concepția scriitorului despre literatură. Astfel, cărțile din exil se leagă de cele publicate în românește prin maniera de concepție. Rezultatele obținute sunt surprinzătoare și îndreptățite și dau coeziune demersului critic. Oana Soare arată cum Petru Dumitriu îl transpune pe Petru Dumitriu în personaj, lăsând, aproape în fiecare carte, câte ceva din pro-

pria biografie: „Procedând în chip reconstrucitiv, și ținând seamă de toate diferențele implicate, se poate descoperi în scrierile celor doi o modalitate identică de înțelegere a universului ficțional. Henriette Yvonne Stahl l-a teoretizat, iar Petru Dumitriu l-a utilizat în chip strălucit. E vorba de ceea ce scriitoarea înțelegea prin «realitatea iluziei» sau «iluzia realității», adică reinventarea și reconfigurarea faptului trăit în creuzetul ficțiunii, deghizarea biograficului. Un soi de analiză reconstitativă, care presupune explicarea, înțelegerea și reconsiderarea timpului trăirii prin actul scriitoricesc, amestecarea insesizabilă dintre firele realității și cele ale ficțiunii. Romanul este astfel asumat ca un soi de autobiografie trucată, la persoana a III-a, în care eul e subiectul de disecție, însă în chip indirect, prin travestirea lui în personaj” (p. 72).

Marea reușită a Oanei Soare este că a înlăturat poncifele legate de activitatea lui Petru Dumitriu din țară, modificând fundamental percepția asupra statutului său intelectual. De altfel, în *Istoria critică a literaturii române. 5 secole de literatură*, Nicolae Manolescu menționează studiul autorei printre cele care au soluționat, în mare măsură, „cazul” Petru Dumitriu. Exegeta încearcă să înțeleagă și să explice motivele care l-au determinat pe scriitor să introducă paraziții ideologici în producțiile sale culturale. O asemenea alegere înlătură judecăți de tipul „Petru Dumitriu a fost un oportunist”, judecăți aplicate, de fapt, efectului și nu cauzei. Oana Soare lasă impresia că tocmai scriitorul i-a dezvăluit modalitatea de construire a cărții, ca și cum o mână nevăzută i-ar îndruma condeiul: „După regulile scriitorului, am insistat asupra cauzei și am redat tranșant efectul” (p. 15). Sugestia împrumutată reprezintă o strategie demnă de un istoric literar deja format, care știe că imaginația stă la baza oricărui proces critic. Spiritul ludic o ajută pe Oana Soare să vadă mai bine trecutul, cu toate că depărtarea și nebulozitatea din deceniul al șaselea i-ar provoca oricui miopie: „Să rămânem fideli propunerii de personalitate, de tip schizoid, din *La Moisson* și să ne închipuim că Petru Dumitriu a intrat în scena literară a anilor

'50, în urma unui pact interior, făcut cu Adversarul, adică inamicul din subconștient" (p. 114).

Homo duplex

Situația lui Petru Dumitriu, după instalarea regimului „democrat-popular”, în România este una confuză. Nu atât de răsfățat de ideologi, de edituri sau de Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor precum s-ar crede, manifestându-și în public reticențele față de preceptele realismului socialist, visând neconținut să ajungă Balzac al secolului al XX-lea, scriitorul nu se numără printre persoanele servile PMR-ului, ci-l întruchiează pe insul care se prinde în hora dictată de comuniști. El crede că nu va fi văzut, din pricina îmbulzelii, că execută pași în contratimp: „Petru Dumitriu, cu destule «bagaje» interioare, adoptă o atitudine de ambiguitate sofistică încadrabilă, în *extremis*, în canavaua marxistă: plasarea la sistemul literar de pe poziții contradictorii. Adversar al filosofiei marxiste (ale cărei teze le-a demontat în câteva rânduri, în exil) și cu atât mai mult al ideologiei staliniste, cititor al literaturii occidentale și americane pe care o contestă însă în publicistică, la zi cu orientările moderne ale literaturii epocii sale, dar autor a numeroase nuvele și romane în linia realismului-socialist, Petru Dumitriu joacă rolul unui *homo duplex*: «Eu jucam un joc. Jucam așa cum se joacă (s.n.) – cum se spune pe românește. Așa am jucat, pe muzica lor, fiind din ce în ce mai hotărât» [Eugen Simion, *Convorbiri cu Petru Dumitriu*, revăzută și adăugită, București, Editura Mercurio, 1998, p. 37]. Totuși, masca și chipul real nu sunt antitetice. Paradoxul «colaborării» sale nu stă numai în raportare duplicitară, chiar schizoidă, ci, mai straniu, în mularea mesajului profund în forme ignobile" (p. 114).

Petru Dumitriu a intrat într-un joc al aparențelor, al supraviețuirii, poate din ego-latrie și din dorința de a demonstra că este egalul lui Balzac. Scrisul reprezenta, pentru el, un lux indispensabil. Mai mult, cred că își dăduse seama că stiloul său nu se gângăvea în fața foii albe. Precizările Oanei

Soare sunt relevante încă o dată. Publicistul Petru Dumitriu parcă nu obosește¹. Unde se deschidea o zonă de interes pentru regimul comunist, se ivea și semnătura acestuia. Articole despre literatura „decadentă” de dinainte de 1948, reportaje despre colectivizare, portrete mistificate ale lui Eminescu și Caragiale se supun temelor favorite dintr-un anumit moment.

În afară de publicistica „pe linie”, cu ramificații multiple, Petru Dumitriu a reușit să atragă, în calitate de redactor-șef al *Vieții românești* (1953–1956), cam tot atâția colaboratori importanți câți vor fi în coloanele *Contemporanului* condus de George Ivașcu. Foarte interesant se arată bilanțul întocmit de autoare. Arghezi, Marin Preda (cu *Moromeții I*), Eugen Barbu, Gellu Naum și Doinaș ridică nivelul publicației.

Dezbaterea despre proza realist-socialistă conține numeroase detalii extraliterare. Contextualizarea climatului cultural recurează lucruri de care ar trebui să ținem cont și în comentarea activității altor scriitori. Edificator se dovedește episodul premergător elaborării nuvelei *Vânătoarea de lupi* (1949). Petru Dumitriu merge alături de Dan Deșliu la Timișoara, ca reprezentant al *Scânteii*, la procesul intentat asasinilor lui Lazăr Cernescu. Dacă Deșliu l-a făcut celebru și l-a propulsat în panteonul „luptei de clasă”, într-o însăilare precum *Lazăr de la Rusca*, o realizare exponențială pentru cerințele realist-socialiste, Petru Dumitriu își concentrează atenția asupra modului de prindere a ucigașului și nu a transformării lui Lazăr în erou: „*Vânătoarea de lupi* este o nuvelă construită după modelul anchetei polițienești: Petru Dumitriu imaginează o desfășurare liniară a procesului și abolește de la bun început orice enigmă, prin indicarea criminalului, Romulus But, bănuit de toți sătenii” (p. 139).

Critici și autocritici

Oana Soare dezvăluie un Petru Dumitriu încercând să se integreze în tendințele dominante ale epocii din preajma lui 1950 și, dacă îi era cu putință, să deschidă dru-

1 Vezi p. 116–134.

muri neexplorate de scriitori sau de pulbere. Nu uită să încerce să insinueze o doză de subversivitate, să înșele vigilența ideologilor: „«Partea Adversarului» e vanitatea și excesul de zel, pe de o parte, iar pe de alta cedarea și prudența” (p. 115). Își anunță intențiile creatoare, impunându-și termene pentru finalizarea manuscriselor. Elocvență este participarea la ritualul „luării angajamentului”², o modalitate de a-și arăta devotamentul pentru țelurile comuniste și de a se iluziona că nimeni nu-l va bănuși de abateri de la canonul realist-socialist. Uita că scriitori sunt dubioși în ochii autorităților. Mult invocatul și anatemitizat *Drum fără pulbere*, le părea deficitar criticilor vremii respective. Verdictul Oanei Soare e tranșant și îndreptățit: „un roman kitsch” (p. 143) și, cu un termen predilect, o proză „tarată”. Cercetătoarea evidențiază rizibilul epicii și strategiile care conduc la eșec, într-un discurs precis, sobru, ce evită condamnările literare de tip talk-show. Ea surprinde mecanoica intruziunilor propagandei comuniste: „În acest haos primordial, primul gest al Demiurgului este, probabil fără nicio intenție în acest sens, caricatural: înfigerea primei plăcuțe cu Sediul viitoarei organizații de partid, înființate pe șantier. [...] Așadar, în chip tendențios, dar și original (cel puțin în peisajului prozei de gen din epocă), nucleul tematic și orchestrația simfonică a scrierii evoluează sub semnul grandiosului și efortării demiurgice. Romanul e construit în jurul scenariului arhetipal al Facerii, al construcției simbolice și a învingerii foțelor întinericului. Tematica se cerea transpusă apoi tot într-o scriere gigant, susținută de suflu epopeic și proiectată tentacular. Coșmarul scriitorului de a concepe o construcție răsturnată, illogică, coșmar descris în numeroasele propuneri de autobiografie, se vede pe deplin confirmat în acest roman. Simbolistica mistică a motivului *construcției* ține de imaginarul scriitorului. «Trișarea» estetică vine din placarea simbolului pe o tematică și pe un scenariu ignobil” (p. 144–145).

„Adversarul” scrie pentru a se împrieteni cu oficialitățile proaspăt instalate la conducerea țării, ba chiar pentru a le asigura că merită considerat „un element” demn de nădejde. Numai că *Drum fără pulbere* devine un traseu prin care Petru Dumitriu e purtat de mână și tras de urechi pentru că, uneori, iese din spațiul strict demarcat de PMR. Segmentul *O receptare paradoxală* (p. 147–151) anulează senzația că scriitorul se bucura de laude unanime. Binevoitori la început, ideologii depistează abaterile de la norma realist-socialistă. Exegeții semnalează că recenzia lui M. Novicov l-ar fi influențat decisiv pe prozator să modifice textul³, deoarece acesta demascase falsa înregistrare comunistă a lui Petru Dumitriu: „Adică principala cauză a eșecului scrierii e lipsa spiritului de partid pe care, așadar, nici acest roman, aproape cel mai tarat din întreaga creație a autorului, nu-l va fi având: «la baza celor mai multe deficiențe actuale ale prozei, la baza unui teren favorabil pentru pătrunderea în procesul de creație a unor practici decadente, proprii ideologiei dușmane burgheze, stă nivelul ideologic scăzut, insuficienta înarmare a scriitorului cu principiile de bază ale marxism-leninismului»” [citat din articolul lui M. Novicov, apud Oana Soare] (p. 151). Urmarea e previzibilă. Devenit suspect, „Adversarul” se vede nevoit „să-și ia angajamentul”, de această dată promițând că se va corija⁴.

Dincolo de șicanele politice, de scuzele publice și de atmosfera îmbâcsită, trebuie subliniată remarca potrivit căreia Petru Dumitriu mai degrabă assemblează romane, decât le construiește. Afirmația mi se pare de o importanță esențială și cred că merita ca autoarea să insiste asupra ei, deoarece constituie, din punctul meu de vedere, o cauză a repetatelor eșecuri literare, chiar și a celor de după 1960: „Conștient, probabil, de inabilitatea mânării unui ax epic principal pe un spațiu mai amplu decât acela al unei nuvele, Petru Dumitriu folosește o serie de stratageme în conceperea romanelor sale.

2 Vezi, de exemplu, p. 142–143, în care este prezentat articolul „Angajamente pentru 1950”.

3 Vezi p. 149.

4 Vezi p. 151.

Cele mai semnificative sunt *pretextul tematic* (*Cronica de familie*, un roman alcătuit dintr-o serie de nuvele interconectate) și subterfugiul narativ (folosirea genului memorialistici trucate, ca în *Colecția de Biografii Contemporane*)” (p. 150).

Deși câteodată ignorăm acest aspect, valoarea și inteligența unui critic literar se măsoară mult mai relevant la examenul întâlnirii cu operele minore clasate. E surprinzător și încurajator s-o urmărești pe Oana Soare cum rezolvă niște probleme de interpretare și de istorie literară, legate de *Pasărea furtunii*. Pornind de la nemulțumirile exprimate de cronicari, după apariția romanului în *Viața românească*⁵, exegeta consideră că există – în cele trei încheieri diferite ale romanului (din revistă, din ediția princeps și din ediția a doua) – resorturi subversive care să-i fi alarmat pe îndrumătorii literari. Astfel, „Finalul celei de-a treia versiuni era derutant în chip insidios. Romanul ar părea conceput – dacă supralicităm – ca *distopie*: după ce izbutește cu greu să se salveze, Adam nu se trezește în țara noii realități revoluționare, ci pe o plajă aridă, într-o nefirească *terra vida* [...]” (p. 161). Și de ce n-ar fi judicioasă opinia cercetătoarei, iar romanul o tentativă de șubrezire din interior a mașinăriei realist-socialiste, din moment ce al treilea sfârșit al romanului capătă valențele finalului nicio-dată publicat? Reproducându-l în cartea sa, după dosarul donat de CNSAS la BAR București, Oana Soare are motive să susțină că „finalul, care sfidează principiul obligatoriu al perspectivei optimiste, este atipic pentru o scriere realist-socialistă, schimbându-i întreaga configurație. Așadar, în intenție, romanul este o *distopie*, prezentată și sub forma poveștii unui idealist învins” (p. 163).

Romanul rapsodic

Incursiunea în geneza, în receptarea și în reevaluarea *Cronicii de familie* este făcută cu atenție la detalii și cu o excelentă capacitate de sinteză. Atenția distributivă o ajută pe

Oana Soare să nu piardă niciun fir al argumentației. În primă instanță, cercetătoarea se oprește asupra concepției scriitorului despre roman. Deghizarea autobiograficului în narațiuni are o largă răspândire: „Nașterea unui opere este astfel un proces contorsionat de *mixtum compositum* moșit de subconștient. Zona secretă e *memoria*, înțeleasă ca bagaj subiectiv de date și de întâmplări, dar și în sens cultural, ca asimilare a surselor documentare. Ceea ce frapează este faptul că această *memorie* nu e înțeleasă [de Petru Dumitru, n.n.] și ca strat succulent al autoproiectării subiective, ca încercuire a fantasmelor propriului imaginar, pentru că tocmai acest tip de *memorie* guvernează, în opinia noastră, romanele cele mai semnificative ale scriitorului. Romane ca *Proprietatea și posesiunea*, *Incognito*, micro-romane ca *Aquarium* sau *Tinerețea lui Pius Dabija*, chiar *Toto Istrati* sunt alambicate dispoziții de sine în haină ficțională și nu în sensul în care un roman este, în cele din urmă, o hartă fictivă a imaginarului autorului. Scrierile de până la *Incognito* inclusiv și apoi, romanul *Omul cu ochii suri* sunt aglomerate tocmai de personaje răspicat declarate alter-egouri (chiar și molatecul *Bedros din Bazargic* e unul dintre ele), aceste romane putând fi lesne citite autoreferențial: vorbesc despre mine imaginând povești despre dubletele mele ficționale și iată ce interesant *mixtum compositum* iese” (p. 166). Transferarea egolatriei și a frustrărilor în literatură înseamnă un dezinteres genetic pentru oameni, un dezinteres care, în opinia mea, reprezintă cauza profundă a faptului că scriitorul a ratat capodopera cu o consecvență îndărătnică.

Oana Soare racordează *Cronica de familie* la ceea ce, în articolele sale, Petru Dumitriu numea „romanul rapsodic”. Luând în considerare precizările precedente referitoare la incapacitatea prozatorului de a scrie un roman coagulat în jurul unui personaj puternic conturat și a unui conflict care să conducă acțiunea, autoarea surprinde tentativa lui Petru Dumitriu de a face pledoarie în favoarea propriei maniere de a aduna, sub

5 „Nici de această dată comentariile critice nu au semnalat lipsurile reale ale micro-romanului, ci punctele nevralgice din punct de vedere ideologic” (p. 153).

6 „În realitate, niciuna dintre aceste trei versiuni nu reprezintă adevăratul final al scrierii, acela din cauza căruia prima ediție a fost oprită în spalt și pe care prozatorul a fost nevoit să-l modifice” (p. 162).

un titlu general, mai multe proze scurte. Trecherile de la o secvență la alta se produc brusc, iar schimbările pot fi enumerate, în puține fraze, la începutul fiecărui nou capitol. Elaborarea unui asemenea tip de roman este investită cu valențe mistice: „Romanul rapsodic e asociat, de către Petru Dumitriu (*La Moisson*) cu un șarpe uriaș, colorat extravagant și sclipitor, care se mișcă lent, privind fix înainte. Astfel de construcții ar fi *Cronica de familie* și mai ales *Colecția de Biografii*. Metafora șarpelui e mai adâncă decât ar părea. În mistica böhmană, este metafora «abisului plin», adică a însăși divinității, care se manifestă și ca dialectică misterioasă, adică ordonare ocultă de cauze și efecte. [...] Etapa problematică a genezei scrierii e tocmai găsirea unui *nex* (*nexus* în terminologia autorului), gândit ca *nod oracular*, plin de secret și nebănuit care apropie, explică indirect și provoacă întâmplările și personajele“ (p. 175–176).

Punctul forte al subcapitolului îl constituie discuția despre binomul estetic-ideologic. Recitirea romanului după șase decenii reliefează că doar volumul I nu suferă de intruziuni stridente ale politicului și ca tot el are suficiente elemente pentru a fi reinterpretat. Autoarea sesizează că rama cronologică a romanului se dezvăluie într-un șir nestăvilit de revolte, comploturi și revoluții care conduc la instalarea regimului comunist. *Vântul de martie* e anunțat de agitațiile țăranilor din preajma reformei agrare realizate de tandemul Al. I. Cuza-Kogălniceanu, conspirațiile din casa lui Alimănescu, de Răscoala din 1907, de greva muncitorilor de la Atelierele Grivița din 1933: „Recitind romanul dinspre *Vântul de martie*, întreaga perspectivă se schimbă fundamental. *Vântul de martie* reprezintă, în structura mai mult decât un episod cu iz ideologic. *Alcătuiește, împreună cu Bijuterii de familie, în raport cu care este construită contrapunctic, chiar axul ordonator și simbolic al scrierii*. Ambele nuvele sunt centrate în jurul unor evenimente istorice răstălmăcite în spiritul ideologiei marxizante și plasate într-un raport tendențios cauză-efect, ultimul fiind îngroșat ca prelungire apoteotică a primului. Este o schilodire principială a romanului, cauzată, în chip semnificativ, în opinia noastră,

doar de instinctul automultilator al autorului. Fragmentul ar fi putut fi eliminat din varianta finală a romanului; cenzura ar fi fost satisfăcută, fără îndoială, de piese precum *Sfârșitul carierei lui Dim Cozianu, Boierii vechi și noi* etc.“ (p. 210). Însă cenzura nu s-ar fi mulțumit cu siguranță fără *Vântul de martie*, deoarece aceasta era piesa de rezistență, atestând „victoria țăranimii împotriva asuprașilor“.

O altă performanță a Oanei Soare este reinterpretarea primului volum al *Cronicii de familie*, înscriindu-l în strategiile eredității maladiv-demonice. Măiestria lui Petru Dumitriu nu constă, așa cum și-ar fi dorit, în crearea unei „iluzii a realității“, ci în inventarea unor „creaturi feminine larvare“ (p. 86), care poartă în sânge intențiile uci-gașe ale Sofiei Cozianu. „Ritmurile după care se organizează, pentru început, saga Cozienilor sunt cele ale tragediei antice: o fiică rebelă ordonă uciderea amantului mamei, pe care îl iubește și ea și asistă la uciderea inidirectă a tatălui ei de către aceasta. Intervine o sincopă psihanalizabilă: fiica ucigașă, Davida, e silită, prin mașinațiuni aproape balzacine, să se căsătorească și transmite, pe neștiute, mesajul crimei fetiței sale. Aceasta își va ucide sora în 1907, crima fiind precipitată de răzbunarea sadică a bunicii sale. Primul volum este un roman polițienesc cu explicație psihanalitică. Tragedia Atrizilor moderni e pusă în cronica balzaciană a unei lumi aristocratice în care ascensiunea e concomitentă cu prăbușirea“ (p. 185). Personajele memorabile sunt Lăscăruș Lascari – a cărui trecere prin viață seamănă cu râncezirea untului, Sofia Cozianu – mereu dominându-i din umbră pe membrii familiei, Eleonora Cozianu – „un caz clinic, combinație de infantilism, senilitate precoce și rapacitate“ (p. 189) sau Bonifaciu Cozianu – bărbatul aparent mereu învingător și imun, dar a cărui existență „se înscrie pe o curbă descendentă“ (p. 193).

Ar mai fi destule de spus despre studiul Oanei Soare, însă eu nu pot să vorbesc despre cărțile pe care nu le citesc, și aici mă refer la romanele și la eseurile lui Petru Dumitriu din exil. Această monografie își va găsi cu dificultate un recenzent pe măsură.

Les Roumains en 1777, vus par le chevalier Louis-Félix Guinement de Kéralio

Abstract

The article presents a few significant aspects regarding the genesis and content of the book *Histoire de la guerre entre les Russes et les Turques*, et particulièrement de la campagne de 1769, written by the French military historian Louis-Félix Guinement de Kéralio. We refer to both editions. The first one was published in 1773 (Saint Petersburg [Amsterdam]) and is more known by the Romanian and foreign researchers. The second one, which our paper is focused on, appeared in 1777 (Paris) and includes, in addition, an entire chapter (115 pages) that speaks about the three Romanian provinces: Wallachia, Moldavia and Transylvania. This chapter is unknown to the Romanian specialists and contains really relevant observation.

Keywords: Louis-Félix Guinement de Kéralio, prince Aleksandr Mihailovici Galitsin, the Russian-Turk War (1769-1774), the Romanian provinces in the 18th century, Franz-Joseph Sulzer, Dacia, the Vlachs from Transylvania, Lizica Papoiu, Dan A. Lăzărescu

Ignorée jusqu'à nos jours par la plupart des spécialistes, la synthèse historique et géographique sur les Pays Roumains proposée par l'historien militaire français Louis-Félix Guinement de Kéralio dans son ouvrage *Histoire de la guerre entre les Russes et les Turques* mérite bien plus que le silence le plus absolu et l'oubli.

L'auteur pourtant jouit de très bonnes références dans la littérature de spécialité. Récemment, dans l'*Introduction* à son ouvrage *La guerre russo-turque (1768-1774)* et

*la défense des Dardanelles : l'extraordinaire mission du baron Tott*¹, l'historien hongrois Ferenc Tóth² écrit : « Il n'existe que quelques ouvrages de référence, comme l'histoire classique de Louis-Félix Guinement de Kéralio (*Histoire de la dernière guerre entre les Russes et les Turcs*, Paris, 1777) qui présente une analyse bien pertinente des événements de la guerre ». Quant à l'auteur, il est mentionné aussi par Robert Darnton³ comme un des Encyclopédistes pour sa contribution à l'*Encyclopédie méthodique*⁴.

1 Ed. Economica, Paris, 2008.

2 Ferenc Tóth, jeune historien hongrois, est spécialiste de l'histoire militaire et de l'Europe centrale. Il vient de rééditer les fameux *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares* (Honoré Champion, 2004), parus en 1785.

3 Robert Darnton, *The Business of the Enlightenment. A publishing History of the Encyclopédie 1775-1800*, Harvard University Press, 1979, p. 432.

4 L'*Encyclopédie méthodique*, dite *Encyclopédie Panckoucke*, est une œuvre monumentale qui s'était fondée sur l'*Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* de Diderot et d'Alembert avec l'objectif de l'améliorer et de la compléter. Elle fut lancée en souscription en 1782 par le libraire-philosophe Charles-Joseph Panckoucke. Sa publication s'échelonna sur un demi-siècle, de 1782 à 1832. Cette colossale entreprise, à laquelle participèrent plus d'un millier d'auteurs, aboutit à un ensemble de 210 volumes (157 de texte sur deux colonnes et 53 de planches. Le titre complet est : *L'Encyclopédie méthodique ou par ordre de matières par une société de gens de lettres, de savants et d'artistes ; précédée d'un Vocabulaire universel, servant de Table pour tout l'Ouvrage, ornée des Portraits de MM. Diderot et d'Alembert, premiers Éditeurs de l'Encyclopédie*. Louis-Félix Guinement de Kéralio y figure dans la liste des auteurs comme le spécialiste en art militaire.

Louis-Félix Guinement (ou Guynement), chevalier de Kéralio (né le 14 septembre 1731 à Rennes et décédé le 10 décembre 1793 à Groslay (Yvelines), près de Paris, fut un militaire et un académicien français. Fils de l'écuyer François Fiacre Guinement, seigneur de Kéralio et Marguerite Rose Bodin, il s'illustre tout d'abord dans la carrière. Il rejoint ses frères, Auguste de Kéralio, Agathon et Alexis au régiment d'infanterie d'Anjou comme lieutenant le 8 mars 1746 à 14 ans. Lors de la guerre de succession d'Autriche, il participe en 1746 au siège de Tortone, à la bataille de Plaisance et à celle du Tidone, livrée le 10 août 1746.. Il participe en 1747 à l'attaque des retranchements de Montauban et de Villefranche, puis à la prise de Montauban, de Nice, de Villefranche et de Vintimille.

Réformé du service actif en 1749, Louis Félix Guynement décide de servir à ses frais dans le régiment pendant encore 18 mois. Il est de nouveau intégré en 1751, puis nommé aide-major.

Chargé seul en 1754 et 1755 des détails et exercices du régiment, il est fait capitaine en 1755. Il épouse secrètement vers 1755 Marie-Françoise Abeille⁵. Dès le début de la guerre de Sept Ans, il est retiré des cadres pour une blessure alors que le régiment est en camp d'observation à Calais en 1756 et il se retire à Valence, dans la Drôme, où sa fille, Louise-Félicité de Kéralio⁶, naît.

Louis Félix de Kéralio est nommé, grâce à la protection du duc de Choiseul, le 25

février 1758 sous-directeur des études et professeur de tactique de l'École royale militaire de Paris. Le 31 juillet 1759, il est nommé aide-major de l'école militaire puis il est nommé major. Il est également, à cette époque, interprète du roi pour les langues étrangères et réalise des traductions de l'allemand. En 1771, il est fait chevalier de l'ordre royal et militaire de Saint-Louis. Il est réformé de l'École militaire en 1778. Il est élu membre correspondant de l'Académie royale des sciences de Suède à Stockholm au début de 1774, pour ses ouvrages concernant le Nord. Ses travaux littéraires lui valurent aussi d'être élu en le 28 avril 1780, académicien associé de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres de Paris. Vers 1780, le chevalier de Kéralio signe avec l'éditeur Panckoucke un contrat pour la direction des quatre volumes de l'*Encyclopédie Méthodique*, qui paraissent de 1784 à 1787, et dont il a composé le discours préliminaire et de nombreux articles. Il collabore à partir de 1784 au *Journal des Savants*.

Kéralio est nommé commandant du 3e bataillon de la garde nationale – bataillon des Filles-Saint-Thomas - lors de sa création en 1789. Sa propre devise fut : *Vivre libre ou mourir* mais, selon R. Darnton, s'il fut vraiment un partisan sincère de la Révolution, il se situa néanmoins dans le champ des modérés⁷.

Son œuvre comprend une longue série d'ouvrages de spécialité⁸, qui occupe dans

5 Elle est l'auteur d'une bonne traduction d'un ouvrage anglais, *les Fables*, de Gay, d'un poème, *l'Eventail*, 1759, et d'un roman qui fut assez estimé, *les Succès d'un fat* (1762).

6 Louise-Félicité Guynement de Kéralio (née le 1janvie17 à Valence et morte le 31 décembre 1821 à Bruxees) jouit d'une certaine renommée en tant que femme de lettres et féministe. Louis Félicité n'avait que 16 ans lorsqu'elle commença sa carrière littéraire en traduisant, en 1772, *Les nouveaux extraits des mémoires de l'Académie de Sienne*. Elle a beaucoup traduit et compilé. Elle fut membre de la société bretonne patriotique de Rennes (à partir de 1786 ou de 1787) et de l'Académie d'Arras, dont elle fut le seule membre féminin et où elle fut reçue par Robespierre en personne, le 3 février 1787. Le 13 août 1789, Louise de Kéralio fonda à Paris, le *Journal d'État et du Citoyen*, devenu plus tard *Le Mercure national ou Journal de l'Etat et du citoyen* (auquel son père collabora). Louise est la première femme à être rédactrice en chef d'un journal. Elle épousa le cordelier Pierre-François-Joseph Robert et sous la Révolution elle anima les Sociétés de femmes et la Société fraternelle de l'un et l'autre sexe qui jouèrent un certain rôle dans le climat révolutionnaire.

7 *Op.cit.*, p. 516.

8 Parmi lesquelles : *Projet d'un ouvrage sur l'art de la guerre à l'usage des élèves de l'École royale militaire*, 1756; *Eléments de l'art de la guerre*, non daté ; *Mémoire concernant l'École royale militaire*, non daté; *Collection de différents morceaux sur l'histoire naturelle et civile du Nord et sur l'histoire naturelle en général*, 1763 [?] ; *Des*

la *Bibliographie de la littérature française du dix-huitième siècle*⁹ 18 entrées ; en 1999, un de ses ouvrages fut même republié¹⁰. Il figure dans le *Dictionnaire des Lettres françaises – Le XVIIIe siècle*¹¹, dans le *Dictionnaire de biographie française*¹² et chez J.-F. Michaud, dans la *Biographie Universelle Ancienne et Moderne*¹³. En 2008, la revue *Dix-Huitième Siècle*, dans son numéro spécial *La république des sciences: acteurs, valeurs, institutions* lui dédia une place spéciale¹⁴. Pourtant, il ne se retrouve ni chez N. Iorga (*Istoria Românilor prin calatori*)¹⁵, ni dans la série pourtant bien complète des *Calatori straini despre Tarile*

*Române*¹⁶. Pourtant, la *Bibliographie franco-roumaine* d'Alexandre Rally et de Getta Hélène Rally¹⁷ le mentionnait déjà, au chapitre *Guerres russo-turques*¹⁸. D'autres références, peu nombreuses et assez sommaires¹⁹, apparaissent néanmoins dans les dix dernières années, preuve que le moment est venu de s'intéresser à lui de manière plus systématique.

L'ouvrage qui nous intéresse porte comme nom *Histoire de la guerre entre la Russie et la Turquie et particulièrement de la campagne de MDCCLXIX avec IX Cartes* et sa première édition porte l'indication suivante:

penchants de la nature, 1768, discours qui obtient l'accessit à l'Académie du prix de l'Académie royale des belles-lettres de Prusse ; *Recherchse sur les principes généraux de la tactique*, 1769 ; *Observations élémentaires pour la tactique moderne*, 1771 ; *Recherches sur les premiers fondements généraux de la tactique*, 1771 ; *Mémoires de l'académie des Sciences de Stockholm concernant l'histoire naturelle, la physique, la médecine, l'anatomie, la chimie, l'économie, les arts, ...*, traduction abrégée, 1772 ; *Recueil de lettres de S.M le Roi de Prusse pour servir à l'histoire de la dernière guerre*, traduction, 1772 ; *Relation de la bataille de Rosbach*, 1772 ; *Histoire de la guerre entre la Russie et la Turquie, et particulièrement de la campagne de 1769*, 1773 ; 2e éd., *Histoire de la dernière guere entre les Russes et les Turcs 1777* ; *Histoire de la guerre des Russes et des Impériaux contre les Turcs de 1736 à 1739, et de la paix de de Belgrade qui la termina...*, 1780 ; *Mémoire sur l'origine du peuple suédois*, discours, 1782 ; *Mémoire sur les lois et usages militaires des Grecs et des Romains*, discours, 1784 ; *Art militaire traité par ordre alphabétique, tiré du Journal militaire, année 1785* (t. 1-2) (1785-1786) ; *Mémoire abrégé sur l'armée de France, pour être joint au tableau comparatif des armées de France, impériale et prussienne*, 1787 ; *De la connaissance que les anciens ont eu des pays du Nord de l'Europe*, 1793 ; *Discours sur l'amour de la patrie, prononcé par le Dr Richard Price, le 4 novembre 1789, à la séance de la Société instituée pour la commémoration de la Révolution dans la Grande-Bretagne*, traduction, 1789 ; *De la constitution militaire*, 1789 ; *De la liberté d'énoncer, d'écrire et d'imprimer la pensée*, 1790 ; *De la liberté de la presse*, 1790.

9 Ed. du CNRS, Paris, 1969, t. II, p. 969.

10 *De la liberté d'énoncer, d'écrire et d'imprimer la pensée*, chez C. Lacour-Ollé, Nîmes.

11 Publié sous la direction du Cardinal Georges Grete, édition revue et mise à jour sous la direction de François Moureau, 1e éd. Fayard 1960, Fayard et Librairie Générale Française ; 1995, pour la présente édition ; p. 462.

12 Sous la dir. de M. Prevost, Roman d'Amat, H. Tribut de Morenbert, Paris, Librairie Letouzey et Ané, 1989, fasc. CIII

13 Paris, 1843-1865, t. 27-28, p. 596.

14 No. 40/2008, section *Réseau de transfert et intermédiaires* : trois des cinq articles présentent les frères Kéralio (J. Sgard, *Louis Félix Guynement de Kéralio, traducteur, académicien, journaliste, intermédiaire* (pp. 43-52) ; Élisabeth Badinter, *Auguste de Kéralio : un auxiliaire invisible de la République des sciences* (pp.53-68) ; Annie Geffroy, *Les cinq frères Kéralio*(69-78).

15 Ed. II, complétée, Ed.Casa Scoalelor, Bucuresti, 1928 : il aurait dû se trouver dans le t. II ; il ne figure même pas dans l'Index des noms (t. IV, 1929, pp. 169-226).

16 Publiée sous l'égide de l'Académie Roumaine par un collectif de l'Institut d'Histoire N. Iorga (Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu). Sa place aurait dû être dans le tome X, première partie (paru en 2000, Editura Academiei Române, Bucuresti), qui regroupe des témoignage entre 1769-1786 ; la seconde partie du tome X, parue en 2001, contient unIndex des noms (pp. 1433-1496).

17 Alexandre Rally, Getta Hélène Rally, *Bibliographie franco-roumaine*, 1ère partie, t. I, *Les œuvres françaises des auteurs roumains*, Paris, E. Leroux, 1930, t. II, *Les œuvres françaises relatives à la Roumanie.Relations de voyage dans Les Pays Roumains (et Mémoires)*, pp. 16-37.

18 *Ibidem*, t. II, p.58, mais sans y ajouter des commentaires, comme ils le font généralement pour les auteurs de la même époque présentés dans leur bibliographie (Bawr, Carra, Duvernoy, d'Hauterive, Tott, Damseau, etc).

19 Dan A. Lazarescu, *Imaginea României prin calatori*, t. I, 1716-1789, Ed. Sport- Turis, 1985, pp. 98-99 ; 102; Lizica Papoiu, *Louis Felix Guynement de Keralio și informațiile sale despre români*, dans *Revista Biblioteca*

« À St. Petersbourg , MDCCLXXIII » [1773]. C'est un beau livre in-4, relié en cuir, avec de fort belles cartes. En réalité, depuis longtemps il est avéré qu'il ne fut point publié à Saint-Petersbourg, mais à Amsterdam, en 1773, où se trouvait à l'époque comme ambassadeur de Russie le prince Gallitzin, à qui appartenait tout le matériel documentaire (journal de campagne, cartes militaires, correspondance officielle etc.) dont Kéralio s'est servi pour rédiger l'ouvrage. Les conditions vraiment splendides dans lesquelles le livre fut publié nous font penser qu'il fut intégralement payé par le prince, qui voulait ainsi montrer aux contemporains et – pourquoi pas ? – à la postérité, quel avait été son rôle dans la campagne de 1769-1770. Car, après avoir conquis des mains des Turcs la Moldavie et une bonne partie de la Valachie, la commande des troupes lui avait été retirée pas Sa Majesté Impériale Catherine II, qui l'avait rappelé et l'avait remplacé par le comte de Roumanzoff. Le 22 octobre 1770, il avait été reçu à la Cour par Sa Majesté Impériale, nommé son Feld-Maréchal Général, et puis... envoyé comme ambassadeur dans les Provinces Unies. Loin d'être présumée, cette belle histoire est sobrement racontée par Kéralio lui-même, dans la Préface à la seconde édition : « Je présente au Public l'histoire d'une guerre entreprise & dirigée par de grandes et profondes vues, féconde en événements remarquables par leurs effets comme par leurs causes. [...] Tous les faits que j'ai rapportés sont contenu dans les mémoires qui m'ont été remis, & je les ai présentés comme je les ai vus.[...] les pièces [...] m'ont été communiqués par M. le prince de Gallitzin, ambassadeur de Sa Majesté l'Impératrice de Russie, auprès des

Provinces-Unies. Le journal des opérations est celui du général même»²⁰.

Cette seconde édition nous pose plusieurs problèmes. D'abord, elle n'est point mentionnée par les Rally dans leur ouvrage ; certaines bibliographies françaises des plus sérieuses la donnent pour une traduction et/ou la confondent avec un livre de Kéralio sur une autre guerre des Russes avec les Turcs (1736-1739); pour comble de confusion, la bibliographie de Cioranescu (et, probablement à cause de lui, le Catalogue Informatisé de la Bibliothèque Nationale de France) donnent la transcription en chiffres arabes de la guerre, MDCCLXIX, comme 1759 ! Elle fut publiée par Kéralio probablement afin d'assurer à son livre une certaine circulation en France, et peut-être aussi dans le désir de l'augmenter, corriger – bref, améliorer. C'est un ouvrage en deux tomes, in-12, modestement relié et, bien-entendu, sans cartes. Publié à Paris, « chez la veuve Desaint, libraire, rue du Foin-Saint-Jacques, M. DCC. LXXVII » [1777] , il nous annonce que l'auteur est, cette-fois-ci, « M. de Kéralio, Major d'infanterie, Chevalier de l'Ordre Royal & Militaire de S. Louis, Membre de l'Académie Royale des Sciences de Stockholm ». Il nous annonce aussi dans la préface qu'on lui avait promis le matériel nécessaire à la présentation de la suite de la guerre (terminée depuis 1744 par la paix de Kütchuk – Kaïnardji), mais qu'il ne l'avait jamais reçu. Ses intentions avaient été des plus sérieuses : « Je voulois joindre à l'histoire de cette guerre une carte du pays où elle s'est faite, & y comprendre l'état ancien du pays comparé au nouveau » mais « la suppression de l'Ecole Royale Militaire ou j'étois placé, & les suites nécessaires de cet événement m'ont à peine laissé le temps de

Bucurestilor, no. 2/1999 ; Alexandre Stroeve, Ileana Mihaila, *Ériger une République souveraine, libre et indépendante*, Ed. Roza Vanturilor, Bucaresti, 2001, pp. 129 ; 131 ; 157 ; Ileana Mihaila, *Européanisation des Pays Roumains au XVIIIe siècle : intermédiaires culturels et choix politiques*, dans *Études balkaniques*, no. 3, Académie des Sciences de Bulgarie, Sofia, 2004, p. 136 ; Ileana Mihaila, *Frontières politiques, frontières linguistiques*, dans : Pasi Ihalainen (dir.), *Boundaries in the Eighteenth Century / Frontières au dix-huitième siècle*, *International Review of Eighteenth-Century Studies*, no. 1, Helsinki & Oxford, 2007, p. 126.

²⁰ P. 5 ; p. 9.

²¹ Louis Félix de Kéralio, *Histoire de la guerre entre les Russes et les Turques*. Par M. de Kéralio, Major d'infanterie, Chevalier de l'Ordre Royal & Militaire de S. Louis, Membre de l'Académie Royale des Sciences de Stockholm. Tome premier. À Paris, Chez la veuve Desaint, libraire, rue du Foin-Saint-Jacques M. DCC. LXXVII [1777], p. 11.

faire une description géographique & historique du théâtre de la guerre »²¹ (p. 11).

C'est bien cette présentation de la guerre, de 115p., qui est la contribution la plus importante de Kéralio à une meilleure connaissance des Roumains dans l'Europe francophone et surtout en France. Les nombreuses informations sur le pays et ses habitants qui se retrouvent dans les deux éditions dans la description de la campagne, avec des modifications plus de style que de contenu, peuvent appartenir dans l'essence aux documents rédigés sous l'ordre du prince Gallitzin et elles ont l'avantage d'une information directe ; elles nous surprennent d'ailleurs à la lecture par des détails pris sur le vif ; si la présentation du premier chapitre ne bénéficie pas d'une information directe, de première main, elle nous offre en échange des informations sérieuses, puisées dans des sources de confiance, et surtout traitées avec un sens de l'équilibre et un intérêt pour la situations des Roumains qui fait une figure à part dans le paysage cul-

turel de l'époque.

La *Description historique et géographique du théâtre de la guerre* commence par une définition fort surprenante de l'objet de son étude. Rappelons qu'il s'agit d'une guerre entre les Russes et les Turcs, dont le point de départ fut la situation de la Pologne, et dont les opérations militaires eurent lieu surtout sur la mer (comme fut le cas de la grande victoire russe de Tcheshmé, le 5 juillet 1770, et dans les Pays Roumains, c'est à dire la Moldavie et la Valachie. La Transylvanie, province de l'Empire des Habsbourg depuis la fin du 17e siècle, ne pouvait aucunement entrer en discussion. Et pourtant, l'historien, bon connaisseur de l'Antiquité, trouve obligatoire de commencer ainsi son exposé : « Le pays qui porte aujourd'hui le nom de Valachie & celui de Moldavie faisait partie de l'ancienne Dace. Cette province de l'empire romaine comprenait en plus la Transylvanie, & une partie de la Hongrie, jusqu'à la Teisse. Bornée à l'occident par cette rivière, étendue vers l'orient jusqu'au

Tura, nommé aujourd'hui Turla ou Dniester, dans un espace d'environ quatre cents milles, défendue vers le nord par une longue chaîne de montagnes, elle étoit bornée au midi, en portion de cercle, par le Danube, qui portoit le nom d'Ister dans ces contrées, depuis une espèce de cataracte que l'on voit encore aujourd'hui aux frontières de la Hongrie & de la Valachie, entre Gradifca & Orsova²². Les anciens habitans de ce pays étoient distingués en Daques & en Getes. Ceux-ci étoient renfermés dans la partie orientale, voisine de la mer ; ceux-là s'étendoient vers la Germanie, & les sources de l'Ister: on les nommoit plus anciennement *Daves*²³. Il paroît que ce dernier nom étoit affecté particulièrement à la partie qui porte encore aujourd'hui le nom de Moldavie. Les noms de ses habitations, qui ont été conservés, se terminent tous par le mot *Dava*. Ainsi on trouve vers le mont Karpate, Marcodava, Comidava, Santava, Patridava, Petrdava, & vers l'Ister Nentidava. C'est à peu près tous les noms Daces des lieux habités, que les anciens géographes ont maqué dans cette contrée, nommée aujourd'hui Moldavie & Valaquie.

[...] Les colonies romaines, nommées Sarmizégéthuse ou Ulpia Trajana, & Apulum ou Alba Julia, étoient dans la partie que nous appelons maintenant Transylvanie. Tiasum & Phrateria, dont on ne connoît que les noms, étoient dans la Valaquie. Les Gètes occupoient la rive droite de l'Ister vers son embouchure, entre le fleuve & la mer. Cette partie de la Mœsie étoit nommée le Pont. Tome en étoit la capitale²⁴. [...] p. 21: Les Latins ne connurent les habitans de tout ce pays, que sous le nom de daces, ou plutôt des Daques. Les Grecs les appeloient Gètes »²⁵.

Il n'avait pourtant l'intérêt que de parler du théâtre géographique des opérations militaires de son héros, le prince Gallitzin ! Pourtant, il se réfère aussi bien à la Valachie et à la Moldavie (ce qui était fort normal) qu'à la Transylvanie autrichienne et à la Dobroudja turque. Était-ce cette vision des Pays Roumains comme une unité reconstruite mentalement d'après la Dacie obligatoire chez les voyageurs lettrés de l'époque ? Faisons appel aux témoignages de l'ouvrage déjà mentionné qui comprend le plus grand nombre de textes appartenants aux voyageurs étrangers dans nos contrées, auxquels les auteurs ajoutent aussi des « témoignages indirects », des mémoires rédigés par des personnes n'ayant pas visité ces lieux : *Calatori straini despre Tarile Române*, t. X. L'auteur anonyme de 1769, un Juif galicien qui réalisa en allemand une *Esquisse géographique sur la Valachie et la Moldavie* ne cite la Transylvanie que comme voisine de la Valachie, au même rang que la Serbie ou la Bulgarie, et ne parle que des deux provinces qui l'intéresse²⁶. Ignaz von Born, minéralogiste et métallurgiste autrichien qui visita le Banat en 1770, nous assure, il est vrai, que la même langue, une sorte de « latin corrompu », est parlée en Transylvanie, Banat et Valachie, mais il ne sait rien en échange de la Moldavie²⁷. Jean-Louis Carra, auteur d'une *Histoire de la Moldavie et de la Valachie avec une dissertation sur l'état actuel de la Moldavie et de la Valachie* (Bouillon [et non Iassy], 1777), ne parle effectivement que de « la Moldavie et la Valachie, provinces contiguës » et nous assure qu'« au commencement de l'empire romain, ces deux provinces, ainsi que les Palus Méotides, n'étoient guère plus connus que le sont aujourd'hui les pays sauvages

22 Le texte est ici complété par une note de l'auteur, extrêmement riche, qui passe en revue les sources classiques consultées, avec beaucoup de citations commentées, des auteurs: Pomponius Mela, Ptolémée, Pline etc.

23 Note de l'auteur, faisant référence à Strabon : *Strab. Lib. 7*.

24 Note de l'auteur : « Caracall. numm. METROP. PONTOU. [en grec] ; ville célèbre par l'exil du malheureux Ovide. Son infortune toucha les Daces, les Getes, les Besses, les Sarmates, & ne put fléchir César » Suit une longue citation en prose en fr. des *Epistolae ex Ponto*, l. 4. c.14), puis beaucoup d'autres références antiques, en latin et en grec.

25 *Op. cit.*, pp. 13-21.

26 *Op. cit.*, t. X, Ière partie, pp.40-42.

27 *Ibidem*, p. 95.

du fond de l'Amérique. Sous Mithridate, roi de Pont, il se répandit en Valachie, en Moldavie et en Bessarabie, quelques hordes de Gètes, massagètes et Daces, qui habitèrent ces pays une centaine d'années. À la destruction de l'Empire du Pont, les Romains pénétrèrent jusque là, et une partie des habitans se dispersa en Pologne, en Hongrie et en Bulgarie »²⁸. D'autres exemples peuvent être ajoutés, comme les *Osservazioni Storiche* (Naples, 1788), appartenant à Stephan Ignaz Raicevich, qui ne parle toujours que de la Valachie et de la Moldavie²⁹.

Mais notre auteur ne s'arrête pas ici. Il écrit des pages et des pages sur les costumes daces, décrits d'après la Colonne Trajane, sur les opinions religieuses des Daces (p. 44-48) et sur l'histoire : Dromicaïtes et Lysimaque (pp. 48-49) ; Jules César et Burébista & Dékénéé (p. 49) ; les relations des Daces avec Auguste, avec Domitien (p. 53). Il appelle Décebale (p. 54) « rusé politique & guerrier célèbre » pour s'arrêter longuement sur Trajan. Tout est bien complété, d'ailleurs, avec des notes qui renvoient à ses sources latines. Il arrive aussi à l'inscription sur le pont d'Apollodore de Damas, qu'il reproduit et traduit (p. 67). En conclusion, « on trouve, dans tout ce pays, des ruines de villes & d'amphithéâtres, des sépulcres, des inscriptions, des médailles, des parties de chemins & d'aqueducs, restes de Rome et de son ambition. Si l'on veut jeter un coup d'œil sur ces monuments, on verra près de Varhel, village de Transylvanie, les reflets de Sarmizégétuse, avec beaucoup d'inscriptions. Là c'est une colonie qui perpétue par un monument des bienfaits de l'empereur, ou les services de ses officiers chargés des ponts, des chemins, de la conduite d'eaux : c'est auprès de la chapelle d'Ostroth, voisine de Varhel, un préfet de légion qui rétablit le pont de Sergidave, ruiné par l'ennemi et par la rivière; c'est à Alba-Julia un collecteur qui rend grâce à Esculape de la guérison de sa femme ».

Comparé à Franz-Joseph Sulzer, auteur d'une *Histoire de la Dacie Transalpine* en allemand, publiée en 1781 à Vienne, ouvrage qui provoqua la réaction polémique de Petru Maior par ses opinions défavorables à la continuité de l'élément latin en Dacie, l'opinion de Kéralio sur l'origine des Roumains et de leur langue surprend par sa modernité de sa vision linguistique et par son esprit critique. La comparaison avec la situation des Français, équilibrée, permet à l'auteur de mettre dans une lumière scientifiquement correcte et équilibrée le problème de la présence de l'élément autochtone : « Le nom Valaque n'est point celui que se donnent les habitants de la Valachie. Ils s'appellent *Roumouni*, & plusieurs écrivains n'ont douté qu'ils ne fussent les restes des colonies romaines. Le nom Olah, que les hongrois leur donnent, a servi d'appui à cette opinion. Il paroît être le même que celui d'Olasz, par lequel ils désignent les italiens. Celui de Valaque peut venir sans peine d'Olah, & ressemble d'ailleurs à celui de Valchou Velch, que les allemands donnent aux Italiens. De plus on dit que la langue valaque est remplie de mots dérivés évidemment du latin. Tout cela ne prouve point encore à mes yeux l'origine romaine. [...] Les conquérants n'exterminent point une nation pour se mettre à sa place. [...] Tous les Romains établis dans les Gaules, tous les mots latins que notre langue a reçus, tous les succès des Francs dans notre pays, ont-ils rendu notre origine ou franque ou romaine? Non sans doute ; elle est gauloise ou plutôt celtique, de même que notre langue. S'il y a dans la langue valaque beaucoup de mots latins, il y a aussi d'hongrois, d'allemands & de tartares. Les Moldaves du Dniester ont beaucoup de mots polonois: les Valaques réfugiés en Transylvanie, beaucoup d'hongrois; ceux du Danube & de la mer Noire, beaucoup de grecs, de turcs, de tartares : c'est un effet nécessaires et universel du commerce entre les nations. Celui-ci en a qui lui sont propres, & ne paroissent appartenir à aucune

28 *Ibidem*, t. X, IIe partie, pp. 1369 ; 1375.

29 *Ibidem*, t. X, Ière partie, pp. 491-544.

autre langue. Il me paroît plus vraisemblable que les Valaques & les Moldaves descendent des anciens habitans du pays des Daces et des Getes, & que leur langue est encore la même, quant au fond, quoiqu'elle ait pû changer dans sa manière qui sont les mots »³⁰.

Pour confirmer sa théorie linguistique, il fait d'ailleurs appel à d'autres éléments qui définissent l'identité une communauté : le costume et les coutumes : « L'habit des Valaques, tant d'homme que de femme, n'a rien de romain. Il n'a presque pas changé depuis la colonne trajane. On y reconnoît la robe, quoique plus courte, le petit manteau, & la braie un peu moins lâche aujourd'hui ; le bonnet qui a perdu de sa considération, & n'est plus une marque de l'altesse. Les souliers sont une espèce de semelle de cuir, attachée avec des lanières ou des cordes. La coëfure & l'habit du beau sexe valaque, ne présentent pas beaucoup de différences.

On comprenoit autrefois la Moldavie sous le nom général de Valaquie, & pour les distinguer, on appelloit celle-là grande Valaquie, & celle sur le Danube petite Valaquie. Les habitans de ces deux principautés sont à peu près les mêmes quant aux mœurs. Ils sont francs, emportés, inconstants³¹ comme des barbares. Leur haine & leur amitié. Effet de la passion du moment, passent avec lui. Le duel est rare parmi eux, & sévèrement puni. Une forte jalousie règne entre les Moldaves & les Valaques. Les uns & les autres font profession de la religion grecque. Cependant ils ont conservé beaucoup d'usages du paganisme, & sur-tout des espèces d'hymnes en honneur des anciennes divinités de la Dace. Ils les chantent à leurs noces & aux funérailles. Quant aux dieux des Romains, on dit qu'ils n'en ont aucune idée. L'hospitalité est fort en usage dans la Moldavie inférieure. Ce pays, toujours exposé aux brigandages des tartares, est extrêmement pauvre. Cependant,

quelque peu qu'ait un Moldave, il le partage avec l'étranger, le reçoit avec joie, & le nourrit trois jours lui & son cheval. Les Gètes ou Goths avoient le même usage. Il est sans doute humains, et annonce un peuple civilisé ; mais il est en même-temps une preuve de peu de population, de commerce, & de richesse »³².

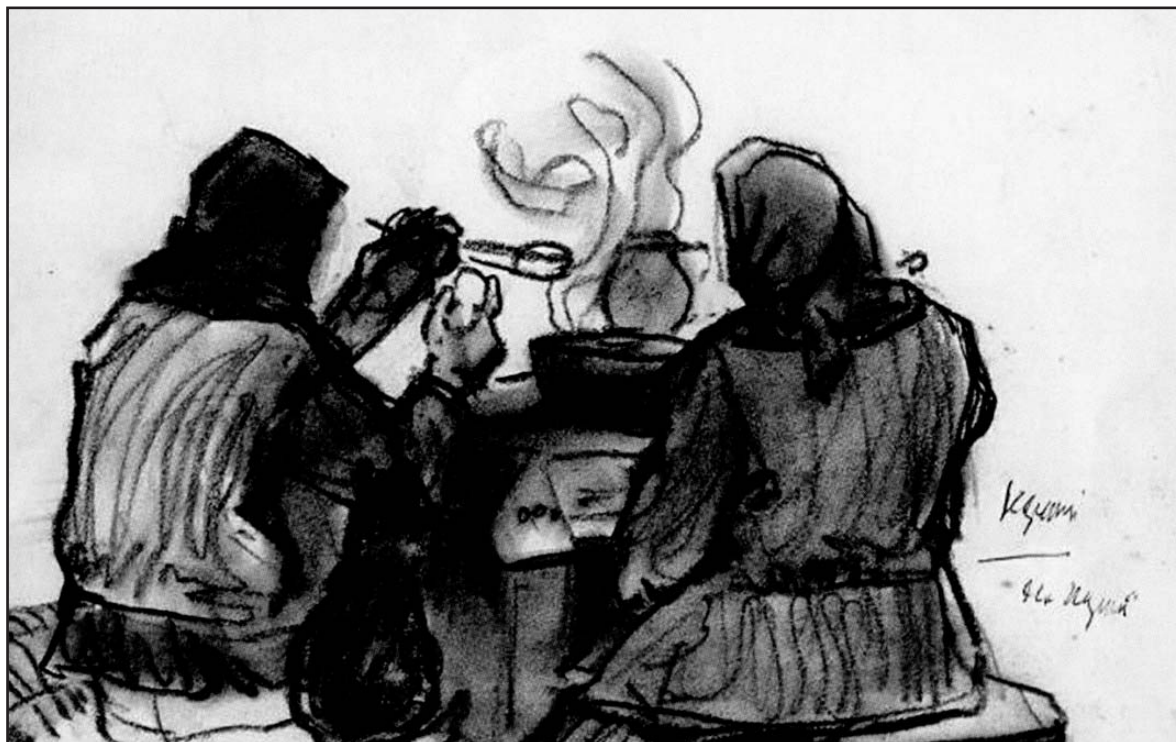
Tout aussi intéressantes sont les observations choisies par Kéralio de ses sources contemporaines pour mieux définir les habitans de ces contrées : « Dans la Moldavie supérieure, la dévotion dégénère fréquemment en pratiques superstitieuses. On y trouve plus de deux cens couvens considérables ; les montagnes sont remplies de moines, & l'on comptoit autrefois soixante églises dans la petite ville de Soutchava. Les Moldaves de cette partie sont laborieux, propres à régir les affaires civiles, bons économes, & hospitaliers.

En général, les Moldaves et les Valaques méprisent les arts et les sciences. Ils pensent, comme leurs ancêtres les Goths, que cet exercice amollit le courage et ne convient qu'aux esclaves. Ils ne permettent pas aux femmes de sortir souvent de leurs maisons, sur-tout à celles d'un état au-dessus du commun. Les femmes du peuple sont plus belles, & ont plus d'assurance. Quelques unes boivent volontiers du vin. Elles sont toutes fort timides à table, n'osent manger qu'en se cachant la bouche, & prennent garde sur-tout de ne pas l'ouvrir assez, pour qu'on aperçoivent leurs dents. Paroître la tête nue est une infamie pour les femmes mariées ou veuves, & ôter en public la coëffe d'une femme est un crime digne de mort. Au contraire, il seroit honteux pour une fille de porter une coëffure : la nudité de la tête est pour elles un signe de virginité. Quant aux hommes, ils coupent leurs cheveux & portent leur barbe, comme la plupart des orientaux, tandis que tout l'occident va le menton ras & la tête chevelue. Les Valaques qui habitent en Transylvanie

³⁰ *Op. cit.*, p. 101.

³¹ Note de l'auteur : « Description de la Moldavie, publiée en allemand à Saint-Pétersbourg en 1770. Cet ouvrage est l'extrait d'une description manuscrite de la Moldavie, par le prince Dimitri Cantémir, qui en a été hospodar. Celle-ci a pour titre, *Descriptio antiqui & hodierno status Moldaviae*. Elle est dans la bibliothèque de l'Académie des Sciences de Saint-Pétersbourg ».

³² *Op. cit.*, pp. 101-106.

portent rarement des bonnets, même par le plus grand froid : ils s’y exposent, la tête entièrement rase, et n’en sont point incommodés.

Ces Valaques sont les plus anciens et les plus pauvres. Il est vraisemblable qu’ils descendent des Gètes et des Daces, chassés de leur pays par les Huns et les Tartares, et réfugiés dans les montagnes. Ils n’ont ni villes ni bourgs. Leurs maisons sont des misérables huttes, situés dans les cantons les plus arides : la plupart servent les Hongrois, les Zeckels, & les saxons. Chez ceux-ci le nom Vlak ou Vlok est synonyme de valet ou de pâtre »³³.

Kéralio n’abandonne pas sa vision des trois pays roumains vus dans leur unité primordiale : les habitants de la Transylvanie l’intéressent autant que les Moldaves ou les Valaques, et leur sort lui semble, à juste titre d’ailleurs, plus malheureux que celui des autres Valaques, car ils sont assujettis par les représentants des trois autres nations qui vivent en Transylvanie. On ne saurait lui nier ni la précision des informations, ni la

chaleur qu’il met dans son discours. Il achève donc le chapitre avec un émouvant appel en faveur de ces gens qu’il n’avait jamais vus et qu’il n’allait voir jamais : « Il y a plus de dix-huit cents ans que ce malheureux pays est ravagé par des armées. Nous serions effrayés, & peut-être rebutés de nous égorger les uns les autres, si nous considérions attentivement combien de sang a été versé dans ce petit coin de la terre ; combien de millions d’hommes y ont péri par le fer & le feu, pour satisfaire les dérèglements de quelques têtes, depuis les guerres d’Auguste jusqu’à celle que je vais écrire »³⁴. L’historien militaire se révèle, dans l’esprit des Lumières, un défenseur de la paix et de la civilisation. C’est peut-être dans cette perspective qu’il faut d’ailleurs comprendre son travail acharné pour donner un tableau aussi correct qu’il lui fut possible non pas d’un « théâtre de guerre », mais d’un pays tout entier, vu dans son passé et dans son présent, mais vu surtout tel qu’il était censé être, dans son unité profonde.

³³ *Ibidem*, pp. 107-109,

³⁴ *Ibidem*, p.127-128.

Dumitru
MICU

Un roman al etnogenezei române*

Abstract

This article represents the preface of the Ion Dragoș Vicol's novel "Noaptea Sfântului Andrei". Born in 1974 in Bessarabia, the author wrote a few short stories volumes: Vanatoarea de bouri sau descălecarea Țării Moldovei, Evohé, Burebista, Hoții Prutului, Răzbuarea lui Nero and other novels: Cornul de aur or Tara cu vita de vie.

Keywords: ethno genesis, Saint Andrew, Christian religion, Dacians, Romans, Romanian people

Parcurgând noul roman al lui Ion Dragoș Vicol, mi-a venit în minte memorabila caracterizare dată de E. Lovinescu literaturii lui Calistrat Hogaș. Această literatură, zice criticul, în cel de al patrulea volum din *Istoria literaturii române contemporane*, ediția princeps, „datează de cel puțin trei mii de ani, din epoca poemelor homerice și (...) de mai de mult, din epoca marilor epopei indiene”. În interpretarea lovinesciană, Hogaș are „sufletul antic, sufletul omului primitiv, din care au izvorât demonii și îngerii, eroii și marii sclerați, uriașii și piticii, în care stâncile se prefac în monștri și dumbrăvile și munții, apele și câmpiile se poluează, în chip natural, cu nimfe, cu oreade și hamadriade, cu balauri”. Autorul memorialului de drumetrie *În munții Neamțului* este „un aed din faptul lumii, (...) când totul era mit, pe vremea luptei Titanilor cu Olimpi-

enii, a firoșilor Ciclopi (...), a Lestrigonilor, a Scilei și a Caribdei, a vânturilor scăpate din peștera lui Eol, a Hiperborenilor și a Lapiților, a lânei de aur (...).”

Schimbând tot ce e de schimbat și păstrând proporțiile valorice, romanul *Noaptea Sfântului Andrei* ar putea fi caracterizat printr-un limbaj figurativ analog, deși aparținător altei zone semantice. Acest roman e gândit în termeni tot atât de mitologici precum memorialistica hogașiană, însă nu de mitologie greacă sau indiană, ci de mitologie creștină. Autorul lui nu e „un aed din faptul lumii”, nu e un „homerid”, dar sufletul ce se exprimă în scrisul său vine tot dintr-un trecut adânc. Orizontul de gândire în care se plasează ultimul său roman e cel al scriitorilor bisericești pravoslavnici și al cronicarilor moldo-vlahi. Ion Dragoș Vicol e contemporan în absolut cu Varlaam și Dosoftei, cu Miron Costin, cu tălmăcitorii de hagiografii, și chiar cu autorii unor asemenea scrieri, cu teologii din epoca străromână, cu părinții răsăriteni ai Bisericii. În virtutea acestui fapt, e de la sine înțeles că modul de raportare a naratorului față de obiectul narației nu poate fi decât diametral opus celui din rememorările lui Hogaș. Acestea compun o mică odisee montană în viziune parodică. Dominanta stilului lor e umorul pe cât de suculent pe atât de savant, de livresc. Viziunea etnogenetică propusă în *Noaptea Sfântului Andrei* e una eminentemente pioasă, inspirată de o infinită venerație pentru „mărețele umbre” ale panteonului dacoroman și creștin, pe care le cheamă la viață, așa cum Ulise, coborât în locuința morților, își deșteaptă străbunii.

Ieșit, cum a remarcat Hegel, din epopee, romanul se întoarce, prin acest exemplar românesc al speciei, la origine. Fundamentul imaginarului din cuprinsul cărții lui Vicol îl constituie scenariul războaielor dintre romani și daci, încheiate prin ocuparea țării acestora din urmă de către cuceritori și nașterea, din însoțirea coloniștilor cu popu-

* Text menit să prefățeze romanul *Noaptea Sfântului Andrei* de Ion Dragoș Vicol, prozator român basarabean (n. 1974), autorul unor volume precum culegerile de nuvele și povestiri *Vânătoarea de bouri sau descălecarea Țării Moldovei*, *Evohé*, *Burebista*, *Hoții Prutului*, *Răzbuarea lui Nero* și romanele *Cornul de aur*, *Țara cu viță de vie* etc.

lația autohtonă, a unui nou popor, creștin. Liantul desfășurării epice este participarea la evenimente a apostolului Andrei. Prin acest personaj, ca de altfel și printr-o altă făptură, din regnul animal: calul năzdrăvan, cu corn, al lui Decebal, Leoncornul, un inorog, în roman pătrunde miraculosul. În *Noaptea Sfântului Andrei*, ca în epopeile antice, mișcările epice includ intervenții ale supranaturalului, ale celui creștin, desigur. În clipele de cumpănă, apostolul solicită îndrumarea și sprijinul Învățătorului său înălțat la cer, și acesta nu întârzie să i le acorde. Andrei aude vocea lui Isus, întâlnește îngeri, sub înfățișări umane și zoomorfe, alungă duhuri necurate, cu puterea crucii; uneori, se războiește direct cu Satana. O asemenea optică înscrie literarul, evident, la antipodul conceptului modern de creație, dar este perfect compatibilă cu spiritul promovat la noi, în perioada interbelică, de revista „Gândirea”. Genul proxim în istoria literaturii române al prozei lui Ion Dragoș Vicol este un ortodoxism mai radical decât al lui Victor Papilian și al oricărui alt prozator din sumarele numitei mai „ortodoxă” decât a lui Blaga, a lui Voiculescu și chiar a lui Nichifor Crainic. Fixat ideologic în acest parametru, iar în aspectul natarologic

reconstruind modalități prozastice din perioada începuturilor romanului românesc, ale romanului de senzație, de mistere, de medii, social, patriarhal etc. (Bolintineanu, Al. Cantacuzino, Radu Ionescu, George Baronzi, Gr. H. Grandea, Ion Pop Florentin), romanul *Noaptea Sfântului Andrei* posedă însușiri de natură a procura cititorului receptiv, fără idei preconceptuate, satisfacții de natura celor stârnite de așa numitele de către Émile Faguet „frumoasele cărți vechi” („les beaux vieux livres”), nu însă fără a conține și situații, descrieri, relatări, inserții auctoriale ce nu pot decât dezamăgi orice lector, chiar dintre cei cu deplină aderență al *Weltanschauung*-ul ultraprotocronist ce constituie temelia cărții.

Asemenea precedentelor scrieri ale autorului, acest roman învederează iscusința sa de a construi. El e cea mai amplă construcție a lui Ion Dragoș Vicol, așezată pe două planuri. Un plan înfățișează oastea romană, celălalt, lumea dacă. De ambele părți, eposul cuprinde segmente individualizate: istorisiri, episoade, scene detașabile. Nici una nu e lipită, arbitrar, toate aderă în mod firesc la ansamblu, chiar dacă unele sunt supradimensionate, șubreze prin dilatare.

Una dintre povestiri (mai propriu spus, dintre *povești*), romanțioasă, îndeplinește intențional, o funcție semnificantă majoră. Sarmis, sora lui Decebal, aflată la studii în Roma, se împrietenește cu fiica lui Traian, Drosida, și cunoaște pe generalul Terentius, pe care îl va reîntâlni în țara ei, îl va salva – rănit fiind, de la moarte, prin îngrijirea dată și, măritându-se cu el, îi va dăruia un flăcău, Roman, simbol onomastic al poporului ce se va naște din romani și daci. Un alt episod palpitant e cel în care e narată ascunderea și, după invazia romană, dezgroparea și transportarea la Roma a tezaurului dacilor.

Pentru a avea din ce să construiască, scriitorul exploatează exhaustiv resursele unei imaginații prodigioase. În cea mai mare parte, eposul romanesc este inventat. Dacă pentru a povesti războaiele romano-dace și a reconstitui imagini din Cetatea eternă, scriitorul a avut de unde recolta informația esențială, asupra Daciei și a dacilor el nu

putea să se documenteze decât mult mai sumar, din doar câteva mențiuni scriptice și din vestigii arheologice, iar viața Sfântului Andrei nu putea decât să o născocască, integral. Acțiunea de evanghelizare în Dobrogea a „celui dintâi chemat” e vag atestată documentar, nementionată fiind, și în antichitate, doar pe baza „spuselor tradiției”, adică pe temei de legendă, iar în roman apostolul e purtat pe teritoriul întregii Dacii și, în cele din urmă, îi este conferită demnitatea de patriarh al acestei țări, ca părinte spiritual al poporului român, ce avea să se formeze în cursul următoarelor secole. Profan judecând, nu putem să nu ne întrebăm cum e posibil ca un bărbat de vârsta lui Moș Andrei care, la începutul celui de al doilea secol al erei noastre, se apropia de suta de ani, dacă nu cumva o depășise, să cutreiere lumea, propagând „vestea bună” cu o energie pe care i-o putea invidia orice tânăr. Răspunsul vine prompt: Moș Andrei e un sfânt, el își îndeplinește misiunea prin puterea harului. Harul, însă, îl scoate din umanitatea reală, transformându-l în personaj de basm. Faptul acesta impune estimarea romanului după alte criterii decât cele aplicate scrisului laic. Oricare i-ar fi însă caracterul, profan ori sacru, epicul obține adeziunea sensibilității receptive prin virtuțile intrinsece.

Abundența imaginativă a lui Ion Dragoș Vicol și priceperea lui de a construi sunt puse în valoare printr-un tot atât de incontestabil dar de povestitor. Fără jovialitatea lui Creangă, fără poezia sadoveniană, fără „farmec moldav” în genere, autorul *Noapții Sfântului Andrei* narează fluent, funcțional, preferând stilului ornamentat și piruetelor narative stilul transparenței. Proza sa devine atractivă nu prin refinamente de construcție fantastică, nu prin savori lexicale, ci prin aptitudinea de a relata limpede, edificator, de a da relief situațiilor. Indiferent dacă e vorba de evenimente istorice sau de întâmplări fictive, derularea acestora captează atenția. Nu totdeauna. O bătălie de la Tapae e descrisă convențional, într-un limbaj retoric. În schimb, luptele pentru cucerirea cetății castra Traiana și a Sarmisegetuzei, implicând urcușuri epuizante cățărări

pe stânci și pe metereze, lansări de săgeți, aruncări de torente de pietre, izbirea zidurilor cu „berbeci” compun scenarii de o forță epică veritabilă. Nu numai confruntările însă, ci operațiunile militare în totalitatea lor sunt epicizate plauzibil. Dând viață unor fapte consemnate sumar în cronicile antichității, naratorul imaginează, pornind de la ele, felurite situații posibile: demersuri diplomatice, misiuni secrete, corespondență oficială și neoficială, inclusiv un mesaj al dacilor către năvălitori scris pe o ciupercă, întâlniri de taină între personaje de rang înalt din taberele beligerante, trădări, dezertări, torturarea prizonierilor, în ambele tabere, tensiuni între Decebal și Regii-Frați (căpetenii ale triburilor dace, coalizate sub conducerea lui), conflicte între daco-geți și aliații lor din seminiții vecine (buri, suci, apuli, roxolani, bastarni etc.). Mai insistent ținută sub observație, comunitatea dacă e arătată ca fiind integral angrenată în războiul de apărare și pățimaș hotărâtă, de la rege până la ultimul cioban, să nu precupească nici o sforțare, nici un sacrificiu în lupta pentru izgonirea dușmanului dincolo de Danubiu.

Având de înfruntat superioritatea unei armate imperiale, ce cucerise aproape întreaga lume cunoscută, dacii se bizuie, în împotrivirea lor (asemenea, peste mai bine de un mileniu, românii lui Mircea cel Bătrân, în viziunea lui Eminescu) pe sprijinul naturii, al pământului, și pe destoinicia minții lor. „Dușmănit de toate”, în creierii Carpaților, Traian se întreabă „cu cine luptă: cu stihiiile naturii, cu fiarele codrilor sau cu nălucile munților”. Ostașii lui sunt încinși de „o moleșeală ucigătoare”; „în văzduh pluteau miresme vrăjite, sunete ciudate, ce le întunecau mințile și le măcinau voința, le paralizau trupul”. Evitând lupta pe câmp deschis, dacii se retrag în codri, în munți, incendiind satele și cetățile, otrăvind fântânile, ucigând animalele, pustiind recoltele. Dușmanii sunt așteptați în strâmtori, spre a fi bombardati cu bolovani și striviți prin prăvălirea peste ei a copacilor tăiați dinainte. Frecvent, Decebal recurge la strategeme viclene, prinde inamicul în curse, provocându-i mari pierderi. Pe de altă par-

te, nici romanii nu practică numai lupta dreaptă. Se dedau și ei la înșelătorii, la șiretlicuri. Simulează retrageri, pentru a-i deruta pe daci și a-i încercui. O componentă a strategiei fiecăruia dintre cei doi comandanți supremi e preocuparea de a-l păcăli pe celălalt, și, uneori, încercările reușesc. Ceea ce particularizează acțiunea dacilor e participarea la ea a realmente întregii suflări autohtone. Alături de Decebal luptă unchiul său, Marele Vezina, supremul pontif. Asceții din subordinea acestuia devin și ei războinici. Inclusiv, „nemuritorii”: tinerii dintre care se aleg cei ce vor fi trimiși, prin aruncare în sulii, drept soli la Zalmoxis. Apare și o formație militară de amazoane, „Doamnele miloase”, care compun garda mamei mari, cruda regină Getă. Cruzimea ei este însușită de toate „miloasele” fecioare („Doamne”), a căror una din slujbe e aceea de a mutila captivii meniți să fie jertfiți lui Ares, înainte de a le reteza capetele. Băieții, spre a fi primiți în oaste, au de învățat un fel de catehism și de trecut probe grele, ca lupta corp la corp cu pui de urși. Examenul dat de către unii dintre ei în fața unei comisii de bătrâni și bătrâne e doar una dintre ceremoniile ce agrementează lectura. Dintre celelalte, cea mai solemnă e aceea de sacrificare a unuia dintre Fiii Cerului, menit să transmită lui Zalmoxis doleanțele poporului său. Ritualul începe în Sanctuar, unde preoții, regi și comandanți de oști, divizați în două cete, „lupii” și „urșii”, trag la sorți numele „fericitului” mesager, care, legat, învelit în pânză subțire, va fi scos de către Preotesele Templului afară, în jertfelnic, și aruncat în sulii. Urmează o horă „sălbatică și ametoitoare”. Pentru provocarea și întreținerea tensiunii lecturii, naratorul recurge cu succes la o seamă de procedee, cel mai eficace fiind suspansul. Un exemplu edificator e momentul dintr-un episod în care un militar vârstnic, invidios pe viteazul general Terentius, îl pândește după victoria lui Traian, la un ospăț, printr-un raport scris, că e creștin. Cum va reacționa împăratul? Așteptarea cititorului e lungită cu abilitate, pentru a fi, în cele din urmă, curmată printr-o „lovitură de teatru”. Neavând chef să citească, Traian întinde hârtia lui Hadrian

care, la rândul său, o dă lui Terentius. Citind-o, acesta din urmă spune că bătrânul delator cere să fie împrăștiat în Dacia...

Un implicat definitoriu al darului de a povesti este, în *Noaptea Sfântului Andrei*, ca și în toată proza lui Ion Dragoș Vicol, simțul narațiunii. Spațiul geografic nu-i pentru daci doar cadrul existențial aprioric, ci și un factor istoricește determinativ. Prin fenomenalitățile inerente, geostructura carpato-danubienă impune acțiunilor omenesți desfășurări adecvate condițiilor de mediu specifice. Ofensivele romanilor sunt condiționate de relief, de ape, de climă, de mișcările atmosferice zonale, pe care băștinașii, cunoscându-le, le folosesc împotriva inamicilor, cu eficacitate. E ceea ce romanul dezvăluie în permanență. Viața oamenilor e integrată vieții anotimpurilor și pătrunsă de aceasta. De aici, epicizarea descrierilor. Descripțiile de peisaj au în roman o mult mai mică pondere decât circumstanțele climatice în care se petrec diferitele evenimente și întâmplări. Canicula, înghețurile și dezghețurile, ploile diluviale, viscoalele, vijeliile, gerurile năprasnice devin actanți în epopeea dacică.

Amintitele două aripi ale edificiului romanesc se sprijină, cum am specificat de la început, pe o aceeași coloană: activitatea misionară în Dacia a Sfântului Andrei. Apostolul coboară în portul Tomis, dintr-o corabie mică, sub înfățișarea unui preot bătrân, uscat, osos, cu barbă albă ajunsă până la brâu, îmbrăcat într-o mantie albastră și ținând în mână un toiag cu cruce în vârf. Apariția lui implică inserția în real a fabulosului, încorporarea în roman a unei hagiografii. Centenarul moșneag e un om în putere, care umblă mai mult pe jos, cără poveri, cutreieră Dacia în lung și lat, fiind luat și de romani și de daci drept iscoadă sau atentator și tratat în consecință, are întrevederi cu Traian, Decebal și Marele Vezina, apare imprevizibil, ca salvator, în situații critice, provoacă ploaia, alungă strigoii, cu usturoi, este imun la săgeți, suportă molestări, cu seninătate, supraviețuiește întemnițărilor, bățăilor cu harapnice, de pe urma cărora își pierde cunoștința, ca și aruncării, mai mult mort decât viu, într-o

prăpastie. Asemenea fratelui său Petru și altor apostoli, el vindecă bolnavi, smulge din ghearele morții pe generalul Terentius, aducându-i struguri miraculoși dintr-o vie numai de el știută, eliberează robi din temnițe, scoate demoni, ucide, magic, un balaur îndrăcit, învie un mort. Cunoscător al graiului animalelor, moșneagul sfânt poruncește vulturilor, călărește lupi, dispune de aceste fiare ca un general de o armată. Miraculoase sunt rezultatele lucrării propriu-zis apostolice a slugii Mântuitorului. Sub efectul predicilor sale, creștinarea se înfăptuiește rapid, în proporții de mase. Moș Andrei botează într-una, în orașe și sate, oficiază cununii, hirotonisește preoți, întemeiază mănăstiri, atrage în biserica lui Hristos persoane din lumea cea mai sus pusă, printre care sora lui Decebal. Creștinismul se răspândește, prin el, în lumea romană, în rândurile nu doar ale sclavilor, ci și ale stăpânilor acestora, din vârful societății, în rândurile armatei. În armată se convertesc legiuni întregi, în frunte cu comandantul acestora, Terentius.

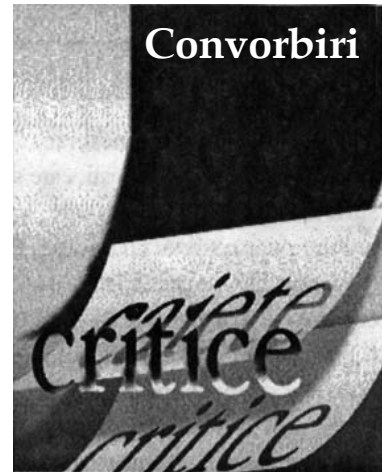
Potrivit ficțiunii romanești din *Noaptea*

Sfântului Andrei, creștinismul s-ar fi instaurat în spațiul carpato-dunărene odată cu nașterea poporului român, care s-ar fi produs concomitent cu ocuparea Daciei. Românii ar fi astfel, cel mai vechi popor creștin: adevărat nou „popor ales”. Istoria prezintă însă formarea lui într-un proces de secole, iar începuturile organizării bisericești le datorează în secolul al IV-lea. Creștini au putut exista – și, cu siguranță, au existat – în Dacia, chiar înainte de cucerirea ei de către romani, dar posibilitatea existenței înainte de edictul de la Milano (313) al lui Constantin cel Mare a unei biserici organizate, avându-l în frunte, ca patriarh, pe apostolul Andrei, este exclusă.

Roman istoric, prin coordonatele structurii epice, *Noaptea Sfântului Andrei* umple spațiul jalonat de acestea cu elemente de legendă, de basm, de etnografie, cu produse ale fanteziei colective și ale celei individuale, a romancierului. Acestea nu sunt, evident, de natură a valida științific scrierea, dar, în virtutea talentului cu care sunt valorificate literar, procură o lectură antrenantă.

„Profesorul care m-a examinat era chiar Mihail Sebastian”

Gabreila Gîrmacea în dialog cu Octavian Sava

Abstract

After being dismissed from "Revista Fundatiilor Regale", Mihail Sebastian became teacher at Liceul "Cultura B". Octavian Sava, known as play writer and organizer of humoristic TV shows, was one of Sebastian's pupils. I visited him in October 2005 and he told me very kindly a few events from his high school years.

Keywords: Mihail Sebastian, Octavian Sava, Liceul "Cultura B"

După ce i s-a interzis să mai funcționeze la Revista Fundațiilor Regale, Mihail Sebastian a lucrat pentru o vreme ca profesor la Liceul Cultura B. Despre această perioadă notează lapidar în Jurnal: Primele zile de școală m-au obosit dincolo de orice măsură. După patru ore de curs, mă simt extenuat. Sau: Măine încep școala. Aș vrea în același timp să-mi refac un program ordonat de lucru.

Octavian Sava, cunoscut ca dramaturg și realizator de emisiuni umoristice la televiziune, a fost elevul lui Mihail Sebastian la Liceul Cultura B. L-am vizitat în octombrie 2005 și mi-a povestit cu multă amabilitate întâmplări din anii de liceu.

În ce împrejurări l-ați cunoscut pe Mihail Sebastian?

În anii '40, din cauza legilor rasiale, eu m-am mutat la Liceul "Cultura B". Când am ajuns în clasa a IV-a de liceu se dădea un examen de capacitate pentru a trece în cursul superior al liceului. Profesorul care m-a examinat era Mihail Sebastian. Se deosebea foarte foarte mult de ceilalți profesori. Era un bărbat frumos, elegant, foarte curat și în ținuta lui exista o oarecare pedanterie, dar nu una care să te supere, ci una plăcută. Nu îmi aduc aminte ce m-a întrebat și ce i-am răspuns. Îmi aduc aminte de o întâmplare foarte amuzantă la acest examen

cu un coleg al meu. Sebastian îl întreabă: "Domnule, dumneata ai auzit de un dramaturg?" La care elevul răspunde: "Da, desigur". "De cine?" îl întreabă profesorul. "De Șecsapir" răspunde elevul. Sebastian s-a făcut galben la față și cu o voce patetică i-a spus: "Domnule, spune-i Sakespeare, dar nu-i spune Șecsapir." În anul următor studiam speciile literare și l-am avut profesor de Sebastian. De data aceasta contactul a fost mai apropiat, deși mărturisesc, spre invidia mea, nu am fost elevul preferat al lui Sebastian și am avut și un oarecare conflict cu el. Elevul lui preferat era Ionel Hristea. Acesta a devenit dramaturg și scenarist. El

este scenaristul filmului *Darclé*.

De ce era o legătură mai apropiată?

Pentru că acest Ionel Hristea, deși la o vârstă foarte tânără, era un mare meloman. Și atunci aveau prilejul să discute despre muzică.

Care a fost conflictul dintre dvs. și Mihail Sebastian?

Au fost chiar două. Unul. El ne dădea o dată pe lună să facem câte o lucrare, un eseu, despre o carte pe care o citim, indiferent ce carte citim, numai să nu fie tradusă de Jules Giurgea. El traducea infect. Asta era condiția *sine qua non*. Aplecarea mea către satiră m-a determinat să scriu despre o carte de epigrame scrisă de un oarecare F. Lobo. Pe acest autor nu l-am găsit mai târziu în *Istoria literaturii române* de George Călinescu și nici nu am mai auzit ceva de el. A fost un epigramist oarecare și recunosc că două dintre epigramele sale le mai rețin și acum. M-am apucat să analizez epigramele lui F. Lobo. Profesorul a fost indignat: "Ah! Asta te-ai găsit să studiezi? Asta ți-ai găsit să faci?" Și am luat o notă proastă, deși am să vă spun două dintre epigramele lui. Una dintre ele avea caracter antilegionar și asta m-a atras. Suna cam așa: "Ca tatăl născut din ură / Așa și fiul – azi student. / Tatăl și fiul ca-n Scriptură / Doar duhul sfânt le e absent." Imediat după primul război mondial, kaiserul Wilhelm se afla în Olanda: "Degeaba mai răcnește banda / Și-agită roșea pânză. / Kaiserul chiar în Olanda / Nu mai face nici o brânză." Pe mine m-au amuzat. Profesorului nu i-au plăcut deloc. Un al doilea elev, care a fost sancționat atunci, a fost unul care s-a apucat să analizeze *De două mii de ani*. Profesorul a spus: "Asta nu e o carte pe care s-o analizezi."

De ce credeți că a fost supărat?

Nu știu. Poate și din modestie. Gândește-te că această carte a avut avatarurile conflictului și cu dreapta și cu stânga, și cu anti-semitii, dar și cu evreii. Apoi mai e faptul că a trebuit să scrie după aceea *Cum am devenit huligan*. Din mai multe motive. Nu știu dacă după atâtea povești, care au fost după apariția ei, i-a fost foarte dragă. Nu știu. E greu să spun.

O altă întâmplare?

O altă întâmplare pe care am avut-o cu el. Am avut de analizat, pentru că se studiau baladele, *Monastirea Argeșului*. Nu știu de unde am avut intuiția să scriu la sfârșitul analizei acestui subiect că dacă această baladă ar fi apărut în occident, probabil că Meșterul Manole ar fi dat foc mănăstirii sau ar fi apărut un cavaler în zale care l-ar fi ajutat să coboare. Vorbeam de mitologia românească! Profesorul a fost foarte mirat și mi-a spus: "Asta n-ai scris dumneata!" "Domnule profesor, eu am scris!" "N-ai scris-o dumneata! Închide caietul și spune-o pe dinafară!" Am închis caietul, am spus textul pe dinafară și mi-a pus zece. Relațiile s-au îmbunătățit în momentul când ne-a dat să scriem un eseu despre *Odiseea*. Majoritatea elevilor fie nu citiseră, fie citiseră traducerea lui George Murnu care era în versuri și era

greu de citit. Din fericire, în biblioteca noastră aveam *Odiseea* repovestită de Eugen Lovinescu, în proză, foarte ușor de citit, care era foarte frumoasă și pe care o mai deschid din când în când, fiindcă o mai am. Am făcut o teză foarte bună, fiindcă știam *Odiseea* cum trebuie. Lucrarea i-a plăcut profesorului. Nu i-am zis că nu am folosit traducerea lui George Murnu, ci pe a lui Lovinescu, însă am fost printre cei care au știut cel mai bine lecția.

Despre activitatea sa didactică se știu foarte puține lucruri.

Ceea ce e curios e că în memoriile lui nu povestește nimic despre elevii lui. Pomeneste doar despre un coșmar, pe care îl are și spune că într-o cameră cu un ofițer german se afla elevul Coșoi, care îl striga Hechter, iar el s-a cutremurat la acest vis. Mi s-a părut foarte curios pentru că elevul Coșoi nu strălucea prin nimic. Era un ilustru necu-

noscut în clasă. Singurul lui merit care îi adusesse o oarecare popularitate în clasă era un cântec: "Ce-a pățit Coșoi? / Și-a rupt pantalonii noi." De ce l-a visat tocmai pe el? De ce-l pomeneste în memorii? De ce nu pomeneste nimic despre colegii lui, profesori, care nu erau remarcabili? Nu cred că i-a plăcut profesia de dascăl. Și mai avea ceva oricât ar părea de curios, expunerile lui erau deseori întrerupte de un "Ăăă". Și clasa, în loc să respecte tăcerea profesorului, de multe ori făcea "Ăăă". Asta nu înseamnă că lecțiile lui nu erau interesante. Noi, elevii lui, am fost cuceriiți. Odată s-a îmbolnăvit și în locul lui a venit fratele, Beno, care era profesor de franceză. Beno nu ne fusese profesor. Era un bărbat foarte frumos și elegant. Ne-a vorbit despre Freud. Pentru noi, asta a fost un lucru extraordinar. Cam astea sunt amintirile mele despre Sebastian. După război a venit Mircea Șeptilici la școală și ne-a vorbit despre el, despre piesele lui. Am fost foarte tulburați. Noi eram încă elevi atunci când s-a întâmplat nenorocitul de accident.

Credeți că a fost asasinat?

Nu. Nu cred. Mai târziu, după ce a început procesul Pătrășcanu, sigur Sebastian ar fi fost inculpat. Atunci am fi putut să vorbim de arestări, de nenorociri, de toată povestea asta. Cred că în anul în care a murit el e prematur să vorbim de așa ceva. Nici Belu Zilber, cu care el a fost prieten, nu mărturisește că a fost asasinat. Nu văd motivația. Adevărul este că el este autorul manifestului "Vine armata roșie". A fost un manifest care a circulat în jurul datei de 23 august și se pare că el a fost autorul.

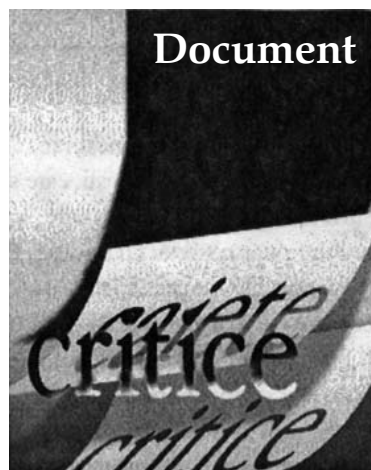
Care a fost romanul care v-a impresionat cel mai mult?

De două mii de ani. După părerea mea cartea este începutul jurnalului. Am citit-o când eram puști și am recitit-o de curând. Eu am scris o carte. Redactorul a descoperit o greșeală. El pune după semnul de exclamare, virgulă. Când mi s-a dat cartea, am făcut corectura. Apoi, redactorul a făcut aceeași corectură, drept care i-am trimis acestuia o scrisoare cu extrase din tot felul de autori. Am trecut și un citat din cartea lui Sebastian.

Vă mulțumesc.

Oana SAFTA

Laborator de creație: Mihail Sebastian - Orașul cu salcâmi

Abstract

The author publishes and analyzes a few excerpts from Mihail Sebastian's novel "Orașul cu salcâmi". The two chapters, transcribed from the Romanian Academy Library's archive of Bucharest, were not included by the writer in the book's first edition, in 1935. The novelist published a diary, in which he expressed his ideas about what he had written.

Keywords: Mihail Sebastian, Șerban Cioculescu, manuscripts, diary.

Scris în perioada ianuarie 1929 – ianuarie 1931, la București, Brăila și Paris, „Orașul cu salcâmi”* este, din punct de vedere cronologic, primul roman al lui Sebastian. În mărturiile sale, prozatorul părea a fi luat decizia de a nu-l publica niciodată: „Au trecut de atunci trei ani aproape. Romanul, de mult terminat, transcris și bătut la mașină, se află încă în lada mea cu hârtii vechi. Sunt hotărât să-l las pentru totdeauna acolo.”¹ Refuzul de a-l încredința tiparului ar fi fost consecința demersului rămas fără rezultat de a-l publica anterior. Propus, la un an și jumătate de la încheiere, lui Al. Rosetti, manuscrisul nu ar fi fost citit de acesta. Cu toate acestea, diferite fragmente, apreciate de autor ca având oarecare valoare artistică, apar în presă la puțin timp după redactare, în publicații precum „Tiparnița literară” sau „România literară”: *Întâiul sânge*, „Tiparnița

literară”, I, nr. 5, martie 1929, p. 120 – 122; *Buță*, „Cuvântul”, VIII, nr. 2639, 23 noiembrie 1931, p. 3; *Jocuri de noapte*, *Ibidem*, VIII, nr. 2463, 29 februarie 1932, p. 3; *Strada Cerbului*, „România literară”, I, nr. 11, 30 aprilie 1932, p. 7; *Omul este un mamifer biped*, *Ibidem*, VIII, nr. 2536, 15 mai 1932, p. 3; *Agnes Graz*, *Ibidem*, VIII, nr. 2703, 30 octombrie 1932, p. 3 – 4. Modificările operate în continuare, până la varianta finală, vor fi numeroase, pornind de la numele personajelor până la structura capitolelor. Oscilațiile par a fi însoțit și alegerea titlului, autorul ezitând între „Viața fecioarei Adriana”, „D...” sau „Paul și Virginia”, pentru a se opri într-un final asupra unuia pe care îl cataloghează drept „sentimental”: „Orașul cu salcâmi”. Din manuscrisul existent la Biblioteca Academiei Române lipsesc fragmentele publicate anterior în presă, în

* *Orașul cu salcâmi*, editura Librăriei „Universala” Alcalay & Co., București, 1935, 267 pagini.

Cartea cunoaște numeroase republicări: Mihail Sebastian: *Romane*. Pref. de Simion Mioc, [vol. I]: *Orașul cu salcâmi*; [II] *Accidentul*, București, Editura pentru Literatură, 1968, 2 vol., XXXI + 248 pagini (I), 336 pagini (II), Biblioteca pentru toți; Mihail Sebastian: *Romane*. Pref. de Simion Mioc, ed. a II-a, [vol. I]: *Orașul cu salcâmi*; [II] *Accidentul*, București, Editura pentru Literatură, 1969, 2 vol., XXXI + 248 pagini (I), 336 pagini (II), Biblioteca pentru toți; Mihail Sebastian: *Orașul cu salcâmi*. *Accidentul*, București, Editura Eminescu, 1974, 360 pagini, colecția „Romanul de dragoste”; Mihail Sebastian: *Orașul cu salcâmi*. *Accidentul*, București, Editura Eminescu, 1976, 357 pagini, colecția „Romanul de dragoste”; Mihail Sebastian: *Orașul cu salcâmi*. *Accidentul*. [Antologie și repere istorico-literare realizate de Mihail Dascăl], București, Minerva, 1983, 520 pagini, Seria „Patrimoniul”; Mihail Sebastian: *Orașul cu salcâmi*. *Accidentul*, București, Editura Eminescu, 1985, 360 pagini, colecția „Romanul de dragoste”; Mihail Sebastian: *Orașul cu salcâmi*. Roman. [Ediție îngrijită de Anatol Germanschi], Brașov, Editura Arania, 1992, 164 pagini, colecția „Erotica”.

1 *Jurnal de roman*, „Azi”, I, nr. 5 / nov. 1932, p. 425

schimb, apar două capitole și numeroase alte pasaje pe care autorul le-a eliminat din structura finală a romanului său. Varianta păstrată la B.A.R. se prezintă sub forma a 136 de foi dictando, lipite și cartonate, scrise cu cerneală neagră. Caligrafia este citeață, îngrijită. Numerotarea paginilor de către autor nu corespunde numărului de foi, căci au fost extrase fragmentele publicate în presă. Capitolele nu au titluri, ci sunt numerotate cu cifre romane.

Sebastian se descoperă ca prozator la 22 de ani, cu sentimentul de a afla în scris o taină, o experiență unică, ce poate ascunde revelațiile atât de căutate de scriitorii generației sale: „Pornesc să scriu un roman cu sentimentul unei minuni personale, ce ar egala cu o pubertate sau o scăpare din moarte”.²

După un model apreciat de scriitorii generației 30, Gide, romanul lui Sebastian este însoțit de un jurnal de creație menit să înregistreze etapele procesului creativ. Aceste însemnări de atelier vin să scoată în evidență caracterul scrierii, faptul că „Orașul...” este un roman lucrat, elaborat în urma unor eforturi creatoare. Acest jurnal, apărut înaintea romanului, va oferi cititorului posibilitatea de a pătrunde în laboratorul de creație al prozatorului.

Conștient de marea distanță în timp dintre momentul redactării și cel al unei eventuale publicări, Sebastian își privește cu mult scepticism opera, pe care o simte acum străină și nereprezentativă pentru noua lui structură artistică: „Astăzi romanul acesta este, față de mine însumi, cu desăvârșire inactual. La o depărtare de trei ani, toate cusururile i se văd săritoare în ochi: n-aș putea accepta să tipăresc un manuscris peste care am trecut de mult.” Obiecțiile se îndreaptă către structura scrierii, autorul considerând greșite „construcția generală a cărții, economia ei, logica ei interioară” și concluzionând: „Adevărul este că «Orașul cu salcâmi» nu apare pentru că nu mai are de ce să apară”.³ În ciuda acestor afirmații, romanul va fi bine primit de critica literară

din epocă și de cititori, iar în 1936 primește premiul Societății Scriitorilor Români.

Ritmul redactării cunoaște impasuri și entuziasme, jurnalul fiind martorul oscilațiilor, surprinzând stările de spirit prin care prozatorul trece până la finisarea oprei. Dacă în prima însemnare, din 17 ianuarie 1930, autorul pare a fi pornit la drum oarecum încrezător („Azi am recitat cele trei capitole scrise și mi-am dat seama că merg. Mâine, poimâine, am să fiu poate descurajat, dar mi se pare că azi văd bine și că descurajarea va fi simplu capriciu.” – p. 427), notațiile din 26 iulie cuprind nemulțumiri și ezitări („Am terminat azi capitolul V și sunt profund nemulțumit. La transcriere va trebui să-l refac de-a binelea. [...] Am să tai fraze întregi și am să înlocuiesc aproape tot.” – p. 434), pentru ca, în data de 14 septembrie, jurnalul să înregistreze exact pendularea între incertitudini și speranță („Toate ar fi bune, dacă nu ar fi variațiile mele de dispoziție. Sunt zile când mă îndoiesc crunt de valoarea lucrurilor pe care le scriu și atunci pierd pofta de lucru pe vreme îndelungată. Sunt alte zile, când romanul mă interesează destul și cred în el. Aș vrea să-l termin odată.” – p. 435). Cu toate impasurile pe care scrisul le cunoaște, romanul constituie pentru creatorul său o încercare capitală, esențială pentru condiția lui de prozator. Importanța reușitei romanului îl determină să-și reproșeze inactivitatea: „Sunt leneș și lipsit de curiozitate. Nu lucrez și nici nu încerc măcar să lucrez. Și cu toate astea, anul ăsta e decisiv: voi fi sau nu un scriitor.”

Romancierul este continuu preocupat de maniera de a compune, stilul are prioritate în fața epicului, reușita expresiei constituind pentru el o condiție necesară pentru atmosfera cărții: „Am terminat capitolul III, azi dimineață chiar. Sunt mulțumit. Am izbutit [...] să creez ceva din atmosfera pe care o doream în însemnările de la 1 februarie. În genere am scris ușor, excepțional de ușor, de antrenat și de bucuros. [...] Mă bucură mai ales fraza simplă pe care am uti-

2 Jurnal de roman, „Cuvântul”, IV, nr. 1329, 3 ian. 1929, p. 2

3 Jurnal de roman, „Azi”, I, nr. 5 / nov. 1932, p. 425

lizat-o continuu. Va trebui neapărat să revăd din acest punct de vedere capitolul I și să tai nemilos adjectivele. Observ că foarte rar un adjectiv are cu adevărat în poveste calitate evocatoare: de obicei complică inutil și ascunde mersul faptelor.”⁴ Aceste rânduri, din 15 februarie 1930, sunt doar câteva în care Sebastian își manifestă preocuparea pe care o are pentru atmosferă și detaliu. Deși se declară adversar al adjectivelor, scrisul și expresia din „Orașul...” tind către calofilism. Întrevăzând acest „pericol” al expresiei elegante, neagreată de scriitori experiențialiști, Sebastian notează: „Mi-e teamă bunăoară că psihologia eroilor mei trece aici spre mister. Spre un mister ce reiese nu din situație, ci din termeni; nu din fapte, ci din stil. Calm, vis, joc etc. etc. sunt expresii de atmosferă simbolistă. Nu știu cum m-am lăsat în voia scrisului și am acceptat asemenea efecte îndoielnice. Un

roman trebuie să fie scris cu claritate.”⁵

Sebastian este un prozator atent cu personajele romanului său. Preocupat de credibilitatea eroilor, dorește să stabilească „firesc și veridic atmosfera intimă” a acestora, conștient că trebuie să acorde o atenție mărită vieții lor sufletești în procesul maturizării. Ca majoritatea tinerilor scriitori trăiriști, atras de fluxul vieții interioare a protagoniștilor, el își lasă personajele să evolueze. „... mă las în voia eroilor mei. Știu că au să se descurce”⁶, consemnează încă de la începutul jurnalului acest narator care și-a pierdut puterea demiurgică. De altfel, nu numai că nu își arogă drepturi, ci autorul chiar se muștră pentru iluzia de a se fi considerat stăpânul intrigii românești: „E ridicol în fond să cred că eu am oarecare drepturi asupra oamenilor ăstora. Îi credeam docili, abandonați în mâinile mele de „romancier”. M-am înșelat. Ei fac ce vor, ce

4 *Jurnal de roman*, „Azi”, I, nr. 5 / nov. 1932, p. 429

5 *Ibidem*, p. 437

6 *Ibidem*, p. 427

viața vrea să facă din ei și eu povestesc pe urma lor.”⁷ În aceste condiții, romanul pare „a se crea” pe măsură ce e scris, independent de autor: „Am crezut prea mult în libertatea mea de a dispune. Ieri seară am înțeles că lucrurile sunt hotărâte dinainte fără mine, de fatalitatea intimă a poveștii.”⁸ Personajele prind contur sub ochii creatorului și ulterior viață, mergând până la a se detașa de cel care le-a creat: „N-am să uit niciodată experiența omenească de ieri seară. Să simți deodată că niște oameni pe care îi credeai cunoscuți, întrucât erau propria ta creație, se depărtează de tine, devin ei și își fac de cap, să ai revelația asta și să o datorezi unui exercițiu literar – zău nu e o bucurie de fiecare zi.” (p. 442) Din fragmentele nepublicate reiese că Sebastian dorise să aducă în intriga romanului său un personaj-cheie, care rămâne însă insuficient conturat:

Îl lăsaseră, de aceea, dincolo de cerc. Ar fi acceptat însă pe oricine altul. Câtăva vreme, fu vorba să o cheme pe Tania Bring. Era o rusoaică tânără, fugită din Odessa cu o mătușă a ei. Venise de curând la D... și fusese internată la Institut. Era colegă cu Adriana și Cecilia și ele vorbeau cu entuziasm de această nouă prietenă. Le arătase băieților o fotografie veche, pe care ea le-o dăduse: un cap blond, cu un contur alungit, neprecis și cu doi ochi oblici, care singuri se vedeau clar în poza aceea ștersă. Era hotărât să o primească la una din întâlnirile lor, dar fie din lenea lor, fie din lipsa de curiozitate a Taniei, nu izbutiră să se înțeleagă asupra unei zile anumite. Cu vremea, proiectul lor fu uitat și, deși li se întâmpla des să vorbească despre blonda rusoaică, rămaseră mai departe singuri, ei patru. Era, desigur, mai bine așa. O mobilă deplasată, un obiect nou, un covor pus altfel decât de obicei îi supăra, îi întârzia, le oprea inutil atenția. („Catren”)

Doar, departe, luminile orașului scăpând uneori printre ramuri. O dată, o singură dată, întâlniseră acolo oameni. Era pe pod. Automobilul lor mergea spre insulă, când din partea opusă se ridicară pe neașteptate două faruri

mari, ce se apropiau vijelios. Trecu o mașină mică de cuivre. Cele două automobile fură un singur moment una lângă alta și boturile lor aproape se atinseră, ca doi cai ce se recunosc după miros. Întâlnirea fu scurtă. Mașina cea mică descinse spre oraș. – Tania Bring! exclamă Cecilia, când automobilul galben trecu în bătaia farurilor lor. – Să fi fost ea? Nu se mai vedea în urmă decât un voal ce flutura în întuneric și mașina cea mică se pierdu dincolo de pod. Niciunul din ei n-ar fi știut să spună ce anume le plăcea în aceste plimbări monotone. („Între Vii”)

– Nu, sigur că nu. Aș fi vrut să o cunosc pe Tania Bring și îmi pare rău că pierd iar prilejul, dar altfel... Vorbise astfel, pentru că trebuia să răspundă ceva. Pe urmă, i se păru că spusese adevărat și, deodată, avu impresia că deci plecarea Adrianei îl necăjea, dacă în fața acestei vești rămânea deprimat și fără curaj, era din cauza Taniei, pe care voise să o cunoască și care, deși străină și indiferentă, îi devenea acum, când știa că nu o va mai întâlni, necesară. Dar Adriana trecuse demult peste răspunsul lui și se ocupa cu altele. Într-un târziu, se ridică să plece. Adriana îl duse până la poartă și, cum se făcuse târziu, îl sărută. Buzele îi erau reci, și multă vreme, pe stradă, Gelu păstră această singură amintire. („Paul și Lucreția”)

Semnă, și pe urmă, într-o doară, parcurse cu privirea pagina aceea, plină de iscălituri și adrese. Un nume îl surprinse în trecere, fără să-l rețină, așa cum te surprinde un cuvânt curios într-o pagină de jurnal, pe care ți-ai aruncat ochii întâmplător. Îl căută și îl găsi: Tania Huysdaël. Un moment nu-și aminti nimic, deși era sigur a mai fi întâlnit numele acesta. Pe urmă, cum și-l repetă tare, vorbele îi aduseră în minte brusc o imagine. Tania Huysdaël? Dar era Tania Bring. Purta acum numele bărbatului ei, inginerul flamand pe care, mai demult, Gelu îl cunoscuse la București, chiar în ziua în care Tania pleca din România. De atunci nu știuse mai nimic despre ea. Aflase în toamnă, din ziare, că inginerul Huysdaël murise asfixiat într-o catastrofă minieră din nordul Belgiei. Trecuse atun-

7 *Ibidem*, p. 441

8 *Ibidem*, p. 442

ci cu indiferență peste vestea aceasta și abia își amintise că era vorba de soțul Taniei Bring. Tania Bring! Ce curios ocol al destinului o aducea în drumul lui tocmai în seara aceea? Ce obscur joc de coincidențe i-o puneă înainte, după atâtea întârzieri, după atâtea treceri pe alături? [...] Și avea în sfârșit adresa acestei Tania Bring și mâine ar putea să-i bată la poartă, cerându-i să termine un joc prea lung de taine involuntare. Se întreba dacă se va duce și nu luă nicio hotărâre. I se părea că de faptul acesta <ține> depinde o întorsătură esențială a vieții și, întârziind hotărârea, avea impresia că ține încă în mâini cheile viitorului. „Câte femei!”, gândi el. Ar fi vrut să rețină un nume, ar fi vrut să fixeze un gând. Ce Adriană ascunde, între aceste nume străine, o necunoscută chemare? („Suită pentru pian și mică orchestră”)

Anumite fragmente nepublicate contrazic afirmația criticului Șerban Cioculescu, pentru care romanul părea „suspendat, neterminat, lăsându-și în drum personajele”⁹:

La sfârșitul iubirii lor stăteau, ca o vâpaie de aur și cărbune, ultimile nopți din strada Cerbului și, pe cenușa unor asemenea amintiri, el știa bine că nu se clădesc nicio dată căsnicii, ci doar legende uneori. Și legenda Adrianei putea să înceapă de acolo. Trecea singură, din buna ei voință, într-o lume în care avea să «rămână» fie singură. Nimeni nu mai rămânea dintre toți cei care o cunoscuseră. Cecilia Coteanu continua la D... să facă amor în sălile de cinematograf cu întâiul venit. La Londra, Victor Băltan își sfârșea studiile și aștepta să se întoarcă în țară ca să se însoare cu ea. Lucreția trăia singură în Bucovina, nu departe de mormântul lui Soeur Denise. Buță se instala în realitate, reangajat sergent major, cu speranța de a ajunge curând plutonier. Cello Viorin pribegea dintr-o odaie mobilată într-alta, târând după el același pian pe care încerca simfonii refuzate pretutindeni... („Suită pentru pian și mică orchestră”)

Prozatorul a dorit să se implice mai mult în destinul personajelor sale, să se angajeze în prezentarea unui viitor mai concret al acestora, optând până la urmă pentru vari-

anta pe care o cunoaștem.

La rândul ei, relația dintre cei doi protagoniști ai romanului este aprofundată, în manuscrisul cărții existând pasaje care reliefează puternica influență pe care Gelu o exercită asupra gândirii și concepțiilor Adrianei și un întreg capitol (XI) în care este redată legătura intimă a celor doi:

Adriana nu știa de ce nu se supără ea o dată pentru totdeauna sau de ce măcar nu-i răspunde la aceste repetate impertinențe, așa cum se cuvenea. Se găsea în fața lui puțin intimidată. Nici el nu era prea sigur de sine: avea un zâmbet nehotărât, își căuta cuvintele, se uita pe de lături și, când se despărțea, îi strângea mâna cu stângăcie. Uneori tăcea îndelung, alteori vorbea repede, volubil, cu gesturi nervoase și deodată, în mijlocul vorbei, spunea o răutate, se oprea în loc, ca și cum ar fi fost și el surprins, și o privea ezitând. Părea atunci că alege între a-și cere iertare sau a fi impertinent. Ea vedea în sfârșit de ce până atunci Gelu fusese ținut deoparte, neinvitat la jururile Elvirei și vorbit de rău cu colegii lui. Îl simțea destul de inteligent și destul de rău ca să lupte cu cinci deodată și să-i facă pe toți cinci ridiculi. Avea un râs scurt, care putea să jignească, și ochii lui verzi sclipeau atunci răi. La început, ea fusese ispășită să treacă de partea adversarilor lui și să încerce a înfrunța acest orgoliu. Dar era o fată curajoasă și îi detesta pe toți ceilalți. Gelu băgă de seamă poate și îi fu recunoscător. De la o vreme, el deveni mai puțin urâcios. Răspunsurile lui erau mai puțin bruște. Uneori vorbea omeneste, calm, fără ironie și fără veșnicul lui surâs provocator, despre el, despre cum își petrecea vremea, despre cărțile din mansardă. În timpul vacanței de Crăciun, Adriana îl întâlni de câteva ori acasă la Cecilia, și toți trei petrecură câteva după-amiezi împreună. („Zile de iarnă”)

El le întrerupea uneori cu un cuvânt scurt, pe care îl spunea răspicat și care convingea. Avea un râs scurt, care putea să jignească, și ochii lui verzi sclipeau atunci răi. Adriana povestea odată – și în glasul ei era un ton de invidie ascunsă – că o colegă de la școală îi scrisese unei artiste de cinematograf și

9 Șerban Cioculescu, *Un psihologism subtil*, R.F.R., III, nr. 4, aprilie 1936

că primise de la Paris o fotografie cu dedicație. Gelu avu un gest mic de dezaprobare, o încruntare discretă. În seara aceea, Adriana rupse o scrisoare la care muncise o săptămână întreagă s-o traducă în franțuzește și renunță la visul de a avea o fotografie. Altădată, la masă, domnul Dunea aducând vorba despre doctorul Porovici, conferențiarul eminent din D..., Adriana spuse din senin: „– E un imbecil”. Nici cuvântul, nici îndrăzneala de a-l spune nu-i aparțineau. Pe ea o impresiona siguranța cu care Gelu schimba, cu o singură vorbă, lucrurile pe care înainte ea le știuse așezate și clare. Nu era om la D... despre care el să nu-i fi spus tocmai pe dos decât ce se spunea obișnuit. Despre Raoul Ionescu, ajuns, spre admirația orașului, șef de cabinet la un minister, el spusese că e un cretin și Adriana auzi atunci pentru întâia dată acest cuvânt. Dimpotrivă, despre un tânăr care fugise cu o sută de mii de lei furați de la taică-su, Gelu se întreba neîncrezător: „– Cine știe? Poate să fie un om interesant.” Adriana se uitase, la aceste cuvinte, primprejur speriată și îi făcu Ceciliei un semn de neliniște. Îi era teamă să-l urmeze pe Gelu în ceea ce spunea, dar nu îndrăznea să-l contrazică. Îi plăcea într-un fel curajul lui și nu îndrăznea să-și mărturisească timiditatea. Nu îi spusese el odată, disprețuitor și mângâind-o pe păr ca pe un copil mic: „– Ai să crești mare și ai să fii fericită, domnișoară Adriana; dumneata ești o fată morală. Morală ca un domn.” Și izbucnise în râs, dar ea nu pricepu nimic. Vorbea despre toată lumea cu același surâs de neîncredere. Numai dacă venea vorba despre Elisabeta Donciu, tăcea sau se mulțumea să aprobe ceea ce se spunea. („Zile de iarnă”)

Astfel, Adriana află că iubește. Sărutul era umed, cald. Avea nevoie, pentru ca să-l primească fără împotrivire, de o pasiune. O descoperi brusc: îl iubea pe Gelu. Nu era el iubitul pe care trupul ei îl aștepta nemărturisit noaptea în somn. Bustul de adolescent al lui Gelu, strâns într-o tunică neagră, capul lui tuns, fața lui cu trăsături nefixate încă nu aduceau nici pe departe cu aceste așteptări.

Adriana ieșea însă dintr-o lungă iarnă și dintr-o lungă nedumerire. Monotonía acelor zile o obosise. Fusesse un sentiment prea abstract pentru închipuirea ei vioaie. De aceea, când se găsi în brațele lui Gelu, avu un sentiment de

ușurare. Îl iubi imediat, îl iubi mult. El cel puțin era real și sărutul lui era incontestabil.

Dacă i-ar fi dat răgaz, i-ar fi spus în sfârșit lui tot ce aștepta de atâta vreme să-i spună cuiva. Că sufletul ei a presimțit de mult apropierea acestei pasiuni. Că, din prima zi în care l-a văzut, ceva se schimbase în inima ei. Că ar fi fost poate mai bine să nu-l cunoască, fiindcă acum știe Dumnezeu până unde va merge dragostea ei și cât de nenorocită va fi.

Dar Adriana nu avu timp să-i explice toate aceste lucruri. Gelu nu-i vorbea nici despre destin, nici despre amor, nici despre pasiuni predestinate. Nici măcar nu-i spunea că i se pare a o mai fi întâlnit altădată, demult, în altă viață și Adriana, care se obișnuise să considere acest lucru ca pe un semn inevitabil al amorului, se întreabă o clipă dacă Gelu o iubește cu adevărat.

Toate se întâmplau mai simplu decât se așteptase. „Asta să fie tot?” se întreba ea acum, după plecarea iubitului, când de la poartă îl privea cum se depărtează cu pași repezi, fără să se întoarcă.

Nu erau însă decât aparențele începutului. Sărutul îi surprinsese neexperimentați, cuvinte care îi înspăimântau și care mai aveau pentru ei o vrajă a lor. Mai erau atitudini și tăceri și priviri care trebuiau învățate, desprinse de tot ce lor li se părea nefiresc și unic pentru a deveni câteva simple obișnuințe într-o simplă dragoste, care nici ea nu trebuia să fie altceva decât o obișnuință. Deocamdată, trăiau în patetic, ceea ce era incomod. O îmbrățișare devenea o problemă și preliminariile prea lungi omorau dinainte plăcerea ei. Când se oprea înaintea Adrianei, Gelu avea un aer decis, de parcă ar fi prevenit: „uite, am să te sărut”. Și o săruta. Asta orea farmecul posibil al întâlnirilor lor și împiedica trecerea ușoară a timpului. Se făcea un moment de tăcere, căutau necăjiți un cuvânt, își evitau privirile și pe urmă reluau, ca pe o ocupație, șirul întrerupt al vorbei.

Primăvara le veni în ajutor. Venise în acel an bruscă, tânără, plină de zgomote, plină de lumină, grăbită parcă să plesnească sub coaja copacilor înzăpeziți. Pe fereastra deschisă venea un vuiet care nu era al străzii sau al orașului, ci al vieții însăși. Glasurile oamenilor aveau, de afară, un sunet metalic, vibrător, apele cădeau sunătoare pe piatră, salcâmi, umezi încă, trosneau sub soare.

Într-o dimineață de duminică, Gelu bătu la ușa Adrianei la un ceas neobișnuit. Ochii îi râdeau mari, buni. Era în el un neastâmpăr de animal tânăr și acolo în prag, în lumina decisă a soarelui care bătea, el fu o clipă frumos.

– Nu vii să te plimbi, Adriana?

Vocea îi era intensă, mâna care arăta spre stradă tresări ademenitor, nervos. Avea în veselia lui ceva direct și sincer, o pornire care îl lumina dinăuntru, o nerăbdare care ducea cu ea, înainte, tot ce întâlnea, ca o apă de munte. Adriana îl privi intimidată. Venise fără mantou, își ținea șapca în mână, respira puternic și o privea în față cu doi ochi ce nu ascundeau nimic. Din instinct, fata avu un gest de apărare. Ezita. Dar el o luă de mână și o duse după el, în dimineața aceea albă și sunătoare.

Gelu deveni îndrăzneț și hotărât. Trupul Adrianei se frângea între brațele lui tari. Ea ar fi rezistat poate din pudoare sau poate din prudență. Era în el un elan elementar, ceva cert, vioi și îndârjit, care nu cunoștea opuneri. Dacă fata avea uneori un mic gest reticent, Gelu se oprea surprins, fără să înțeleagă. Avea o inconștiență de om înfometat. O săruta simplu, îi vorbea simplu, cu un fel de entuziasm, pe care Adriana nu-l înțelegea. Nu ar fi vrut să întâmpine dificultăți, să aibă explicații, să facă reproșuri, să-i scrie scrisori. El îndepărta grăbit orice obiecție, îi dădea totdeauna dreptate, nu întreba niciodată de ce e tristă și la scrisori nu răspundea decât sărutând. Aducea în jurul ei o bucurie directă, ca o ploaie de martie, o fericire necomplicată, lipsită de întrebări și de momente mari. Îi vorbea despre ea, despre mâinile ei, despre picioarele ei înalte, despre ochii ei mirați. Îi amintea lucruri mici din trecut, pe care ea le uitase sau pe care nu le luase niciodată în seamă. Remarca o mie de gesturi mărunte.

– De ce, Adriana, când greșești o notă la pian, ridici speriată din umeri?

Îi spuse că are genunchi frumoși și, fiindcă ea nu știa că un genunchi poate fi frumos, el îi arătă cât de rotund este al ei, cât de bine desemnată îi e rotula, suplă și ovală.

– Nu vezi? Încape întreg în palmă când îl mângâi.

Descoperirea zi de zi amănunte noi, o încrunțare, un zâmbet, un fel de a privi și Adriana, ascultându-l cum vorbea despre toate acestea, avea puțin impresia că e vorba de altcineva decât de

ea. Căci nu înțelegea cum în imaginea ei cunoscută «din oglindă» se puteau citi atâtea ciudățenii și în obrazul ei «simplu» de copil atâtea trăsături.

Întâia rochie fără mâneci îi aduse lui Gelu revelația brațelor ei rotunde, calde și, aproape de umeri, elastice și ferme totuși, bine încheiate de trup, puțin leneșe uneori, când ea le încolăcea în jurul gâtului lui. Avea atunci întregă senzația corpului ei, calm sub rochii și dantele, vibrând de căldura sângelui propriu. Simțea că el rămâne străin, depărtat.

– Ce fericită ești tu, Adriana. Tu ești totdeauna cu tine. Nu te părăsești niciodată. Te auzi, te vezi, te simți. Spune-mi (glasul lui scobora, ezita puțin) spune-mi ești frumoasă noaptea?

Fata nu mai încerca decât rar să se opună nebuniilor lui. Era multă vreme de când uitase de ea, de când propria ei frumusețe încetase să o preocupe noaptea în somn în gândurile ei vinovate. El o readucea către un mister sensual uitat. Dacă era frumoasă noaptea? Era.

Tânărul scriitor acordă o mare importanță lectorului, având mereu prezentă sub ochi imaginea viitorului cititor și sperând în capacitatea acestuia de a sesiza mișcările intime care leagă diversele părți, aparent disipate, ale romanului.

Critica literară a considerat exagerată ambiția prozatorului de a crea un roman revelator al provinciei românești, conceput total diferit față de ceea ce scriseseră anterior Ionel Teodoreanu, Mihail Sadoveanu sau Brătescu-Voinești, în operele cărora Sebastian întrededa o sumă de complexe privind atmosfera și mentalitatea provinciale. Apreciat pentru capacitatea de surprindere a complexității sufletului adolescentin, pentru accentele puse pe intimitate, pe trăirile afective și redarea tumultului vieții interioare a eroilor săi, prozatorul a fost criticat pentru creionarea insuficientă a mediului provincial și pentru intriga liniară, fără profunzime. În acest sens, „Orașul...” nu s-ar impune prin tematică, ci ar reprezenta mai mult expresia vocației lirice a autorului său. Dintr-un fragment nepublicat reiese că orașul de provincie, cu transformările suferite în timp, ocupă un loc central în

roman, prefacerile prin care trece fiind în concordanță cu stările sufletești de regret și melancolie pe care eroina centrală le încearcă odată cu sfârșitul adolescenței:

În primăvară, Adriana se întoarce la D... Se despărțea de Gelu pentru multă vreme, căci el, în timpul verii, avea să facă un stagiu de practică la o fabrică din nordul Transilvaniei. Erau înțeleși să se regăsească în octombrie la București, unde Gelu trebuia să se întoarcă atunci, ca de obicei, la studii, iar Adriana să vină iar în vizită la Paul și Lucreția, al căror menaj părea consolidat.

Cu această singură mângâiere a unei revereri, destul de depărtată, dar certă, Adriana suportă singurătatea de la D... Nu mai avea pe nimeni acolo cu care să-și petreacă vremea. O vedea rar pe Cecilia Coteanu, care, tot continuând să-l viziteze pe Victor Băltan și să umble cu gâtul gol în vânt, ca să se îmbolnăvească și să moară, se distra între timp cu diverși tineri, pe

rând și cu toți deodată, la cinematograful, când se făcea întuneric. Era curioasă totuși expresia de sinceră tristețe, pe care Cecilia o avea în privire când Adriana încerca să o certe pentru libertățile ei sentimentale. Părea cu adevărat nevinovată și sărutările, pe care le împărțea fără dificultate celor care i le cereau, nu îi luau nimic din inocența ei de mică madonă prost pictată.

Oricum, Adriana o evita. Se ocupa cu exercițiile de pian, făcându-și singură educația tehnică, pe care o simțea încă defectuoasă. Mademoiselle Vital nu mai avea de mult ce să o învețe și la lecție rămânea un ceas întreg să-și asculte eleva. Încolo, ocupația Adrianei era să-i scrie lui Gelu. Îl știa singur acolo, în colțul acela transilvănean, muncind ziua întreagă între mașini și fum de cărbune. Îi trimitea cărți cerute, ziare care nici nu ajungeau până acolo, vești din oraș. Știrile ei erau alese cu un spirit de mică bârfeală intimă, care îi satisfăcea amabila ei cruzime personală și care, pe de altă parte, îl distra mult pe Gelu. „L-am întâlnit alaltăieri pe

Buță, în centru. L-au făcut sergent major și și-a lăsat mustăți. Le poartă mari și răsucite, cum purta papa înainte de război, ții minte, în fotografia mică din salon, la noi. S-a făcut că nu mă vede, dar cred că era bucuros de întâlnire, fiindcă îl vedeam în uniformă și cu galoane galbene la epoleți. Se spune că are de gând să se reangajeze la sfârșitul serviciului. Trist sfârșit, nu?”

Dar nu numai viața oarecum legendară a lui Buță se sfârșea la D..., ci nenumărate alte lucruri, pe care ea le apucase într-un fel și care acum pieriseră sau îmbătrâniseră, ieșind cu totul din actualitate. Cine își amintea, bunăoară, de Elisabeta Donciu, regină de odinioară a orașului, înlocuită acum în vitrina fotografului de alte chipuri albe și în cronică mondenă a orașului de alte nume. Și în „Domnișoara Aurora”, femeia îmbătrânită de timpuriu, cu ticuri cunoscute în tot orașul, purtând pe timp ploios sau senin o veșnică umbrelă roșie și adormind la lecții, pe scaun, în fața pianului, cine ar fi recunoscut-o pe mademoiselle Aurore Vital, descinsă cu patru ani înainte, la D..., cu tot prestigiul Parisului ei depărtat și impunător?

Toate se risipeau, măcinate de trecerea timpului, și fețe noi, istorii noi, pasiuni noi apăreau în orașul acela, în care Adriana devenise acum străină. Gelu ceti cu strângere de inimă pasagiul următor dintr-o scrisoare a Adrianei, care era trist, nu atât pentru vestea ce i-o dădea, cât pentru accentul obosit al vorbelor: „Am fost duminică seara, cu mama, între Vii. Insula noastră s-a schimbat; am recunoscut-o cu greu. În mijloc, au clădit un fel de berărie, unde cântă seara țigani și se sparg alune în familie. Știi salcâmul de lângă pod, salcâmul care se apleca peste Vii vie și de care m-am speriat eu o dată, fiindcă mi se părea că umbra lui pe apă făcea semne cuioa? L-au tăiat. S-a făcut acolo, la mal, un fel de terasă cu mese de consumație și cu oribile lampioane roșii și albastre. Pe Vii se închiriază bărci cu ceasul. Ce mai rămâne, Gelule, din lucrurile noastre trecute? Poate strada Cerbului, dacă o s-o mai găsim la toamnă.”

Privea liniștită cum lucrurile și oamenii se învecheau în jur și trecea printre toate aceste întâmplări cu oarecare indiferență, fiindcă la capătul lor știa că se găsește revederea lui Gelu, în toamnă, așa cum, altădată, suferea toate necazurile din săptămână la școală, știind că o

așteaptă, la sfârșitul ei, duminica.

Dar așteptările ei fură de astă dată zadarnice. O întâmplare neașteptată veni să le strice.

Era simplu și de prevăzut: Paul și Lucreția divorțau. („Elisabeta îngrășată”)

Capitolul IV din manuscrisul păstrat la B.A.R. a fost de asemenea eliminat din varianta ce a fost publicată.

Vara aceluia an trecu fără evenimente. Familia Dunea plecă, în iunie, undeva pe Valea Prahovei. Mama Adrianei renunțase la Govora, de care ar fi avut nevoie, și o duse pe fată la munte, unde știa că copiii aleargă mult, își amintesc puțin și dorm bine. Nu cunoștea nimic din tragedia fetei. De altminteri, ea avea arta de a ignora tot și de a lua totuși, ca din întâmplare, măsurile necesare.

Socotelile ei se dovediră bune. Căci, în câteva zile, Adriana deveni ciripitoare. Obrajii ei arși de soare aveau acum un reflex băiețesc. Urca de dimineață în pădure cu o întregă bandă de băieți și fete, alerga, striga numele camarazilor ei din depărtare, se rezema în bastonul de munte, sărea de pe o piatră pe alta, se arunca în ierburi... Când se întorcea în vale, cădea obosită pe chaise-longue și ultimele puteri vestale le întrebuița la masă. Pe urmă dormea. Adânc, fără vise, cu pumnii strânși, ca un băiat.

Despre Paul Mlădoianu, despre decepțiile ei, despre amorul ei nenorocit își amintea câteva lucruri vagi. Suferea desigur. Își dădea seama că e drept, că e necesar și că e frumos să sufere. Ofta uneori, când avea vreme. Se gândea. A gândi, pentru Adriana, era a șede pe scaun, a duce mâna la cap și a privi departe, fără intenția de a vedea ceva precis.

– Ce faci Adriana?

– Mă gândesc

Scurta ei poveste de dragoste își pierdea detaliile, își uita eroul, își atenua deznodământul.

Devenea ceva depărtat, obscur și învăluit, ca un mister de care nu te apropii, în care nu crezi poate, dar care te înfioară uneori și te face să știi că, dincolo de această masă, dincolo de această cizmă și dincolo de acest domn, mai e ceva. Întâmplările le uitase Adriana. Ce nu uitase ea era un fel de încordare, un fel de fericire ce pleca din inima ei și învăluia lucrurile într-o pânză de lumină. Paul nu mai era Paul: era nuanțe.

Plecarea lui nu mai era o deziluzie: era deziluzia. Și tot ce se întâmplase, romanța din acea seară de mai, visul, caietul furat, mărturisirea, sărutul, toate acestea nu erau un amor, ci amorul. Întâiul amor.

Prietenele din D..., care îi scriau ca să o consoleze, întrebau, din lipsă de experiență, câțiva termeni generali, care se potriveau de minune cu forma abstractă pe care o luase drama Adrianei: suflet, regret, speranță, destin. Și ea, răspunzându-le, avea aceeași filozofie resemnată, știutoare de multe tristeți, dar în fond curajoasă.

Singură Margareta trecuse peste întâmplare și o întreținea pe Adriana în scrisori despre ce se spune, despre ce se face și despre ce se dregă în oraș. Adriana fusese jignită de această nepăsare, dar o interesau prea mult veștile trimise, ca să-i mai facă reproșuri. Află astfel că Lucreția Ginulescu plecase cu Soeur Denise să petreacă vara la o mânăstire de maici în Bucovina. Știu la timp ce se vorbea în oraș despre întâmplarea aceasta și despre altele multe.

Într-o zi, Adriana citi într-una din scrisorile Margaretei un fragment care o interesa dintre toate.

„... și mica noastră Cecilia o duce greu. A slăbit, e galbenă, e tristă. Am întâlnit-o alaltăieri pe bulevard și am întrebat-o ce are. Nu mi-a răspuns nimic, dar ochii îi sticleau și vedeam bine că vrea să plângă. Mi se pare că salcâmi s-au pus să înflorească acum, spre sfârșitul verii”.

Adriana ar fi vrut să aibă amănunte despre această din urmă veste, dar o jignise prea tare pe Cecilia și nu avea cum s-o împace. Pe de altă parte, Margareta își întrerupsese și ea într-o bună zi corespondența, fără să dea vreă explicație lămurită supărării ei. Cum doamna Dunea hotărâse să nu se întoarcă la D... până spre sfârșitul lui septembrie, Adriana rămase lungă vreme fără vești, neștiind nimic din ce se întâmpla în târg.

Dar în târg nu se întâmpla nimic. Despre asta se convinge repede Adriana la întoarcerea ei acasă. Toate erau așa cum le lăsase. Trebuie numai să se resemneze cu pierderea a două pasiuni: Soeur Denise și Margareta. Soeur Denise, care o părăsese mai demult pe Margareta pentru Adriana, părăsea acum pe ea pentru Lucreția. Simțea că timpul, dincolo de care aceste copile intrau într-o viață, închisă ei, călugăriță în

haine negre cu obrazul inutil de frumos? Le pizmuia? Sau se temea numai de tovărășia lor? Fapt e că poarta chiliei ei fu închisă pentru Adriana în prima după-amiază de joi, când favorita călugăriței urma să o viziteze. Și Lucreția Ginulescu îi luă locul, de două ori mai galbenă decât înainte. A fi de două ori mai galbenă însemna a fi de două ori mai mândră.

Cât despre Margareta, ea refuzase orice explicație.

– Nu mai putem fi prietene și gata.

– S-a întâmplat ceva?

– Da, s-a întâmplat ceva, dar nu pot să-ți spun ție.

Astfel, Adriana rămase singură, fără prietene, trebuind să se mulțumească cu simpatia nici caldă, nici rece a celorlalte camarade. E drept că acum prestigiul ei în clasă era sporit. Ea ducea cu sine umbra unei dureri și amintirea unui amor. Cine s-ar fi putut lăuda cu o asemenea tristă istorie la 16 ani, când singurele aventuri posibile sunt îndrăznelile liceenilor pe bulevard?

Adriana fu invitată chiar la unul din jurerurile Elvirei Costaridi, de la care înainte vreme era exclusă. Fu primită acolo cu o tăcere discretă și compătimitoare. Ea își aminti că trebuie să fie tristă – și fu. Surâdea îngăduitoare, ca o regină văduvă la o festivitate, voind parcă să spună: „Nu vă jenați, cântați mai departe, râdeți, vorbiți. Nu vă uitați la mine că sunt nenorocită și singură. Nu țineți seama de asta. Așa e viața și nu noi o s-o schimbăm.”

Dar nu-i trebui nici ei prea mult timp ca să se convingă că viața „e așa”. Își uită repede și surâsul și nenorocirea. Glumi, cântă la pian, jucă gajuri. Văzu în acea zi la Elvira Costaridi câțiva din liceenii din vara trecută și făcu în sfârșit cunoștință cu ei.

De la sindrofie, Adriana plecă odată cu Cecilia Coteanu. Ținea să fie drăguță cu fosta ei prietenă, acum că rămăsese singură, fără nimeni. Căută ceva amabil să-i spună și, amintindu-și de mândra ei dragoste pentru vărul Gelu, întrebă:

– Dar Gelu de ce nu a venit la Elvira?

– Pentru că nu l-a invitat. Lungul ăla de Alexandrescu i-a spus Elvirei să nu-l cheme. Le e frică de el, fiindcă e mai inteligent decât toți și își bate joc de ei. Dar puțin îi pasă lui Gelu. Săptămâna viitoare se întoarce Elisabeta Donciu

de la Paris. Și au să înceapă atunci joururile ei unde știi bine că nu vine oricine. Să vedem cine are să moară atunci de necaz.

Adriana nimerise bine. Alesese singurul subiect care ar fi putut s-o facă vorbăreață pe Cecilia. O asculta cum se supără, cum argumentează, cum amenință și îi dădu dreptate, luând și ea, fără să știe de ce, apărarea lui Gelu. În realitate, băiatul ăsta n-o interesa deloc. Sau, în orice caz, nu avea pentru el altă curiozitate, decât pe aceea pe care, la vârsta ei, fetele o au pentru orice, pentru oricine: o curiozitate mărunță, sprintenă, trecătoare. Dar îi plăcea cu adevărat să o asculte pe Cecilia.

Când ea tăcu, Adriana era recâștigată. O întrebă dacă vrea să uite tot ce a fost până atunci, dacă vrea să ierte, dacă vrea să fie iar prietene. Fata primi cu bucurie, dar cu un gest mai puțin brusc decât ar fi avut jumătate an mai înainte. Se liniștise ceva în ochii ei prea vii.

- Nu, Adriana, nu tu trebuie să-ți ceri iertare. Eu eram vinovată. Nu știam nimic atunci, astă primăvară, și acuma vezi (încetini pasul, coborî vocea)... acuma știu.

Era un accent sincer în vorbele lor. La vârsta lor, ele nu știau să vorbească decât cu subînțeleșuri sau cu patetism. Acum însă, își spuneau câteva lucruri simple, care le apropia pe una de alta, pentru că ceea ce spuneau și ceea ce nu spuneau, mai ales, răspundea unor zile trăite și unor adevăruri adevărate. Tăceau și fiecare în parte revedea groaza adâncă a primului moment, oroarea aceea de vis rău, ceasul acela în care trebuiau să moară și în care, încă nu știau bine, dacă n-a murit ceva.

În jurul lor, salcâmi rămâneau desfrunziți, singuri, cu ramurile deschise inutil. Adriana își aminti că, într-o zi de aprilie, legase de florile lor întâia ei taină.

Privi împrejur și văzu că e toamnă. Câte lucruri nu se întâmplaseră de atunci! Câte zile nu trecuseră, bune și rele, triste și vesele, uitare și încă vii! Și peste toate rămânea amintirea acelui ceas.

Erau unele «colege» fete în clasă, care trecuseră cu mult înaintea ei peste vârstă și o suferiseră simplu, ca pe un ceas de arest, ca pe o notă proastă. Erau altele care găseau întâmplarea amuzantă și care descoperiseră de atunci jocuri noi. Dar mai erau acelea în privirea cărora ardea uneori, până târziu de tot, aceeași

sclipire de rușine și frică, același dor de moarte și aceeași caldă năzuință către... Către ce? - se întreba ea.

Se gândi cu melancolie la ultimele copile din clasă pe care le vedea, acum în toamnă, pâlind sub dogoarea aceleiași chemări. Erau albe și vesele și rele. Într-o zi sau alta, capul li se îngreuna, fața devenea palidă, pupila bătea rar, ca inima paserilor vâdate...

Le urmărea ca pe frunzele castanului din fața porții, drepte întâi și tinere până ce, într-o dimineață de octombrie, se răsuceau pe cotoarele lor lungi, încercau să se ridice încordate spre lumină, ardeau o secundă într-o scurtă flacăre de aramă, și pe urmă cădeau încet, în rotocoale mari.

Numai că imaginea Adrianei greșea. Căci, dacă frunzele moarte cădeau ca să aștepte la o margine de drum o zăpadă ce nu avea să întârzie, fetele tinere se ridicau spre o viață în care zăpezile aveau să fie târzii, foarte târzii.

Semn, semnificație, simbol în tradiția populară

Frăția-de cruce, Sărutul păcii, Zile nefaste

Abstract

The Romanian folk tradition abounds in signs-meanings-symbols; our research aims to explain only three of them, as they have become rituals in the universal heritage, still keeping their initial connotations. Thus the sign, seen as object, event or action, divides into categories/material, natural symbols and social conventions, constituting itself into a formalized language.

Keywords: tradition, sign, signification, symbol, myth, "the sworn brotherhood", "the kiss of peace" and "the ill-fated days"

Tradiția populară românească, este plină de taine, de semne-semnificații-simboluri pline de miez spiritual cu cheie inițiativă.

În cercetarea noastră, ne-am propus descifrarea doar a trei dintre ele, întrucât au devenit adevărate ritualuri dintr-o moștenire universală fără a-și pierde conotațiile inițiale.

La începutul secolului al XX-lea, într-o lucrare lexicografică (de mare actualitate și în prezent), au fost înregistrate, în afară, de cuvintele semn (subst.) și a semna (verb), un număr de unsprezece derivate: *consemn, consemna, consemnațiune; desemn, desemna, desemnător; însemn, însemnătate, însemnătură, însemnânța; pesemne* (H. Tiktin, *Dicționar român-german*, București, 1903, p. 404, 528, 827, 1148, 1409).

Trei sferturi de secol mai târziu, sunt înregistrate ca fiind în circulație între vorbitorii de limbă română un număr de treizeci și cinci de cuvinte derivând din tema *semn*: *consemn/ consemna/ consemnare/ consemnațiune; desemn/ desemna/ desemnare; însemn/ însemna/ însemnat/ însemnărică/ însemnătate/ însemnător; neînsemnat; pesemne; resemna/ resemnare/ resemnat; semna/ semnal/ semnala/ semnalare/ semnaliza/ semnalizare/ semnalizator/ semnaliment/ semnare/ semnat/ semnatar/ semnătură/ semnifica/ semnificativ/ semnifi-*

cație/ semnificative (DEX, București, 1976, p.186, 468, 251, 594, 682, 800, 850, 851).

Astfel, semnul, văzut ca obiect, eveniment ori acțiune care indică un fenomen material, o stare afectivă, o stare volitivă, sau un proces de ordin intelectual, se divide în categorii/simboluri materiale, naturale și convenții sociale, constituindu-se într-un limbaj formalizat. „Obiectul pe care semnul îl numește este denotatul semnului, iar conceptul denotatului, care este în același timp și înțelesul semnului, poartă numele de sens.” (*Dicționar de filozofie*, București, 1978, p.627.)

*

Dar despre *semn*, în tradiția populară, ezoterism și în religie, se poate vorbi ca despre un fapt, o minune, un gest sau un simbol cu semnificație reală. Orice poate fi socotit *semn*: mersul stelelor, eclipsele, cometele, formele nourilor, zborul păsărilor, zgomotele etc. Așa se poate explica, de pildă, tăierea împrejur ca semn care pecetluia dreptatea din credință a lui Avraam (*Rom.4, 11*). La nașterea Domnului, îngerul spunea păstorilor: „Acesta vă va fi semnul: veți găsi un prunc înfășat și culcat în iesle.” (*Luca, 2. 12*). Tot *semn* H înseamnă și *haragma* „semnul fiarei”. Acest *semn* de

care se vorbește în *Apocalipsă* (13, 16; 13, 17, 18), ca „semnul numelui fiarei sau numărul numelui fiarei” este semnul pe care îl purtau pe frunte și pe mâna lor dreaptă închinătorii la idoli reali sau imaginari.

Credința în semne se bazează pe reprezentarea conform căreia se află într-o strânsă interdependență toate lucrurile și fenomenele, iar evenimentele se desfășoară în paralel. De regulă, un semn se referă în mod surprinzător, însă poate fi căutat prin divinație, în superstițiile tuturor popoarelor.

*

Semnul/simbolul este o parte a teoriei semnelor/semioticii, care se ocupă de relația dintre vorbitori și semnele acestora, de studiul principiilor care guvernează, acțiunile adecvate de conversație, de tipurile speciale de interacțiune lingvistică (interviuri, discursuri).

Semnul, ca distincție; a fost formulat de Charles Sanders Peirce (1839-1914), filosof american al științei și limbajului, care a propus dictonul devenit celebru: „Opinia care este destinată, în cele din urmă, să fie acceptată de toți cei care cercetează, este ceea ce înțelegem prin adevăr, iar obiectul reprezentat în aceasta opinie este realul.” (*How to make our Ideas Clear*, 1878). Doar ca Peirce a descris simbolurile ca fiind semne artificiale, ceea ce este o greșală, deoarece simbolurile reprezintă obiectele în absența lor și le exprimă, intențiile ori le evoca gândurile și emoțiile. De altfel, în aceasta constă și partea esențială a *filozofiei limbajului*.

Așa s-a ajuns la *semiotică*, la studiul general al sistemelor simbolice, inclusiv al limbajului:

- i) *sintaxa*/studiul abstract al semnelor și al relațiilor dintre ele la toate nivelele;
- ii) *semantica*/studiul relației dintre semne și obiectele la care acestea se aplică;
- iii) *pragmatica*/relația dintre utilizatori și sistem.

Căci un semn al unui lucru sau al unei stări de lucruri este orice indiciu sau urmă a acestuia care poate fi folosit pentru a-i infera prezența. (Atenție, Semiotica de tradiție saussuriană este denumită: Semiologie).

*

Semne tradiționale ale omenirii de-a lungul istoriei sale sunt: *frăția, sărutul, zilele nefaste*. Prin prezentarea semnificațiilor acestora în toate aspectele lor pozitive/negative, existente în toate epocile, la toate nivelele umanului, încercăm o explicitare a lor profană și inițiativă.

a) FRĂȚIA DE CRUCE. Prin acest obicei, se înțelege orice fel de fraternizare cu substrat magic/religios; deși artificială, este considerată naturală asemeni frăției native.

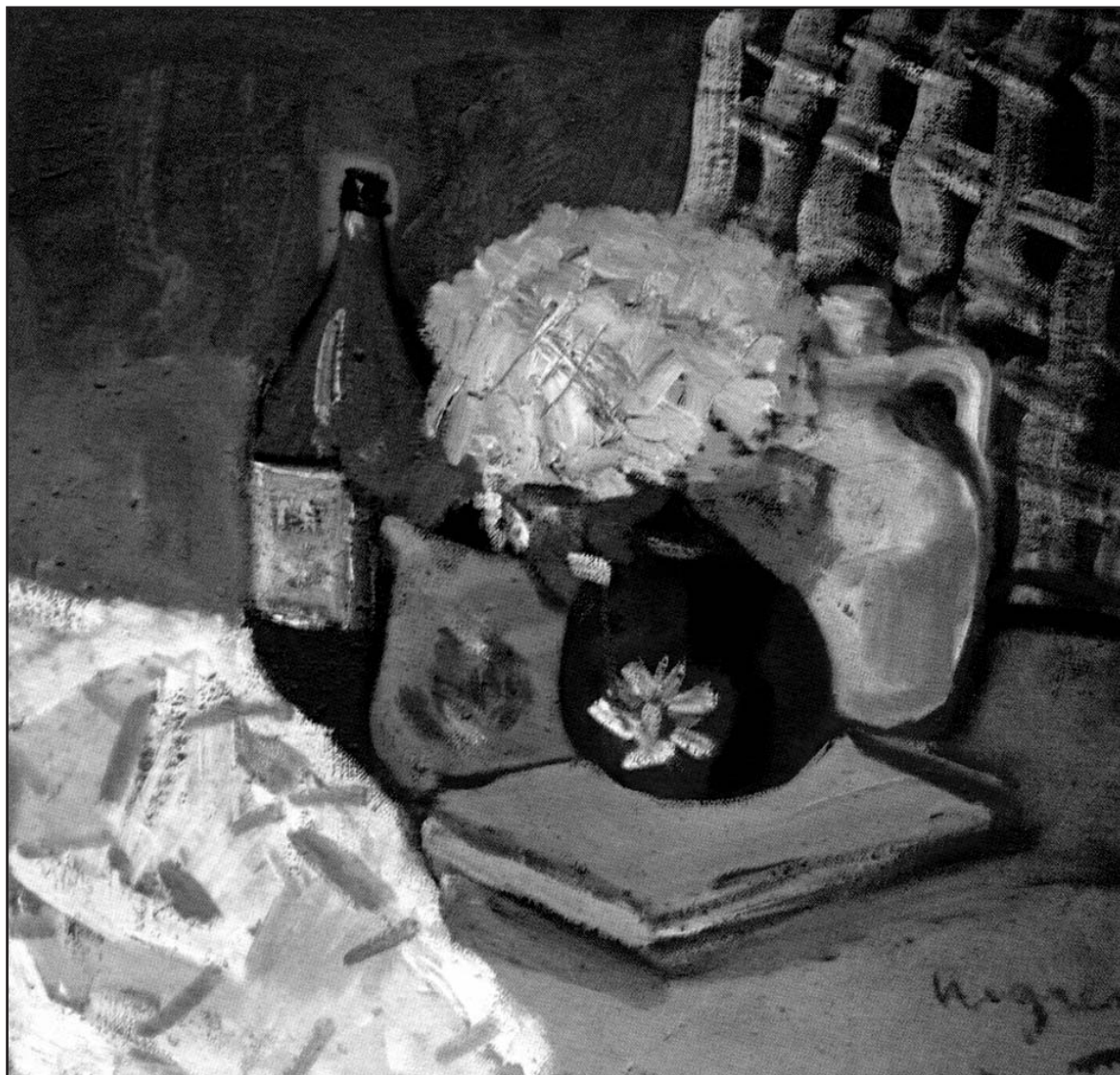
Datina înfrățirii rituale (băutul sângelui uman amestecat cu vin) exista la tracia din sudul Dunării din timpuri imemorale, de unde au moștenit-o bulgarii. Ea a fost de uz curent și la triburile ilire, străbunii albanezilor, după cum o probează terminologia folclorică din bazinul adriatic, la albanezi și la sârbo-croați. Grecii moderni au moștenit-o de la bizantini, iar la popoarele creștine trebuie adăugată datina turcească.

Elinii și latinii practicaseră și ei o atare datină. Conjurații lui Catilina (108-62 î.Ch.) contra senatului roman denunțați de Cicero au folosit sângele unui copil ucis, pentru constrângere la crimă cu jurăminte nelegiuite. Pentru stăvilirea unor asemenea înfrățiri, împăratul Diocletianus (245-313 d.Ch.) a dat un *rescriptum* (285 d.Ch.) prin care a interzis înfrățirea rituală și erau anulate drepturile de moștenire pe care le aveau frații adoptivi, conform tradiției.

Cei care se înfrățeau își tăiau vâna de la braț ori încheietura mâinii, până ce curgea sângele și își frecau o rană de alta ori cuțitul/sabia cu care făcuseră incizia, erau spălate într-un vas plin cu vin, iar acesta băut.

După apariția creștinismului, sângele uman este înlăturat, înfrățirea făcându-se în biserică, prin încingerea cu brâul Maicii Domnului, iar partenerii primeau binecuvântarea preotului.

Înfrățirea rituală venită pe cale ecleziastică poartă numele, la români de *frați-de-cruce/fârtați*, *surori-de-cruce/surate*, de unde sinonimiile: *frați-de-suflet*, *surori-de-suflet*, *frăție-de-suflet*. În unele regiuni ale sud-estului Europei, se schimbă cămășile între parteneri. La popoarele din Peninsula

Balcanică, se cunosc cazuri de înfrățiri între parteneri de naționalități și confesiuni religioase diferite, ceremonialul datinei având loc cu prilejul unui ospăț.

Altceva este *frăția* în Francmasonerie: indiferent de grad/funcție, membrii acestei societăți își spun *frate*, cuvânt întâlnit în toate limbile indo-europene, cu predilecție în latină și neo-latintă, însemnând din cele mai vechi timpuri „membru dintr-o frăție/grupă de ginți” provenind dintr-una mai veche - *bhrătar*(sanscr.), *brothar*(gota), *brother* (engl.), *Bruder* (germ.), *bratru* (slav.) ș.a. Etimonul cuvântului are ca rădăcina *bhar* „a purta, a sprijini, a apăra”. Și ca să extindem sensurile, *frate* însemna „prieten, aliat”, la

romani, iar preoții din același colegiu se numeau *frați*.

În masoneria albastră, la inițierea candidatului/recipiendarului în marile arcanse ale Artei Regale, ofițerul-expert este numit frate pregătitor. Fraternitatea se constituie în prima lege morală în codul etic al masoneriei universale, așa cum a fost definită în toate constituțiile acestui ordin, fiind de origine divină. Așa s-a întemeiat din vremi imemorabile *Frăția șarpelui* de dinainte de Așurbanipal (669-626 î. Ch.), în Siria.

b) **SĂRUTUL PĂCII**. Sărutarea, a atinge cu buzele ceva ori pe cineva în semn de stimă, de iubire sau de smerenie, de dragoste profană ori frățească, este un gest

european cultic cu multiple semnificații. Simbolul ei originar constă în transferul de forțe magice de unire între două suflete, de adorare totală.

La evrei, se dădea cinstea cuvenită unui oaspete de seama, căruia, după spălarea picioarelor și ungerea capului cu mir, i se aplica o sărutare în semn de înaltă prețuire.

La romani, adorarea consta în închinarea/rugăciunea adresată zeităților. Inițial, în timpurile de început ale Romei, era darul de grâu dat învingătorului, ca răsplată/cinste obștească.

La creștini, *sărutarea dragostei* este recomandată, ca sărutare sfântă, cu semnificație de împărtășire a aceleași credințe întru Domnul, Iisus Christos, recomandată de apostolii Petru și Pavel.

În prezent, în liturgiile bisericii de rit creștin ortodox, cât și misa romano-catolică, sărutul se practică între preoți și episcopi, la investitură. Sărutarea crucii, evangheliei ori icoanei de pe trupul celui decedat reprezintă sărutul din urmă al răposatului. Sărutul mâinii este un substitut al gestului cultic, considerat ca o intermediere, o mimare a sentimentului religios, când obiectul adorării cultice lipsește. Salutul „sărut mâna” adresat preoților/altor persoane ține de sentimentul de prețuire.

La polul opus, se situează *sărutarea trădării* aplicată, în Grădina Ghetsimani, de către Iuda Iscariotul lui Iisus, de unde zisa: „Iuda, cu o sărutare vinzi pe Fiul Omului?” (Luca, 12, 48).

La asiatici, sărutarea este interzisă/condamnata indiferent de situație.

Îmbrățișarea între bărbații de stat (și sărutul ce și-1 dau) cu prilejul unor întâlniri oficiale rezidă în străvechiul obicei al *sărutului păcii*.

Sărutul fratern, în masonerie, finalizează din partea Maestrului Venerabil consacrarea Ucenicului sub sabie, în Templu, în numele tuturor membrilor unei Loje.

c) ZILELE NEFASTE. Exista un cult din vremi îndepărtate privind protecția activităților casnice feminine în societățile arhaice pentru tors și țesut, fapt pentru care inițiatul ținea de o atmosferă, solemnă: primul fir fiind ars, iar cenușa acestuia înghițată, con-

ferind deținerea secretului de bună torcătoare/torcător.

Torsul magic avea legătură cu destinul și viața omului, presupunând un tip de inițiere, desfășurându-se în taină și numai noaptea, pe lună, astrul fiind propice practicilor oculte: Luna „toarce” timpul și „țese” existențele umane, cu concursul zeitelor sorții - Moira, la greci, Parcele, la romani, Ursitoarele, la români, care, în definitiv, sunt torcătoare.

Fetele și femeile inițiate, la români, erau protejate, în zilele nefaste de marți și joi, iar creștinismul a extins interdicțiile și la ziua de vineri. Interdicțiile se refereau la tors, în general, dar și la spațiile și timpul sacru, precum și la exces. Astfel, personajele supranaturale malefice (Marțolea, Joimarița, Duhurile aerului, ale casei și pădurii, Dracii) se întâlneau în locuri necurate, în timpul nopții și anume zile interzise.

Caracterul „justițiar” al personajelor cu funcții punitive sunt personificări ale unor momente liminale care pedepsesc pe cei care nu respectă, tabu-urile/prescripțiile postului. La români, doar Sf. Vineri și Sf. Duminică sunt, uneori, favorabile, celelalte - Marțolea, Mercurata, Joimarița, Sf. Sâmbăta - sancționează interdicțiile legate de tors.

Zilele nefaste aduceau *ceasul rău* sub formă de ursitoare, ca zeitate a destinului ori protectoare a nașterilor.

Literatura folclorică epuizează toate cele trei teme prezentate.

*

Coordonatele tradițiilor populare filtrate prin semn/semnificație /simbol sunt, bineînțeles, mai multe și profunde, dacă le-am revendica din preistorie. Componenta lor ideomatică ține de cultura actuală, trasând anume linii de mentalitate în funcționalitatea procesului unitar al unui neam: bagaj biologic specific, spirit manifestat prin limbă și confesiune unice, ecuație trinitară deloc neglijabilă în orice fel de sinteză ca experiență talmăcită în viziune realită.

Mitul utilului, libertățile, istoria ca eveniment exterior țin de stilul cercetătorului. Ele sunt intrinseci și au statut evident ca principiu tolerant al înțelepciunii perene.

Eugen Ionescu

Texte recuperate

Abstract

Eugen Ionescu returned to the Romanian cultural life immediately after the events in December 1989 (after his return to the theatre in 1964). In the last two decades, he has published numerous books, among which we can find some containing literary writings from the 30'. The readers however, didn't access to some of them (over 60), namely essays, chronicles prepared in the 90' for a book.

Until this is achieved and for their publishing in a book and in the collection "Opere Fundamentale", the magazine "Caiete Critice" offers these writings to His Majesty, The Romanian Reader, at the celebration of 100 years since the birth of the critic and man of culture who is and will be for eternity, EUGEN IONESCU.

Eugen Ionescu revine impetuos în viața culturală din România imediat după decembrie '89 (în continuarea unei reveniri îndeosebi teatrale, deschisă în '64). În decursul ultimelor două decenii, i s-au publicat multe cărți, dintre: care câteva au în conținut scrieri, literare din româneștii ani '30. N-au reușit să se restituie cititorului câteva zeci (peste 60) de eseuri critice, cronici ori. Nota - care au fost pregătite în anii '90 pentru o carte.

Până la și pentru întruparea lor într-o carte și integrarea în dorita ediție de Opere, revista Caiete Critice le găzduiește și le oferă omagial Măriei sale Cititorului Român, cu prilejul Centenarului nașterii criticului și a omului de cultură care este și va fi, și dincolo de acest veac. [Marin DIACONU]

Alegerea d-lui Lovinescu la Academie

D-l E. Lovinescu trebuia să fie demult la Academie. E răsplata, deși tardivă, a unei pasiuni literare bogate, bogată în roade. Probabil însă că academicienii, care nu știu să răsplătească valorile adevărate, l-au ales din greșeală. Are să le pară rău.

*Eugen Ionescu
„Facla”, an XVI, nr. 1598,
29 mai 1936, p. 2.*

Constantin Stere

Nu este, în toată cultura românească, un om care să fi avut un destin mai tragic, mai

esențial tragic, decât Constantin Stere. Colaboratorii culturii noastre au mimat marile drame, dar nu le-au putut trăi: mediocritatea țesutului lor spiritual nu ar fi rezistat tensiunilor. Ei sunt de plâns. Destinul tragic al lui Constantin Stere e de invidiat.

Personagiile tragediilor sunt zei, eroi, regi. Ce interesează, decât pentru mediocri, dacă Constantin Stere a suferit, a fost nedreptățit, a fost înfrânt? A avut marele noroc, marea capacitate de a fi trăit un destin mare, un destin de pisc. Dacă Constantin Stere ar fi fost ministru, bancher, șeful liberalilor, nu ar fi însemnat nimic, nu ar mai fi fost El însuși. Oamenii posterității vor condamna aprig pe călăii lui Stere, ceea ce nu-i va împiedica să-și martirizeze, la rândul lor,

pe Eroii lor contemporani. Dar ei nu vor ști ce fac, cum nici cei de azi nu știu – și vor fi iertați, căci fără ei nu s-ar putea îndeplini marile destine.

De altfel, marile victorii ale lui Constantin Stere se desfac din propria lui persoană. Ele sunt fructele unui pom, parcă, anonim. Constantin Stere se rupe dinadins de ele, ca să rămână singur, gol, ca să se împlinească destinul. El nu are victoriile lui – numai faptele sale înving.

De pe urma lui rămâne, pur și simplu, structura noii societăți românești.

Dar fiindcă subsemnatul este critic literar, trebuie să se spună că Constantin Stere este și unul din marii noștri prozatori. În literatura noastră, săracă în teme, mediocră ca temperament, la altitudine joasă, C. Stere a adus bogăția experiențelor furtunoasei sale vieți. Nu este unul din scriitorii despre care se spune că știu să scrie, să facă literatură. Căci, – și nu este un paradox – literatura nu se face cu și din literatură, ci numai cu lucruri din afară, cu viață, cu idei. Scriitorii noștri tineri, insuficienți n teme, psihologizanți, amorezi și lirici ar trebui să se înalțe trebuie să împrumute de la lucruri străine.

Dar, în afară de câțiva tineri ca Blecher, Oscar Lemnaru (autorul unui roman de idei, publicat fragmentar, și, natural, neobservat), Mircea Eliade, care încearcă să vadă în mare, să lărgască dimensiunile, să spargă cadrele, toți scriitorii noștri tineri trăiesc din ei înșiși, sterili și mediocri, narcisi, fără suflu larg, fără generozitate. Dar, ca să crezi în mare, ca să te uiți pe tine, trebuie să te arunci în vârtoarea problemelor mari, spirituale sau sociale, și nu accesibile oricui. Literatura este uitarea individualității tale, tocmai ca s-o regăsești. Dar tânăra noastră generație de literați ar trebui să învețe, de la Constantin Stere, care este sensul literaturii; și că literatura înseamnă, ca și viața publică, jertfă și serviciu.

Dar nu orice pitic poate să facă pașii de șapte poște ai uriașului C. Stere.

Eugen Ionescu
„Rampa” an IV, nr. 10–12,
4 iulie 1936, p. 8.

Alegorii

Vremurile sunt cumplite. Sfârșitul tuturor celor ce au fost și începutul unor stări ce nu au mai fost se anunță – fie că vor fi într-un fel, fie că vor fi într-altul. Că oamenii nu se vor schimba, că cele de pe pământ nu și schimbă, orice s-ar întâmpla, decât fața, că nimic nu are nici o importanță, este părere personală, timidă, pe care nu îndrăznim s-o spunem decât confidențial. De aceea o publicăm aici.

Toți oamenii vii, adică mobili (o, vulgaritatea acestei zbateri!), „conștienți” de ei, de imensele lor misiuni transcendente au preocupări politice și așa se numesc serioase. Nu știu care polichimelle scria chiar într-o revistă răspândită și pe placul tuturora că cei ce nu se ocupă cu politica, adică cei doi sau trei care fac altfel decât sutele de mii, decât turma, ar fi *cretini* [...] este un lucru pe care nu numai că l-aș spune într-o publicație (fie ea cu tiraj redus), dar pe care sfios și cu modestie dar în tăcere îl gândesc. [...] numește, de câțiva timp,

1 Urmează două rânduri de coloană cenzurate

2 La eliminarea rândurilor cenzurate, tipograful a pierdut un rând de coloană.

oricine surâde), vă mărturisesc că nu particip, eu nu mă las prins. Simțul ridicolului mi-e prea dezvoltat, ca să pot intra în horă. Și țin la acest simț al ridicolului, în măsura în care este inuman. Nu vreau să am nimic de-a face cu doamnele și domnii oameni. Nu-mi pasă de nimic, mă spăl pe mâini, facă cine ce-a vrea.

Ca să nu am neplăceri fără rost, voi tăcea de-acum înainte aceste lucruri pe care le gândesc, modest. Am să tac din gură. Da, da, eu nu pot fi dintre cei înfierbântați, pentru că râsul prea deseori m-apucă. Este mai ales un domn, gălbejit și vivace eroic și prost soldat, neantist (dacă acesta e cuvântul) și slujbaș ori bursier, tinichea și fenomen, care mă face să pufnesc ori de câte ori îi citesc producțiile scrise în stil transparent. E transparent într-adevăr, căci inima (?) și capul îi sunt pline cu aer. Este *monsieur*. Nu – interesează, un tânăr pe care l-am cunoscut și personal și care a fost agonizant, frenetic și damnat o viață întreagă.

Na – ei! Știu, dacă lucrurile acestea – a căror lipsă de însemnătate, de virulență, de eficacitate sunt evidente totuși – se vor afla, voi fi și eu privit cu silă, când va veni Momentul Mare, așa-numit, deși nimeni nu are puterea să facă un taur dintr-un purice. Purice sau taur, lumea nu face două parale atâta timp cât viața ei se duce pe pământ pentru comori, pentru imperii, pentru bine sau pentru rahat. Trăim, suntem condamnați – în oroare, în deșertăciune, printre falși profeți pe care nu avem cum să-i deosebim de cei adevărați. (Să tragem la sorți?) Dar și asta mă lasă rece.

„O să vă încălzească iadul, pe voi ăștia”, parcă aud un glas îngeresc.

Într-adevăr. Dar la o sută de grade, noi ne evaporăm. Așa e substanța omenească: la o sută de grade se evaporază. Orice, orice s-ar întâmpla, nu putem fi incandescenti – pielea noastră nu poate suporta multe, dincolo de moarte nu putem merge, la o sută de grade ne evaporăm.

Marile focuri sunt pentru oțel. O sută de grade? Ce zic?

La 42 de grade, dintr-o extremă căldură, ne apucă o răceală extremă, eternă. Deci, orice ar fi, nimeni n-o să mă poată face să

am un junghi, o febră mai mare decât aceea pe care o pot suporta. Febrele, agitațiile, fervorile omenești sunt derizorii, nu sunt nici măcar cât ale găinilor. Mediocritatea căldicică a umanității mă întristează, mă dezgustă, mă umilește. Nu putem lupta cu nimic împotriva. Omenirea este condamnată la mediocritate. Nu poate suporta tensiunile prea mari. Explodează! Se termină. În curând, va muri dintr-o explozie.

Eugen Ionescu
„Facla”, an XVI, nr. 1752,
25 mai 1936, p. 1

După înmormântarea lui Sir Basil Zaharoff

Liniștit, pe când valetul îl îmbrăca, Basil Zaharoff a murit. Avea 87 de ani, avea mintea întreagă, avea încă succese, era respectat, onorat ca un bătrân cumsecade și filantrop.

Speram că Dumnezeu îl va ține în viață până va fi pedepsit. Credeam că nu era cu putință ca Dumnezeu să-i permită o moarte fără tortură, fără remușcări, fără spaima. Și totuși, a murit de moartea cea mai bună, cea mai senină, pe care Dumnezeu o dă, așa știam, dreptilor, bunilor, iubitorilor de oameni. Ne-a scăpat printre degete. A murit împăcat, neatins de nimeni. Lucrul acesta îmi stă pe inimă, greu ca o piatră, greutatea atroce a iremediabilului. Nu se mai poate face nimic. Ne-a scăpat pentru totdeauna. Nu i s-au smuls unghiile, n-a fost jupuit, nici unul din milioanele de oameni pe care i-a omorât nu i-a apărut în vis, nici un strigoii nu a venit să-l mustre, să-l chinuiască.

Ura neputincioasă pe care i-o port e ură deznădăjduită; dar nici ura formidabilă a milioanele de mame nu l-a atins pe Basil Zaharoff, care a ucis și a ruinat. Basil Zaharoff, tristul prieten, lamentabilul vistiernic și sprijin al atâtor șefi de măceluri.

Mi-aș da viața ca să învie o zi, și să-l scuip, și să-l torturez și să-l ciuruiesc de gloanțe.

A fost înmormântat. O țevă de tun i-a servit de sicriu, ca o sfidare supremă împotriva dragostei dintre oameni, ca un elogiu, ca un imn pentru ură, pentru război. Îmi

mușc pumnii că așa a rămas; că a făcut ce-a vrut; că nimeni nu i-a aruncat în cap plumbul topit, oțelul roșu. Aceste rânduri de ură înăbușită nu vor fi nici măcar auzite de moștenitorii lui (rentierii crimelor), de prietenii lui, de cei ce l-au servit.

Plângerea mea se îndreaptă numai către Divinitate. Poate că glasul meu va fi auzit, acolo unde toate se aud. Singura mea nădejde este că Dumnezeu are să-l pedepsească. Dumnezeu s-ar întoarce împotriva oamenilor dacă bărbuța albă a lui Zaharoff ar fi primită în grădinile Raiului. Poate că dincolo i s-au rezervat Marile Chinuri – spre satisfacerea milioanei de suflete de mame și soldați.

Poate că acolo moare ciuruit de gloanțe, sfârtecat de schije, în fiecare zi. Și să nu fie iertat până nu va muri, de atâtea milioane de ori, câte milioane de morți a cauzat.

Dacă Dumnezeu l-ar ierta – acum, după ce a scăpat definitiv de pedeapsa oamenilor, de pedeapsa propriei sale conștiințe –, m-aș duce în legiunile lui Lucifer, să fiu soldatul lui Lucifer, căci acolo numai ar mai putea să fie Dreptatea, Binele, Umanitatea.

De altfel, de mult bănuiesc că Lucifer nu este decât Prometeu, iubitorul, binefăcătorul oamenilor.

*„Facla”, an XVI, nr. 1763,
7 decembrie 1936, p. 1*

Anton Holban

Anton Holban a fost unul din foarte puținii oameni pe care îi iubeam.

Nu pot să cred, nu pot să înțeleg că a murit. Anton Holban care râdea, glumea, care făcea semne cu mâna, care spunea „La revedere!”, este cenușă într-o urnă. Lucrul acesta îmi pare imposibil, absurd, o stupeoare mă cuprinde în fața acestei certitudini de neconceput.

Mai puternică decât mila, decât părerea de rău este acest sentiment al imposibilului, ceva adânc care nu poate să creadă. Îmi vorbea și el odată despre acest refuz de a crede moartea; ochii care au văzut, mâna care a pipăit nu pot să le dezobișnuiască, nu pot să creadă. Și a murit și el, care nu putea să creadă.

Îndărățul acestei stupori rămâne părerea de rău, acceptarea fără a înțelege; lacrima.

N-aș mărturisi că scriu, aceste lucruri, plângând, că îmi promit să nu-l uit nicio dată (ce drept am eu să-l plâng, când nu-i sunt nici rudă, nici prietenul cel mai bun?), dacă nu aș fi văzut plângând jumătatea din ce au asistat la incinerare. Anton Holban, de-o politețe sufletească excesivă, a fost cel mai iubit dintre toți scriitorii care se urăsc între ei, și de aceea a trebuit să moară.

Moartea – iată singurul adevăr. Orice lacrimi, discuții, poezile, liriami și filosofări în jurul ei n-o pot pătrunde, sunt ridicule și deplasate. Să ne spunem, în sinea noastră, că toate sunt deșertăciuni și să ne așteptăm ceasul, care nu va întârzia.

*Eugen Ionescu
„Reporter”, an V, nr. 424,
Ianuarie 1937, p. 4
Titlu dat de autor*

Situația scriitorului

Francez, dar și a scriitorilor de pretutindeni, o discută în numărul pe septembrie al revistei „Esprit”, d. A. M. Petitjean.

Un portret tulburător: „(scriitorul) devine excentric, nu mai are raporturi, de astfel foarte agitate, decât cu colegii săi ori cu el însuși, încetează de a mai lua parte la viața lumii, la fapta oamenilor asupra cărora nu mai are nici o putere și ale căror vicii, manii, patimi, nedreptăți nu mai este singurul care să le arate, nu mai înalță pe cei slabi, nu mai spovedește femeile, nu mai amuză pe nimeni, nu mai e nici măcar om de spirit ci doar om de litere, trăiește cu teama criticului literar, e lipsit de orice educație socială, de orice simț politic – și își dă seama de acest lucru”.

Într-adevăr, literatura nu mai lucrează „pentru și asupra oamenilor” și modernismul literar nu este decât precizarea acestui fenomen de desentiație a literaturii, de pierdere a conținutului ei uman, de viață: estetizare, construcția arbitrară a lumii, izolare fără asceză, lunecarea în lumea interioară a instinctului – iată tot ceea ce face ca literatura să fi căzut. Aservirea ei apoi fie politicului, fie scientismului – o descentra-

lizează. De fapt, literații nu mai sunt în miezul lumii; lumea vie, lumea dramatică a aruncat literatura în afară de ea, sau i-a aservit forma unor valori străine.

Literatura are însă un rost: să exprime, să cuprindă omul. Să nu fie ea cuprinsă de el și dominată de problemele lui, de politic, de filozofie, de știință. Ea trebuie să-l îmbrățișeze să-l exprime în ceea ce are esențial, adânc, total și să-l domine cu dragoste.

Atâta timp cât scriitorii se vor izola în turnul de fildeș sau vor fi tributarii unor tendințe unilaterale, politice, de pildă; sau vor luneca spre realitățile epidermice și fiziologice, literatura nu va avea valoare. Scriitorul trebuie să fie om și să exprime omul, spiritualizat.

E. I.
„Vremea”, an X, nr. 508,
10 octombrie 1937, p. 9
(„Fapte și idei”)

Jean Giono și actualitatea

Supărat pe actualitate, Jean Giono nu se ocupă de ea, în romanele sale. Refuzând timpul său, se plasează în inactual. Romanul său recent *Batailles dans la montagne* arată o luptă a oamenilor cu elementele, cu ghețarele care se dislocă, cu munții care alunecă, cu apele care acoperă satele și văile.

Totuși, rar am citit o carte mai actuală, mai impregnantă de timpul său, decât aceasta. Nu e vorba de actualitatea subiectului, actualitate superficială, ci de actualitatea atmosferei, a trăirii dramatice a substanței. Și e o actualitate cu atât mai pură, cu cât e ferită de orice tendință, de orice „problemă”, de orice situație în special, în conțință. A înfățișa drama actuală a omenirii, cu fapte, cu evenimente (lupte sociale, revoluții, problema șomajului, dezbaterile de fapte, ale conștiinței tinerilor de azi etc., etc.) înseamnă, neapărat, a o înfățișa imperfect, incomplet, dintr-un anumit punct de vedere, pentru o poziție sau pentru alta, dintr-un mediu sau dintr-altul; întotdeauna, în orice caz, oamenii și lucrurile nu sunt lăsate *ele* să vorbească, ci

vorbește, silindu-le, falsificându-le cu înțelegerea sa, cu participarea sa, cu lupta sa, autorul „actual”, sub masca lor. Întotdeauna, e lucru sigur, chiar când avem de-a face cu scriitorul cel mai obiectiv și cel mai comprehensiv acesta va uita ceva din explicația pe care o dă problemei sau din felul însuși în care pune problema. Când înfățișezi pe oameni integrați într-un mediu și o luptă socială sau politică și îi reduci numai la asta și-i explici numai printr-asta, tai câteva din dimensiunile și proiectările lor și faci un lucru tot atât de grav și fals ca atunci când nu-i integrezi nicăieri. Oamenii nu sunt dependenți numai de social, de economic, de politic, ci și de biologic și de spiritual, de pământ și de astre, de meteorologie și forțe obscure. A-i separa de cosmos prin planul politic, unde nu avem de-a face cu o lărgire măcar a spațiului influențelor, ci, mai rău, cu o rupere, o infirmizare, o ciuntire a omului.

Jean Giono, în *Batailles dans la montagne*, face lucrul acesta: taie legăturile cu politicul, cu socialul sau, de fapt taie planul de evenimente al lumii actuale, care nu e o explicație a omului de azi, ci el însuși cere a fi explicat; care nu e o cauză, ci, la rândul lui, efectul unor cauze. Oamenii lui Jean Giono sunt, astfel, integrați într-o dramă, într-o luptă, într-un raport cosmic de forțe. Iar legăturile lui cu actualitatea, ceea ce este caracteristic omului de azi evidențiat în politic și social, se păstrează perfect neștirbite; planul politic, nemaifiind expus, e interiorizat astfel și substanțializat. Tot ce este spaimă, luptă tragică cu semenii și cu destinul, eroismul (mai ales eroismul – toți oamenii acestui roman sunt eroici, mai exact: „luptători”) apocaliptic, sentimentul adânc al nesiguranței, al forțelor neprietene și, mai ales, credința atât de modernă (clăditorii lumii noi etc.), peste toate dezastrele, în biruința omului, în puterea omului mai mare decât forțele oarbe, totul se găsește aici. Cine va voi să cunoască vremea de azi, omul de azi, nu va trebui să-l caute în document, nici în evenimentele brute, nici în politică ș.a.m.m.d., ci în cărți ca acestea, unde lumea modernă e înfățișată sub-

stanțial adevărată, fără lumina tendențioasă care falsifică.

În același timp, *Batailles dans la montagne* ne dă o admirabilă a ce este cultural. Cultura nu este nici document, nici expunere, nici abstragere, ci trăire a ei pe un plan interior, mai substanțial. Iar literatura „actuală” nu este, Doamne ferește, aceea a imnurilor, a expunerii problemelor, a participării imediate și exterioare, *parțiale*, false, a literaturii „de combat”, ci aceea în care drama actuală e cuprinsă – fără a o ști poate nici creatorul – în substanță, nu în subiect. Cine face politică, ca și cel care face literatură politică, se realizează, firește, în faptă, în afară; a mai spus cineva că realitatea nu e cuprinsă în literatura de document (cea mai superficială), ci în cea fantastică. Adică în cea esențială.

Eugen Ionescu
„*Rampa*”, an XXVII, nr. 6008,
7 martie 1938, p. 1,2

De 14 iulie

Cine rătăcește prin Paris, în zilele de 13, 14 și 15 Iulie e uimit de posibilitatea de reactualizare a Revoluției în inima francezilor de astăzi. Lucrurile petrecute acum 150 de ani recapătă, prin minune, o prezență intensă. Să fie oare pentru că ideile, victorioase atunci, ale revoluției franceze se strâng, redevin vii, în fața primejdiei mortale ce le amenință azi? Națională și internațională, Revoluția Franceză se vede amenințată din afară spre înăuntru. O nouă dinamizare, pornită dinăuntru spre afară, va goni oare de la granițele ei (morale și geografice) tot ceea ce este împotriva ei, în lumea modernă?

În orice caz, acestea sunt zilele în care. Cu o claritate deosebită, poporul francez își dă seama că trăiește din lucrurile câștigate atunci; că acestea sunt însăși viața lui. Febrilitatea ce cuprinde tot orașul, tot *poporul*, capătă un caracter cert de luciditate, de conștiință. Simți că, în sfârșit, Bastilia a fost prinsă și dărâmată, că libertatea a ieșit din închisoare și că dansează, cu toți francezii, pe străzi. Lucrurile acestea s-au petrecut *acum, astăzi*, atât de tare este posibilitatea de reactualizare, exaltarea lumii de

aici. O revoluție este degradată în momentul în care devine regim; adică statică, conservatoare, administrativă. În momentul acesta, pierde prin propriile ei valori, devine inferioară ei înseși. Conservatorismul nu păstrează ci *pierde*, căutând să piardă cât mai puțin. Pentru aceasta, o revoluție trebuie să se mențină actuală.

Cine spune că revoluțiile n-au răspuns unor grave necesități istorice; că ar fi fost făcute de nu știu ce mafii; că ar fi fost o înnebunire a lumii, de către oameni secreți și îndrăciți – e cu desăvârșire stupid. Ceea ce se poate spune însă este că toate revoluțiile – începând cu Renașterea și Reforma – și încheiate prin numerosul șir al revoluțiilor moderne, amestec de bine și rău, de valori spirituale și de elemente demonice – au fost utilizate spre rău, întoarse spre rău; rezultatele revoluțiilor au însemnat o permanență cădere. Valorile înalte nu au fortificat niciodată. Revoluțiile, care au pornit din necesitatea de-a îndrepta răul și pentru a-l îndrepta (în sensul acesta, s-a mai spus, îmi pare că orice revoluție este, de fapt, o reacțiune) au sfârșit prin a-l agrava. În felul acesta, lumea modernă se caracterizează printr-o cădere ce merge accelerându-se spre nu știu ce catastrofă finală, spre prăpastie. Destin apocaliptic al lumii!

Într-adevăr, revoluția franceză a vrut să libereze Franța de regimul parazitărilor al claselor privilegiate care consumau trei sferturi din bugetul întreg al țării și, în același timp, să-l libereze pe om. Cred că nu e cazul să vorbim despre unele meschinării ale burghezimei care au contribuit la declanșarea revoluției, căci jocul revoluției a fost așa de mare încât a purificat, a ars meschinăriile. De asemenea, să nu cădem în greșeala altora, care afirmă, cu mai multă sau mai puțină bună-credință, că revoluția de la 1789 ar fi fost îndreptată „împotriva lui Dumnezeu”. Dacă lumea, săracii au confundat pe Dumnezeu cu ministrii Lui, vina a fost a ministrilor Lui. Este, de asemeni, inutil să mai discutăm despre lucrul acum îndeobște acceptat că vinovații revoluțiilor au fost și creștini, și mai ales clerici, care și-au trădat misiunea părăsind săracii și așezându-se la

masa celor bogați (și trimitem pentru referire, la autori ca *Berdiaev, Maritain, Mauriac, Bernanos, Mounier* etc.). E caracteristic, de altfel, faptul că deși principalii șefi ai revoluției de la 1789 erau ateii, mișcarea lor nu s-a îndreptat împotriva bisericii ci a clericilor, bogați sau nobili. Se știe că pentru a împiedica pe clerici să redevină o „castă socială” se ceruse ca preoții să fie aleși de credincioșii lor – ceea ce se făcea, de altfel, în începuturile creștinismului.

Dar nu despre aceasta e vorba. Căci la urma urmii și ateismul revoluționarilor avea o certă noblețe. Credincioșii, din prudență sau frică, sunt, fără îndoială, inferiori spiritualicește ateilor de la 1789 care au avut curajul magnific de a-și lua, în lume, toate responsabilitățile; de a nu mai spera nimic de la cer, ci numai de la ei înșiși. Dragostea de libertate, de răspundere proprie era mai tare decât frica de moarte. Era, în orice caz, un minunat *coup de tête*, foarte franțuzesc, de-o netăgăduită și curajoasă valoare umană. De altfel, nu există libertate fără acceptarea riscurilor și consecințelor ei.

Prin urmare – dacă revoluția franceză însemna o oarecare cădere a ideii de Dumnezeu, ea însemna, în schimb, o înaltă idee despre om, demnitatea și libertatea lui, despre dragoste și dreptate, care, *aproape* compensau căderea de pe celălalt plan. În orice caz, situația omului, mândria și curajul lui era magnific. Omul de la 1789 era un om demn de respect.

Ce a devenit însă în cursul secolului al XIX-lea, o știm cu toții. Democrația a devenit demagogie și burghezimea capitalistă incomparabil mai odioasă decât nobilii din secolul al XVIII-lea. Devenind regim și organizare, revoluția s-a compromis: a căzut.

În secolul al XX-lea, cine poate tăgădui că revoluția comunistă n-a fost făcută cu intenția de-a *reînălța*, prin realizarea unei idei de justiție universală, starea umană? Se știe că nu a izbutit decât s-o aservească mai rău. De asemenea, revoluțiile de extremă dreaptă au fost făcute și pentru a salva anumite realități umane compromise în comunism: ideea spirituală, ideea națională. Rezultatul, după câțiva ani, se vede: ca în

comunism înlănțuire a omului, desfigurare a chipului uman, acum anonim; iar despre ideea spirituală (vezi paganismul german și italian) și cea națională (națiunea desfigurată, în Germania, prin dezlimitare, gigantism imperialist), nu mai vorbim.

Rezultatul general a o sută cincizeci de ani de revoluții europene este dezastruos: câtă distanță de la omul liber și înalt, responsabil de la 1789 (el însuși căzut, de pe plan spiritual) și cel de-acum – fără chip, fără personalitate. Lupta împotriva reuelor unui individualism excesiv și, ca atare, vătămător s-a soldat cu o *depersonalizare* a omului. Toate valorile lui au fost compromise: individuale, religioase, naționale, libertatea și dreptatea. Dragostea nu se mai poate realiza. Trebuie să alegem între nesocotirea ei și dragostea dezincarnată, falsă spiritualicește.

Orice situație, cât de rea, este astfel mai bună, mai puțin decăzută (deși tot decăzută este) decât aceea care urmează revoluției făcută pentru ca s-o purifice și s-o înalțe. În toate astea, nu văd decât perpetua cădere a omului. Omul revoluției de la 1789 era plin de valoare umană (democrație, răspundere, personalitate, libertate naționalism), cel al revoluțiilor contemporane nu mai are valoare umană. Sau una de care n-o să ne dăm seama decât după ce vom cădea mai rău; astfel, democrația „putredă” este mai bună decât comunismul, și comunismul preferabil, omeneste nazismului, în măsura în care nu e cinic și încă păstrează unele valori de caritate și iubire umană (măcar teoretic).

Ceea ce mi se pare demn de subliniat – ca o cruntă ironie – este că, deși situația omului cădea din ce în ce, în secolul al XIX-lea se credea – cu ce tărie mistică la acei antimistici, altă cruntă ironie – că omenirea e în veșnică ascensiune și progres.

În fine, concluzia pe care un ins pesimist ar putea-o trage în cele de mai sus ar fi cam următoarea: consecințele oricărei revoluții, deși orientată în parte spre valorile pozitive ale omului, alunecă, totdeauna, spre ceea ce este negativ, anarhic. Trebuie să ne ferim de orice gest revoluționar. Dacă, fără voia noastră, trăim totuși vreunul, trebuie să nu facem nimic împotriva, căci și lupta împo-

trivă este așa de condamnată, germinatoare de rău. Să nu stărnim răul în lume. Să trăim în rău, încercând să-l purifice pe cât, omește, e posibil. Orice acțiune violent îndreptată împotriva răului stârnește, fatal, toate forțele răului împotriva. Cum acțiunile omești sunt impure – cea ce omul vrea să realizeze se realizează infirm, căzut. Răul învinge corupând, instalându-se în ceea ce este amestec de pur și impur – făcând ca elementele impure să compromită, să corupă și ceea ce este pur. Revoluția se degradează și degradează pentru că e impură. Un punct cangrenos se întinde și contagiază organismul. Orice revoluție devine, în consecințele ei, nefastă. Dar nu e niciodată compromisă sau învinsă din afară, ci prin aceea ce are negativ în ea însăși; este învinsă de ea însăși. (Lucrurile par a fi, de altfel, insolubile, căci dacă primim răul de teama de a nu cădea, pe urmă, în mai rău, nu putem să împiedicăm căderea: căci și nonacțiunea – dacă nu e realizată ca ieșire din istorie ia figură de conservatorism; și nu face, ca orice conservatorism, decât să amâne, să încetineze căderea fatală.) Lucrul cel mai puțin rău poate sta, oricum, în abținerea de la orice gest...

Un ins optimist ar trage poate, o concluzie diferită. Însăși mistica revoluționară ce-i reaprinde, de fiecare 14 Iulie, pe francezi, ar putea să i-o inspire. E de întrebare dacă vreo tehnică nu ar consta în efortul de a te ridica, din nou, pe una din treptele anterioare de pe cari au pornit diferite căderi istorice. Îți dai seama, la 14 Iulie, că francezii sunt mai valoroși omește atunci, fiindcă re trăiesc momentul, mai înalt decât cel actual, de la 1789; fiindcă ridică democrația lor decăzută la momentul de tensiune al acelor zile.

Sarcina lumii actuale ar fi poate să nu facă o revoluție nouă, care ar strica totul, ci să refacă, în permanență, o revoluție deja făcută și prost făcută (în mod necesar) și să încerce un efort continuu de a purifica în liniile ei. De a purifica *ceea ce* este: singura cale de depășire. Efortul democrației franceze actuale, de pildă, îl văd în încercarea de a reface revoluția de la 1789, de a se ridica la 1789. Democrația nu a fost realizată niciodată; și nici individualismul generos, ori

idea dreptății care a animat acea revoluție. Mai târziu, ar putea să se ridice mai sus, la Renaștere, și să „refacă” Renașterea, purificând-o.

Lupta noastră pozitivă: să refacem ordinea în dezordinea și anarhia, care sunt ordine degradantă.

Eugen Ionescu
„Viața românească”, an XXXI, nr. 8
August 1939, p. 133–135 („Scrisai din Paris”)

Francezii și dinamismul urii

Consider ca un simptom grav de lipsă de vitalitate faptul că francezii nu mai înțeleg valoarea creatoare, dinamizată a urii și a violenței. Pentru umanitatea lor, lucrul acesta e admirabil; pentru calitatea lor spirituală, mai mult. Însă așa e făcută lumea – aceasta e una din servitudinile condiției noastre omești că dragostea însăși trebuie, în realizările ei politice, să se îmbrace în haina nedreptății și a urii. Dacă te situezi afară din lume – dacă nu intri în acțiune, singura atitudine pe care o poți avea față de lume este una de dragoste și milă; singura prin care poți ajuta lumea este rugăciunea. Dacă însă intri și lupți în lume, în numele înseși al dragostei, să urăști. Cred că nu este oprit, nici pentru creștini, să urască ura, răul și încarnarea răului în lume.

Câțiva observatori, lipsiți de spirit de observație, au spus și au scris, în diferite locuri, că francezii ar vrea – regretând că n-au făcut lucrul acesta în 1918 – să ucidă jumătate din populația germană la sfârșitul unui viitor război în care ar fi victorioși; sau să dezmembreze Germania pentru a o împiedica să mai fie, în viitor, primejdioasă, ș.a.m.d. Lucrurile acestea, la urma urmei, este posibil să le fi spus vreun francez oarecare, iritat, și pe drept cuvânt iritat. Dar în conștiința conducătorilor, politici sau spirituali; în mentalitatea tineretului francez, de elită majoră sau medie; în soluțiile pe care să le dea problemelor europene – nimic din toate astea nu intră cu adevărat. Calomniată, injuriată este Franța de dușmanii ei; campaniile de presă cele mai violente și

mârșave sunt organizate împotriva ei. Sunt incapabili scriitorii și gazetarii francezi să răspundă la fel. Reproduc injuriile din presa străină fără să găsească răspunsul adecvat, cu uimire, părere de rău și vagă ironie. Nu pot face la fel. Toată politica lor, toată gândirea lor actuală pledează pentru apropiere, pentru dragoste. Mai mult: nu pot să creadă că sunt popoare care îi urăsc sunt convinși că toate campaniile de ură sunt opera conducătorilor, nu a popoarelor. Lucrul acesta este doar în mică parte exact. Conducătorii reprezintă, întotdeauna, anumite lucruri pe care cel puțin o parte din cei conduși le cred – și de care cea mai mare parte se lasă antrenată.

Poziția francezilor este netă. Și partidele de stânga, și partidele de centru, și cele de dreapta (acestea, cu alte dedesubturi), și, ce e extrem de semnificativ, direcțiile spirituale cele mai noi și mai perfect integrate în tradiția franceză, au credința că războiul este o jertfă ce poate fi acceptată – când mori tu –, dar o crimă de neacceptat deoarece trebuie și să mori. Unul din cei care pun mai clar problema este, de pildă, Jacques Madaule, autorul cărții despre *Le génie de Claudel*. Am fost, din întâmplare, zilele acestea la un congres al colaboratorilor revistei „Esprit”, la care participau câțiva scriitori, filosofi și gazetari tineri ce fac parte și din mai multe alte grupări. Aceasta era problema care se punea cu cea mai mare acuitate: să nu facă decât un război just; să facă războiul fără să urască; să facă un război care să nu declanșeze forțele bestiale, sălbătice care zac în om. Tristețea lor era că lucrul nu pare a fi posibil. Cred că francezii nu ar putea face un război în care să creadă că nu au dreptate, că nu apără valorile umane franceze și universale; nemții pot face un război pentru mărirea Germaniei, pentru instaurarea în lume a unei hegemonii germane; francezii nu pot să-l facă decât pentru a apăra lumea, națiunile împotriva hegemoniilor. De aceea, ei nu se gândesc să atace, să cucerească – să reziste până la moarte, să organizeze rezistența pentru ca, la urmă, să „facă o Europă dreaptă, cu dragoste întinzând mâna, întâi și întâi, propriilor dușmani și ucigași”.

Dar orice defensivă este deficientă. A sta în apărare, înseamnă a pierde. Închipuiți-vă un duelist care ar para loviturile și nu ar lovi niciodată. O simplă mișcare greșită față de o sută de mișcări reușite de apărare – și totul e pierdut, cade. Dar pentru a lovi e necesară puterea dinamică a urii. Lovitura nu e decât – astfel înțeleș – un gest de apărare; ura, urma de apărare a dragostei.

Numai spiritul pur e în stare să dezarmeze ura – fără să lovească, prin simpla prezență. Dar cum suntem spirite încarnate – un neam care iubește până la ură e devitalizat. Doresc neamului francez să fie însuflețit de-o putere de ură supraomenească, îndemânatic integrată și justificată de o doctrină politică și metafizică. Marea primejdie spirituală, o cunoaștem: să nu fie ura mai tare decât dragostea; să nu coboare pe om în stăpânirea adâncurilor sale subumane. Dar altfel nu se poate face. Nu poți învinge pe cineva decât prin propriile sale arme. E extrem de trist din punct de vedere uman și spiritual că jocul care s-a impus este cel al urii și al violenței. Dar, acum, nu mai avem ce face. Trebuie deci ca și francezii să-l joace cât mai bine și să-l epuizeze. Vor face altul mai bun, pe urmă. Numai ei vor fi în stare să-l facă.

Deocamdată, numai dinamismul urii îi poate face pe francezi să treacă la ofensivă.

Eugen Ionescu
„Viața românească”, an XXXI, nr. 8,
August 1939, p. 136–137 („Scrisui din
Paris”)

Vechea așezare se prăbușește

A scrie, în momentele de față, articole la revistă este o ocupație ce are tot dreptul să ne pară paradoxală și deșartă. Dar până-acum n-a fost același lucru? Cum putem avea superficialitatea de a crede în permanența, în starea normală a liniștii? S-a vădit, acum, ce era pe dedesubt. Nu trebuie să avem nici o surpriză. Pentru prăvăliri suntem făcuți, pentru catastrofe, și pentru catastrofe și mai mari. A dura înseamnă a te transforma – a sfărâma forma și a trece în

alte: lucru ce nu se poate face nici fără durere, nici fără zarvă mare.

Aceste banalități fiind spuse (e bine să ne respectăm banalitățile, ca să nu le uităm; de altfel, banalitățile devin – la prima schimbare de mentalitate – paradox, lucruri tăgăduite) – și liniștindu-mă, în chip precar, mă aflu în stare de a-mi face cronică, despre care cine știe însă dacă și cum va mai apare?

Scrisul are, cum bine știm, sau scopul de a exprima sentimente – sau pe acela de a lămuri oamenii, lucrurile. A te exprima pe tine însuși, în momentele acestea, este parcă inutil (pentru că nimeni nu se ocupă de tine), parcă deplasat: ceea ce, cum e și firesc, nu mă împiedică deloc a continua „să mă exprim”. Tot nu mă ascultă nimeni.

În al doilea rând – scrisul nu poate servi, acum, nici la a lămuri, de vreme ce – lăsând în afară faptul că discuțiile mai mult încurcă decât lămuresc (fapt îndeobște cunoscut) – toate lucrurile par a începe să se lămurască singure. Nu ne mai rămâne decât să așteptăm și, pe cât putem, să ne păzim: căci dacă nu se mai ciocnesc ideile, din care nu totdeauna iese scânteia adevărului, se ciocnesc lucruri mai grele din care ies, sigur, scânteii mai mari decât dorim.

Deocamdată, desfid pe orice deștept din lume să dea o explicație logică stărilor de fapt actuale. Lămurirea trebuie să înceapă, desigur. Dar acum trăim în haosul cel mai perfect. Orice este posibil: chiar și să nu se întâmple nimic.

Ceea ce mi se pare însă, acum, sigur este faptul că toată vechea așezare se prăbușește. A fi nazist sau comunist sau democrat vechi este un lucru egal de depășit. Această afirmație care putea să pară absurdă până ieri – capătă astăzi conținut. Nimeni nu știe cu cine este, împotriva cui este: se pare astfel că Germania, imperialistă și cuprinsă de mania anexărilor teritoriale, este pe cale de a realiza idealul democratic și paneuropean al societății națiunilor; Rusia sovietică, odinioară, după câte știm, însuflețită de idealul revoluției mondiale, este, astăzi, de un naționalism, de fapt, intransigent; ceea ce însă ne miră este că încă nu se observă identitatea esențială dintre extrema-dreaptă și extrema-stângă, prin: colectivism, anticapi-

talism (teoretic), antiindividualism, anti-creștinism, dictatură. Un alt lucru demn de remarcat este acesta: orice ins, de pe orice poziție, se crede confirmat de evenimente. Un simptom mai sigur al haosului nici nu putea fi. Ai impresia că s-a dărâmat casa și că tavanul zace lângă pivniță și fereastra lângă ușă. Orice poate fi alături de orice, de vreme ce construcția nu mai există, și nici logica cea de până acum.

De altfel, confuzia nu este nouă. De mai de mult puteau fi urmărite contradicțiile fundamentale în așezările sociale și în concepțiile lumii moderne. Nu noi semnalăm pentru prima oară că democrația burgheză era fundată pe principii ce se opuneau violent unul altuia: „democrație” și „burghezie”; pe „libertate” și „metafizică deterministă”; pe „egalitate” și „robie capitalistă”; pe un principiu curios al „bisericii” devenită – nu în toate țările – instrument al statului temporal.

Și, în ultimul timp, contradicțiile nu au încetat să crească și să atingă un magnific apogeu: „determinism-marxist” și „inițiativă revoluționară”; sau „antiindividualism” și „cult al eroului”; sau „naționalism-particularist” și „imperialism-universalist”.

A depista nonsensurile lumii actuale este un sport ușor și plin de amuzamente: „creștinism” și „antisemitism”; democrat franco-englez, însuflețit de respectul libertății naționalităților și al demnității umane și, totodată, imperialist dincolo de continent să fii nazist antiiudaic, și în același timp rasist, însuflețit de mitul „poporului ales”, de naționalismul-exclusivist al celor mai vechi evrei. A vorbi de contradicțiile atitudinilor, de viragiile de front – este cu totul inutil. Evenimentele cele mai uluitoare ne stau sub ochi. Nici o explicație nu-mi pare suficientă. Un lucru doar e sigur: că nici o ideologie nu mai are însemnătate decât ca mască și ca derutare a adversarilor; trăim în lumea cea mai materialistă și cea mai cinică cu puțință – o lume a intereselor stricte. Omul nu mai este, cum se spune, un animal gratuit – ci robul cel mai teluric, înlănțuitul intereselor. Decadența lui spirituală este marcată de această subumană lipsă de libertate. Omul de azi este un sclav,

sau un sclav furios, sau un sclav agitat, sau inconștient sau chiar un sclav euforic. Fie că este „naționalist” sau „antinaționalist” – naționalismul lui este teluric antinaționalismul lui este economic. Omul de astăzi stă cu fruntea în pământ. Nu mai poate vedea cerul. Înșiși așa-zii spiritualiști – spunând tare că omul este un spirit încarnat, uită esența lui spirituală și nu mai teoretizează decât despre: pământ, rădăcini, biologie, rasă, specific etnic, tradiție (a pământului), destin, neputință de comunicare a oamenilor între ei, piețe, economie, etc..., etc... Omul se întunecă treptat. Niciodată, cred, nu s-a vorbit mai puțin decât în vremea noastră despre Cer. Chiar în huilul secol al nouăsprezecelea. Napoleon al III-lea făcea războaie împotriva intereselor sale, pentru o idee; pentru a apăra libertatea țărilor mici. Când Ștefan cel Mare lupta împotriva turcilor, avea sentimentul că-și apără țara, dar și *toată creștinătatea*, împotriva unor păgâni. Cruciadele se făceau poate nu numai pentru a libera Sfântul Mormânt – dar se făceau mai ales pentru asta.

Acum vreun an și jumătate, auzeam spunându-se, cu seriozitate, de oameni pe care mă rușinez să-i numesc, că „Germania face un efort imens să salveze și să reechilibreze lumea modernă, prin ofensiva ei împotriva comunismului și a democrațiilor precomuniste” (era vizată în primul rând, Franța, care desființează, în momentele acestea, partidul comunist!). Se credea cu tărie, atunci, că Germania este campionul unei mari bătălii ideologice. Cine ar mai putea crede lucrul acesta, astăzi?

Cine s-ar încumeta să spună între cine se dă războiul acum? Între *extrema-dreaptă* și *extrema-stângă*? Iată o dezmințire pe care o poate face orișicine. Între lumea franceză și cea germanică? Ce rost are atunci participarea tuturor? Pentru un echilibru european? Dar atunci de ce diferite țări ajută realizarea supremației strivitoare a uneia singure? Între *ordine* și *anarhie*? Să nu glumim. Între țările bogate și cele proletare? Într-o lume nouă, ea însăși principial dezbinată ce urmează a se răfui cu ea însăși – după ce va înfrânge vechea lume capitalistă-democrato-burgheză, după cum începe

a circula cea mai recent formulă? Cineva îmi spune că imaginea următoare simbolizează pentru el lupta aprigă modernă ce se dă între națiuni și clase se aruncă o bucată de pâine la zece cerșetori. O păruială ia naștere. Dacă izbutește unul să ia bucata de pâine – ceilalți se coalizează împotriva lui și i-o smulg. Coalițiile se strică și se refac împotriva aceluia care deține, pentru moment, bucata de pâine. Când pâinea e pe jos, fiecare e împotriva tuturor și lovește în cel care-i e la îndemână. Și așa mai departe..., până nu va mai fi nici bucata de pâine.

Oricât de plastică îmi pare a fi analogia, cred totuși că nici ea nu exprimă adevărul. Sunt gata a crede că interesele, chiar, nu sunt decât masca unor realități mult mai profunde ce ne scapă. A face, astăzi, orice fel de afirmație; a preciza clar, opoziții anumite sau anumite apropieri politice și ideologice, e un lucru prematur. După cum lesne se constată – de la o zi la alta –, distincțiile sunt depășite. Gândirea nu prevede, ci urmează, greoi, faptele; când izbutește să le ajungă, faptele fac un nou salt formidabil și inteligența iarăși nu mai înțelege nimic, (Ceea ce înseamnă că inteligența nu e inteligentă.)

Nu avem nimic altceva de făcut decât să așteptăm. Cum „a gândi” este un lucru, mai ales pentru noi, românii, obositor, avem, acum, prilejul unic de a aștepta să gândim când lucrurile se vor așeza; iar pân-atunci, să ne odihnim prețioasele minți. Poate vom mai avea nevoie de ele vreodată.

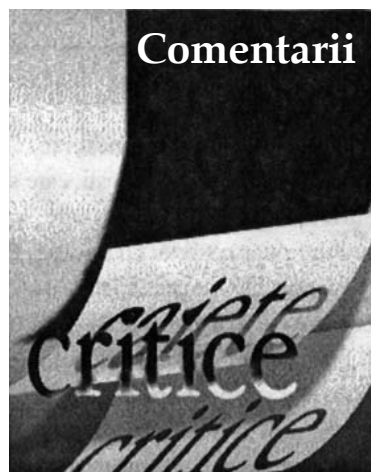
Deocamdată, toate lucrurile și formulele cad unele peste altele. Cu cât prăbușirea ar fi mai mare – cu atât ceea ce va ieși de-aici va fi diferit față de ce a fost și este încă (abia). Din toate astea, o așezare nouă, o sinteză nouă a lumii se va cristaliza.

Nu este exclusă posibilitatea, o repetăm, ca nu acum să se petreacă marea transformare. Nu am pierdut însă nimic – căci, în orice caz, nu mai avem prea mult de așteptat.

Eugen Ionescu
„Viața românească”, an XXXI, nr. 9–10,
Septembrie–octombrie 1939, p. 158–160
(„Scrisori din Paris”)

Ion BRAD

Dan Hăulică: O personalitate inconfundabilă

Abstract

The paper speaks about the personality of Dan Haulica, literary and art critique. He was one of the directors of "Secolul XX" publication and among Romania's UNESCO ambassadors. The author makes short presentations of the books written by Dan Haulica and refers to his cultural achievements.

Keywords: Dan Haulica, culture, "Secolul XX", UNESCO

Cred că proba cea mai dificilă a tentativei mele încăpățanate de-a prinde în ramele unui portret, sub forma evocărilor bazate doar pe documente originale, inedite, este aceea dedicată lui DAN HĂULICĂ. De ce? m-ar putea întreba oricare dintre cititorii acestor pagini, poate și unii dintre prietenii noștri comuni, cu care ne-am înfrățit semnăturile, din tinerețile îndepărtate, prin revistele și publicațiile celei de-a doua jumătăți a secolului al XX-lea. Secol în care, spun unii critici și istorici literari, opera principală a colegului nostru Dan Hăulică ar fi fost tocmai revista de literatură și artă care purta titlul celui mai zbuțiat secol al mileniului trecut. Ar fi adevărat dacă am sta să numărăm toate volumele din colecția revistei — câteva rafturi de bibliotecă! — și le-am compara cu cele vreo 10-15 titluri de cărți originale, albume, antologii și sinteze importante semnate de Dan Hăulică. Dar nimeni n-are dreptul să uite prezența publică a savantului și curajosului tânăr, descins din Iașii universitar și cărturăresc, la București, în toate marile și adeseori dificilele bătălii pentru înnoirile necesare în literatură și artele plastice din România, abia scăpată din rigorile și îngustimile stalinismului, pentru popularea spațiilor urbane și locurilor istorice cu statui și opere de artă monumentală. Exemplară a rămas lupta împotriva unui „Eminescu urât” proiectat

de C. Baraschi în Cișmigiu, pledând și câștigând apoi monumentul lui Anghel din fața Atheneului Român. S-a bătut, de asemenea, pentru cauza unor mari artiști nedreptățiți (a însoțit, în 1965, opera lui Țuculescu la Bienala de la Veneția!), pentru promovarea deplină a noilor generații, în confruntări vehemente cu impostura, cu arta șablonardă și igrasia spiritului. Iar la toate acestea trebuie să adăugăm prezența sa activă în spațiul european și universal al culturii, înainte de-a ajunge, în mod oficial, ambasadorul României la UNESCO, oficiind, iată, de peste 50 de ani, cu vervă neostenită, ca un veritabil sacerdot spiritual. Unii i-au găsit un model în Malraux, nu fără un anume temei. Radioul și televiziunile datorează mult harului său colocvial și memoriei sale fabuloase, în stare să facă din binecuvântarea unor expoziții și prezentări de cărți evenimente pline de farmec, cozerii intelectuale de neuitate. De aceea și alegerea sa ca președinte de onoare pe viață al Asociației Internaționale a Criticilor de Artă, ca și la Academia Română n-ar fi trebuit să mire pe nimeni, înafara celor care cântăresc valorile excepționale cu numărul titlurilor de cărți publicate.

Ne-am cunoscut la București. El descindea din cetatea cărturărească a Iașilor, eu de la un Cluj în redobândire de prestigiu după ocupația hortystă și dificultățile ulterioare. Ne-am apropiat în perioada de la

revista „Luceafărul“. Atunci i-am cunoscut și familia, pe distinsa lui mamă, Lucreția, născută Pascalide, pe cele două surori ale sale. Locuiau cu toții într-o casă din zona mănăstirii Antim, demolată în favoarea „Casei Poporului“, și mai nou a raliurilor primarului Videanu, despre care se spune că este și proprietarul munților de marmură ai României. Dacă e adevărat, măcar de s-ar gândi să ofere sculptorilor materia necesară înălțării unor statui și monumente de care are atâta nevoie Capitala țării!

Nu pot să uit că, în succesiunea stilului critic călinescian, Dan Hăulică avea să-mi onoreze volumul de versuri din 1962, *Mă uit în ochii copiilor*, cu aprecieri de acest gen: „*Arbore foșnitor de imagini, dar păstrând contururi nete, cam astfel se înfățișează poezia spre care e chemat talentul plin de sevă al lui Brad [...] Capabil să gândească soluții originale unor teme, să le trateze surprinzător dar mereu inteligibil, el este un liric bine fixat în solul realităților naționale; dar în același timp un poet bucuros să cânte, exploziv, destinele vaste ale omului cuceritor de Cosmos și trecerea Pă-*

mântului în focarele lentilei care este universul. Îi aparține această splendidă formulare: «Pământul, capitala universului»“.

Am colaborat și în perioada când eram secretar al Uniunii Scriitorilor (1962-65) iar Dan Hăulică a început să lucreze în redacția „Secolului 20“, ca mai apoi, îndeplinind alte funcții culturale mai înalte, să-l simt alături, adeseori, ca sfetnic autorizat în chestiuni și decizii importante. Țin bine minte, de exemplu, acele momente în care el apela și mă implica în avizarea unor expoziții importante, ca bienalele de la Veneția, sau alte manifestări prestigioase, la Paris și în alte centre culturale occidentale. Așa a putut să plece cu expoziția de pictură Aurel Cojan, rămas cu ea pentru totdeauna în Franța și reîntors abia acum câțiva ani cu o retrospectivă organizată la noul sediu al Ministerului Culturii. Așa au putut călători și expune, mai des și mai liber, pictori și sculptori dragi lui Dan Hăulică, nume importante ca regretații Ion Bitzan, Ion Nicodim, Ovidiu Maitec. Împreună și solidari cu alți colegi de generație, ajunși în poziții culturale oficiale — Valeriu Râpeanu, Ion Dodu Bălan, Vasile Nicolescu, Dumitru Ghișe — sub influența și conducerea unor spirite luminate ca Dumitru Popescu și Ștefan Andrei — am pus umărul la deblocarea unor vechi și păguboase anchiloze spirituale, la favorizarea unor talente autentice în toate ramurile literaturii și artei românești. N-am fost deloc indiferenți și străini căutării și consacării unei alte imagini a României în lume, atât cât depindea de noi și cât ne îngăduia sistemul social-politic al trecutelor decenii.

Întorcându-ne, totuși, la importante cărți semnate de Dan Hăulică, un popas special merită chiar prima dintre ele, *Critică și cultură*, din 1967, pe foaia de gardă a căreia îmi scria: „*Lui Ion Brad, cu prietenie și statornică afecțiune*“. Examinând doar secțiunile ei interioare, ne putem da seama de orizonturile largi și înnoitoare în epocă spre care autorul își trimitea cititorii: *Criticul, un om din public; Ofensiva frumosului; Poezia plasticii; Ochii mirifici; Piatra care visează; Dialog între arte; Destine literare; Sentimentul istoriei*. Păcat că nu am spațiu să reproduc,

în subsidiarul acestor secțiuni, titlurile, la fel de originale, ale articolelor care le compun, precum o expediție mereu biruitoare prin toate genurile majore ale artei românești și universale. Cred însă că au fost și rămân exemplare pentru viziunea și filosofia călăuzitoare a lui Dan Hăulică extrasele ce singur și le-a bifat pe coperta ultimă a cărții:

„A fost o vreme când, dintre arte, literatura dăruia gloria cea mai înaltă; și scriitorul se credea mandarin suprem și inamovibil în Imperiul delicat al artelor. Constituindu-se în emblema exclusivă a culturii, condeii se ținea nu o dată trufaș față de măiestriile plasticii și ale muzicii; se apleca spre ele cu aer protector, dacă nu le ignora cu suficiență. Acest egocentrism de breaslă, scriitoricesc, ne apare astăzi anacronic, opus mersului firesc la civilizației.”

„A ne confrunța îndrăzneț, contestând non-valorile, nu este o insolență, ci o imperioasă datorie. Adevărul nu poate fi modest, el are elocvența lui, netemătoare și obstinată. Păstrez gravat în minte ceea ce scria Marx: «Adevărul e tot atât de puțin modest ca și lumina».”

„Ceea ce dă sens major criticii este numai puțința de a ieși dintr-o perspectivă îngustă, prea specială, bună doar pentru uzul confrăților. Criticul e cu adevărat grav atunci când păstrează ceva din ingenuitatea cititorului.”

„Există momente când un popor intră în avanscena istoriei, când nevoi ale lumii întregi le exprimă mai acut un neam sau altul de pe fața pământului. Trebuie să fii oricând la înălțimea unor asemenea nevoi, fără complexe de provincialism jenat.”

„Vorbim adeseori despre sinteză, și totuși mulți artiști o înțeleg ca pe un rezumat căznit, ca o abreviere goală, — caligrafie făcută dinelimi-nări stereotipe. Dar nu există sinteză autentică fără emoția unei descoperiri, fără feroarea care dă imaginilor unicitate de miracol. Ne trebuie sufletul unor descoperitori, care, atingând lucrurile, să le facă să-și rostească singure numele — ca și cum ar fi așteptat din totdeauna clipa acestei deșteptări.”

Înainte de-a ajunge la cea de-a doua carte majoră a lui Dan Hăulică, *Geografii spirituale*, țin să mă întorc la prima dintre multe cărți poștale ilustrate pe care el, ca un

bursier și pelerin cultural, mai la început, mi le expedia, cu caligrafia sa elegantă și frazele concentrate. O reproducere cu „chiparoșii” lui Van Gogh și sorii halucinanți din orizontul lor îmi trimitea, la 20.XII.1966, în strada Docenților Nr. 7, unde locuiam atunci chiar vis-à-vis de casa profesorului Mihai Isbășescu, prestigiosul filolog germanist, traducător și eseist, unde avea să se mute și Dan Hăulică după căsătoria sa cu Cristina, vrednică urmașă spirituală a tatălui, muza și ocrotitoarea devotată a soțului, de-atunci până în ziua de azi. Așadar, din Amsterdam:

„Cele mai frumoase urări de Anul Nou, un drum care să suie spre astre, ca în tabloul lui Van Gogh. Nu mai am vești de la tine de multă vreme, nu te-ai îndurat să-mi scrii câteva rânduri — mi-ar fi făcut o mare bucurie. Noroc că în curând ne vom vedea; după o scurtă etapă la Viena, voi fi la București. Din toată inima, urări de bine Doamnei și Lioarei. Cu drag, Dan Hăulică”.

În iarna lui 1970, la întoarcerea din SUA, unde fusesem împreună cu Liviu Ciulei la „Zilele filmului românesc” — la deschiderea cărora cu „Pădurea spânzuraților” a participat și Henry Kissinger — am făcut o escală de trei zile la Paris, prima și ultima mea vizită în „Orașul lumină”. M-a întâmpinat acolo și Dan Hăulică, aflat în delegațiile sale de studii. A fost, așadar, o șansă rară de a vedea, într-o asemenea fugă, marile muzee de istorie și artă pariziene prin ochii, rafinamentul și comentariile unui cunoscător de talia lui Dan Hăulică. Împreună am vizitat-o și pe directoarea de la „Petit Palais”, în vederea organizării unei ample expoziții de artă românească, „Marele Palat” fiind deja rezervat pentru China. Cu un an mai târziu, el avea să publice impresionantul album *Paris*, alcătuit împreună cu reputatul artist-fotograf Dan Er. Grigorescu. Parcă-l aud și-acum ceea ce urma să treacă, mai sobru decât în horbotele verbale, în rândurile introductive ale acestui adevărat și monumental poem evocator:

„Despre Paris, ar trebui un text fără început, pentru că aici, sub semnul acestui destin, ideea

însăși de început pare o stranie inadvertență; lângă această inepuizabilă, vivace continuitate! Alte capitale poartă istoria ca pe o imensă, indelebilă cicatrice; dimpotrivă, în loc s-o exhibe crispat, Parisul o încorporează într-un fel negrăit de complex, cu nu știu ce grație matură. Mai simplu ca oriunde, cu un firesc fără seamăn, trecutul se lasă convertit, aici, în unda unei durate care e «istorie» și totodată «prezent».

Sunt locuri în Paris, unde simți, fără efort, cum gloria și vicisitudinile apuse, cum straturi multiple de memorie istorică se împărtășesc ca din miracolul unei simultaneități transparente. Poate de aceea, sus, pe Turnul Eiffel, dascălul de literatură închipuit de Giraudoux simțea că a scris el, sau ar fi putut scrie, și «Arta poetică» a lui Boileau, și celelalte ilustre profesiuni de credință — de la Rousseau la «J'accuse» — cărora cugetul lui de profesor li se închina ca unor paradigme. Sprijinit pe balustrada Turnului, omul călărea, cu o conștiință dilatată, granițele cronologiilor, făcând să aflueze în sine, convergent, vreo trei secole de istorie: devenite, astfel, sincronice vecine, ca petalele unor corole”.

La dedicația sa „Pentru Ion Brad, cu o veche și luminoasă prietenie”, colegul și prietenul nostru comun, fiul generalului-erou Eremia Grigorescu, adăuga: „Și recunoștința și omagiul lui Dan Grigorescu”.

Din toate citatele de până acum, se poate observa o calitate — pusă la îndoială de unii — a stilului specific lui Dan Hăulică: fraze lungi, bogate în încrângături și detalii, în care neologismele abundente se împletesc cu neaoșe cuvinte românești, din îmbrățișarea somptuoasă a cărora ideea se ivește și se afirmă precum fluturile multicolor din mohorâta crisalidă.

După întâlnirea noastră hibernală și fugitivă, la Paris, în toamna aceluiași an 1970, primeam o ilustrată alb-negru, reprezentând un Totem indian, cu următoarele rânduri: „Cele mai bune gânduri de pe drumuri americane. N-am ajuns așa departe ca tine, n-am văzut California, am atins totuși Pacificul mai la Nord, la Vancouver, într-o regiune de mari bogății etnografice. Acum, cu ultimii bani, făcând economii la sânge, sunt la New-York, unde am pătruns și în ateliere, nu numai în muzee. Sărutări de mână Doamnei, cu drag, D.

Hăulică”.

Ca apoi, tot pe o cartolină alb-negru, reprezentând fragmentul unei „stele funerare”, să primesc în str. Sandu Aldea, 22, unde mă mutasem între timp: „1.III.73. O fărâmă de surâs copilărește tânăr, mai presus de moarte și de veacurile multe care-l despart de noi; cu amintirea ceasurilor radioase pe care le-am petrecut amândoi în Luoru — când ne-am întâlnit, acum trei ani, la Paris — și cu cele mai bune urări de sănătate și succes, pentru tine și cei dragi! Pe curând, Dan Hăulică”.

În septembrie, 1973, când eu mă pregăteam să plec ambasador în Grecia, îi apărea o nouă și preafrumoasă carte, *Geografii spirituale*. Lectura ei mă ajutase, neîndoios, să mă pregătesc mai bine pentru cunoașterea și înțelegerea lumii spirituale spre care mă îndreptam, chiar dacă nu-mi era străină, prin contacte și studii anterioare. Chiar prima frază din primul capitol, „Dialectica universalității”, mi se lipea de suflet: „Ferice cel care a făcut, precum Ulysse... Hereux qui, comme Ulysse, a fait un beau voyage, suspină un vers faimos, vechi de vreo patru veacuri, dintr-un sonet al gingașului Du Bellay. Dar fericit el se simțea, poetul, nu la ideea unei mari călătorii, ci mai degrabă la aceea a unei grabnice întoarceri”.

În marea diversitate de teme pe care le parcurgea autorul, între antichitate și diversele arte contemporane, spațiul intitulat „Mediterrana — Milenii de soare” se bucura de textele și imaginile cele mai bogate, ca un *vade-mecum* rar întâlnit, pasionant, de care orice diplomat din zonă avea nevoie. Ca un savant strănepot al bătrânului geograf pontic Strabon, Dan Hăulică ne ia de mână și ne înfățișează, pe urmele lui Ulysse, locuri și monumente pline de mister și farmec, desenând astfel o mare Mediterană cu țărături înflorind de spirit și cultură, de artă nepieritoare.

Să-i savurăm doar acest scurt popas din preajma leagănului originar:

„Înfrântă, cucerită, Grecia nu înceta totuși să-și biruiască, într-un fel, biruitoarii. Alexandru anexa imperii, cu gestul unui actor care și-ar fi ales lumea largă drept scenă — obsedat însă de efectul pe care-l produce asupra unui public difi-

cil și minuscul, a unor spectatori implacabili de la mii de kilometri distanță: Atenienii, din care tocmai el făcuse niște înfrânți, niște supuși fără de viitor. Episodul e povestit în Plutarh — într-o bătălie aprigă, pe meleagurile asiatiche, sub o ploaie furioasă, sub trăsnete care prefac oamenii în cenușă, — tânărul, superbul rege ar fi exclamat, cu exasperare aproape umilă: «Oare ați putea crede, Atenienilor, câte primejdii îndur, ca să-mi capăt în ochii voștri bun renume?» Eliminată din istorie, din istoria faptei politice, Grecia antică murea nu repliindu-se retractil, ci desfăcându-și aripile, fecund și patetic. Așa cum barca aceasta a dezastrelor, așa cum corabia aceasta din peșteră — asaltată de Scylla, bântuită de spaimă, cu un timonier gata să caute scăpare în valuri — e soră, totuși, cu nava Victoriei de la Samothrace, zeița vibrant însetată de spațiu.”

Poate și sub impresia acestei lecturi, dar în mod sigur stimulat și de incursiunile temerare și itinerariile lui Dan Hăulică de genul celor consemnate în eseul *Grecia — un prezent perpetuu* (publicat în numărul special al „Secolului 20” (1, 2, 3, din 1977) am scris poeziile din albumul *La zei acasă* și am tradus o amplă antologie de *Poezii greci contemporani*.

Așa cum am mai scris de câteva ori în volumele mele de memorii din ciclul *Ambasador la Atena*, printre oaspeții de seamă pe care i-am primit acolo a fost de câteva ori și Dan Hăulică, invitat dar și organizator, împreună cu oficialități culturale elene, în calitatea sa de prestigios și activ președinte al Asociației Internaționale a Criticii de Artă, în fruntea unor manifestări memorabile, la Atena ca și la Delfi. Acolo, cred că oracolul, întrebat sau nu, la templul lui Apollo, i-a prevestit lui Dan Hăulică viață lungă și succese și mai mari în viitor. Ceea ce avea să se și întâmple, după evenimentele din decembrie 1989. Fronța lui anterioară, în calitate de redactor-șef al „Secolului 20” (exclus la un moment dat și repus în funcție după intervenția lui Ștefan Andrei și a lui Dumitru Popescu pe lângă Nicolae Ceaușescu) l-a recomandat autorităților post-decembriste ca demn reprezentant al României în postul de ambasador la

UNESCO. Demnitate pe care a ilustrat-o cu brio, timp de 11 ani.

Înainte de-a consemna și relațiile noastre neîntrerupte sufletește din această perioadă, vreau să mă întorc din nou la cea de-a treia carte importantă a lui Dan Hăulică, *Nostalgia sintezei*, publicată în 1984, după întoarcerea mea din Grecia, de Editura „Eminescu” condusă de un alt mare filo-elen, Valeriu Râpeanu. O primeam din nou cu o dedicație specială: „Pentru Ion Brad, cu veche și devotată prietenie, cu dragoste frățească, în numele unei Grecii a spiritului, căreia amândoi i-am întrezărit fulguranta perenitate”. Și primind-o, m-am grăbit să public în „Suplimentul cultural-artistic” al ziarului „Scântea tineretului” acest articol:

Exercițiile unui virtuoz

Zgârcit cu litera și darnic în sensurile cuvântului, Dan Hăulică publică rar, dar apariția eseurilor sale critice îți dă senzația că asțiți la exercițiile unui pianist virtuoz.

Temele fac parte din marele repertoriu, niciodată nu scapă ceva banal, nesemnificativ. Un merit special al scrisului său vine din faptul că, extinzându-și curiozitățile cercetării de la clasici până la ultimele experiențe contemporane în literatură, arhitectură și artele plastice, încearcă să proiecteze valorile românești pe ecranul universalității, să le includă în mod firesc în curentul valorilor mondiale.

Un rezultat fericit al acestei manevre de a gândi nu numai problemele artei și civilizației europene, ci și ale altor zone spirituale, este cartea *Nostalgia sintezei*, publicată de prestigioasa Editură „Eminescu” într-o ținută grafică impecabilă, cu o multitudine de reproduceri care însoțesc textul și-i îmbogățesc sensurile. Numai Muzeul imaginar al lui Malreaux ne-ar putea da satisfacții de lectură asemănătoare cu noua carte a lui

Dan Hăulică, ca și unele pagini din cărțile Margaritha Yourcenar, care se inspiră din lumea greco-romană.

Având aproape zece ani sub priviri, zi de zi, monumentele și muzeele Helladei, ca și literatura de toate genurile care le-a fost dedicată, pot mărturisi impresia de prospețime și originalitate degajată din paginile lui Dan Hăulică, siteză fericită a observației personale și a vastelor sale lecturi și meditații:

„Niciodată nu vom lăuda îndeajuns vitala inteligență a ruinei grecești și imperturbabila ei probitate. Ea nu se liorează, precum aceea gotică sau asiatică, îmbrățișării vegetale, nu cheamă, într-o fericite uitare de sine, abundența sevelor și clocotul viu al invaziei care o neagă. Rămâne mereu ea însăși, coloană tainic încordată și trează, zid prea agil, în joncțiunile lui fără greș, prea eficace, în atletica lui musculatură, ca să se

poată abandona cu trădătoare nonșalanță. Eruptii, cutremure și explozii, vandalism sau fricoasă părăsire, — cu toate acestea are de luptat o zidire antică. Ecoul avariilor poate fi uneori feroce, într-o țară strașnic încercată, — unde, la Thermopyle, eroii au trebuit să sfâșie cu dinții, când armele le-au căzut frânte și mâinile retezate. Dar, sub asprimea vremurilor, sub agresiunea conjugată a oamenilor și a naturii, în martirajul ei, ruina greacă dă mereu impresia că totuși se apără; sau, măcar, dacă au prevalat vicisitudinile, a fost pentru ca zeii să-i hărăzească monumentului o soartă nouă, — altfel, imprezibil elocventă“.

Chiar dacă recunoaștem din nou, sub o anumită presiune, că stilul său este dificil, aceasta nu-i scade virtuțile ideatice și forța de convingere. Ba mai mult, în *Nostalgia sintezei* întâlnim numeroase pagini în care saturația ideii și informației năvălește în cadențe de adevărat poem, scris în stil modern, ca la Saint John Perse, ori la grecii Elytis și Ritsos:

„Nu mai era nimic, decât uitare, numele locului se pierduse, chiar și el, regiunea își zicea barbar Serviana. Peste cuibul slavei grecești, de unde pornea numărătoarea timpilor și unde, sub cununa de măslin a victoriei, culmina fericirea de a fi trăit — se și spunea: «a înflorit» sub cutare Olympiadă —, peste sanctuarul din Elida trecuseră edictele prigoanei creștine, ale lui Theodosie II, care arse templul lui Zeus; cumplite cutremure se înverșunaseră asupra locului, muntele Kronion alunecase peste terasa Tezaurelor, râurile, Kladeos și Alpheu, de nimeni zăgăzuite, mușcaseră incinta sacră și își mutau acolo albia, măturând cu grohotișurile lor Hipodromul, încând sub nisip ruinele. O pătură uniformă, groasă până la șase metri, un strat de uitare opacă, pe care se aștern, precar, umbrele unor oameni neștiutori de trecut — o comunitate slavă, colibele sârmane ale unei așezări de ciobani; în mintea vânturătorilor «Franci», care tabără și ei pe aceste meleaguri, Alpheul nu este decât «râul de cărbune». Ca în nămolurile din Nemuritorul lui Borges, orice Homer sau Pindar ar fi uitat aici cum îl cheamă. În locul «mării împietrite» pe care o exalta Cecchi, la edificiul olimpiac al lui Libon, în locul unei imagini de armonie grandioasă, — metope

și fragmente din frontoanele neîntrecute, prodigioase marmore de Paros, prinse cu noroi, în zidurile unui cătun mizerabil...

Din acest neant a trebuit să renască Olympia, arheologii au trebuit să fie demiurgi, care să aleagă din nou pământul de ape“.

Dan Hăulică știe să treacă de la un asemenea stil poetic la observația directă a cronicarului, cunoscut fiind că el este animator neobosit nu numai al revistei „Secolul 20“, dar și al altor inițiative culturale-artistice naționale și internaționale.

Din toate capitolele atât de variate, de efervescente și atractive din noua carte a lui Dan Hăulică, respiră mândria cărturarului român de a vedea cultura, veche și nouă, a țării sale ca pe un semn de puteri de creație nesecate ale geniului nostru național, ca pe o contribuție de seamă la mișcarea de idei a neamului nostru și la consacrarea valorilor umaniste ale tuturor veacurilor.

N-are rost să-mi ascund gândul că scriind și publicând aceste păreri într-o gazetă de mare tiraj, o făceam nu doar din admirația sinceră pentru o carte și autorul ei, dar și pentru a da peste nas unora dintre adversarii și ponegritorii lui Dan Hăulică, în niște ani care începeau să fie tot mai apăsători pentru acest tip de cărturari, legați de prezențele românești în străinătate.

Probabil că în relațiile noastre neîntreprupte după 1989, au cântărit și asemenea momente și semne de solidaritate intelectuală. Oricum, îmi stau mărturie noile mesaje scrise, pe care le-am primit, timp de peste zece ani, chiar și sub formula oficială „L’Ambassadeur de Roumanie auprès de l’UNESCO, et Madame Dan HAULICA“, texte imprimate pe cartoane mari, elegante, ca niște pagini de album artistic românesc. Într-un an erau reproduse, pe coperta primă tabloul lui Ion Bitzan „Le Livre et le Monde“, iar pe a patra „Le Livre de Rêves“. De tot interesul sunt și textele pe care nu le mai traduc, socotindu-ne, cel puțin în diplomație, o țară francofonă:

„Tout l’univers existe pour aboutir à un livre“, le fameux adage de Mallarmé, que Borges avait fait sien, nourrit une chimère fascinante, digne d’être pourchassée, le long d’une vie, dans

une quête fabuleuse et précise.

Sous de tels auspices, la hantise du Livre Absolu revient, implacable, pour aimer l'imaginaire d'artistes rivés à cette contemplation d'un prototype intellectuel, qui exalte comme un pari métaphysique; mais qui se double, paradoxalement, d'un poids d'objet concret, provocateur et souriant, apte à signaler le refus des approches insipides, de la lecture paresseuse, machinale.

Notre compatriote Ion BITZAN, qui avait soutenu, de ses merveilleuses variations sur le thème du Livre, de la Carte et de la Bibliothèque, tout un Pavillon de la Biennale, à Venise, s'était adonné à ce versant créateur avec une grâce ironique, avec une liberté imprévisible. Loin d'être un monde fermé, le Livre portait, chez lui, des émergences capricieuses, sa compacité laissait poindre des promesses végétales. Tels des reliquaires solennels mais empreints de vitalité, ces offrandes nous rappellent qu'à Byzance l'Empereur jetait à l'aurige, qui avait triomphé dans la course, un collier et un livre d'or.

Vainqueur, au sens profond, le talent de Ion BITZAN, disparu il y a quelques mois, nous dispense un message où la gratitude embrasse tout — comme dans le dernier „Poème des dons“, dû à Borges: les joies du faire et celles du rêve, les trésors ineffables de la mémoire.

Noblețea gândului și a manierelor se dovedea, încă o dată, superioară oricăror rădăcini și descendente.

În alt an, nu mai știu care, ambasadorul Dan Hăulică și distinsa lui soție, tipăreau pe același format și același carton elegant reproducerea sculpturii lui Doru Covrig *La Main*, însoțită de un nou text inspirat:

Si l'homme est la mesure de toute chose, sa main — avec des doigts qui se dressent tels de grosses tours rondes — peut ramasser le monde entier, multiple et cohérent, dans une métaphore qui nous relie aux strates géologiques, à notre vieille histoire de Terriens, fragile et implacable.

Plecând, adică, tot de la filosofia Greciei antice, diplomatul și cărturarul român, un suflet de poet, amintea și străinilor și nouă, celor de-acasă, straturile unei istorii care ne unește pe toți, dar rămâne „fragilă și implacabilă“.

Retras peste noapte de la post, după ce, în mod penibil, fusese obligat să susțină candidatura la postul de Secretar general al UNESCO a unui ambițios și perdant actor român, Dan Hăulică a început să-și împartă viața și activitatea între Paris și București. Era chemat și obligat la aceste zboruri și osteneți atât de cariera universitară pariziană a Cristinei, cât și de aceea de înzestrată realizatoare de filme a frumoasei lor fiice, Lissandra. Ne-am întâlnit și reîntâlnit astfel, ascultându-i inspiratele introduceri la expoziții și retrospective artistice de amploare (Viorel Mărginean și soția sa Olga Morărescu, Ovidiu și Sultana Maitec, Alin Gheorghiu, Ion și Ariana Nicodim ș.a.), spumosele și savantele susțineri academice (mai recent, la prezentarea „Caietelor manuscrise Eminescu“, însoțită de un original proiect monumental la Ipotești, apoi la apariția unui volum „Cantemir“ și evocarea operei și vieții regretatului istoric, prietenul nostru apropiat, Virgil Căndea). Dar și la prezentarea unor cărți, printre care și memoriile mele, *Ambasador la Atena*.

Iar dincolo de toate acestea, ca să-mi închei, tot documentar și subiectiv, tentativa dificilă de a schița portretul spiritual al septuagenarului Dan Hăulică, îmi permit să transcriu mesajul său transmis de la Paris, cu prilejul aniversării celor 75 de ani ai mei, la Muzeul Național „George Enescu“, în cadrul manifestărilor „Poezia muzicii — Muzica poeziei“, organizate de marea pianistă Ilinca Dumitrescu. Mesajul se intitula FRATERNITATEA LUMINII:

„Înainte ca viața să-l fi purtat în orizontul Helladei, unde avea să-și înscrie vrednic prezența, Ion Brad vibra spontan la atingerile aceluia țărâm, luminos între toate, apt a emite, peste milenii, o lecție de biruitoare claritate. Era la Paris, îmi amintesc, demnitar preocupat să facă posibilă o expoziție de arheologie românească în sălile faimoase de la Petit Palais. Directoare a locurilor, o muzeografă de prestigiu, ne arăta piese rare din tezaurul pe care-l oblăduia. Când a venit rândul unor albe lecythuri, suav evazate, cu un desen gracil, aproape părelnic, dincolo de cronologii și de norme, privirile ni s-au încrucișat cu o asemenea intensă fericire, încât gazda a găsit ocazia să ne precizeze: Sunt

vasele atice pe care André Malraux ne cere să i le arătăm de câte ori vine aici!

La Atena, ambasador și recurs providențial pentru fiecare om de cultură sosit din România, prietenul nostru a înțeles prompt că n-are a da seama numai despre rosturi pragmatic imediate, ci, mai adânc, despre soarta unui versant niciodată abolit, intrând în compoziția sufletească a oricărui viitor. Acțiunea lui fără de preget menită a împământenii în România cu o ritmică tenacitate momente creatoare dintre cele mai diverse, proprii spațiului hellenic, o văd pătrunsă de o intuiție eficientă, asemenea acelei pe care o exprima cândva Henry Miller: «Grecia nu este o țară mică, este de o impresionantă imensitate». Căci — explica pregnant prozatorul — «frontierele unei țări nu se măsoară neapărat în kilometri. Într-un mod care depășește înțelegerea compatrioților mei — tranșa Americanul — Grecia este înfinit mai vastă decât Statele Unite».

Pe căile unei astfel de comprehensiuni, jalonate de multiple întâlniri ce i-au adus prețuire și grațitudine, statutul său diplomatic nu i-a redus lui Ion Brad imboldul curiozității. Dimpotrivă, îl tenta o poftă matinală de a îmbrățișa în verb tumulturi neconstrânse, de a despica în pieptul lucrurilor aripi deschise. Meteorice, oraculare, Rodiul nebun, Axion esti, bunăoară, poeme tălmăcite de Ion Brad, erau sortite să scuture săgetător compactitatea inerției. Când l-am cunoscut pe *Odyseas Elytis*, laureatul Premiului Nobel — surrealismul care a împlinit solar saltul spre un clasicism vital și abrupt — m-a încântat să-l aud recunoscător față de sunetul tălmăcirilor românești, de înalta lor complicitate.

Pe drumul către Paradis, pentru a parafraza una dintre ultimele poezii ale lui Ion Brad, prietenul nostru va fi, desigur, împreună cu asemenea iluștri, admirabili intercesori. Nu mi-l reprezintă, totuși, grăbindu-se într-acolo. Căci n-l pot despărți de înțelesuri altfel trainice, înrădăcinate și ele, în ample moșteniri de ani-lumină. Cum ar uita, din perindarea lui ateniană, legatul unui monument care conduce și obligă? Propyleele — la ele mă gândesc — arhitectura simbolic neîncheiată, cum neîncheiat, mereu reîncept, trebuie să fie urcușul, de ele străjuit, spre lumea valorilor inuzabil fraterne”.

„No comment” se spune, în mod diplomatic, când vrei să rămâi indiferent și la dis-

tanță față de o idee și de un om, la un moment dat. Ceea ce sper că n-am făcut eu niciodată, nici în paginile de față, privind întreaga operă și vasta activitate de cărturar și diplomat a lui Dan Hăulică. Nimic din ființa, gândurile, cuvintele și condeiul lui nu pot lăsa indiferent pe nimeni.

Acum, scriind aceste rânduri, îl aștept să se întoarcă iar de la Paris, ca să-mi înmâneze un text dedicat Blajului istoric, pentru a fi inclus într-o antologie dedicată aniversării celor 270 de ani de la descinderea episcopului întemeietor Inocențiu Micu Clain, dintr-o căruță cu patru cai, pornit de la Făgăraș, la îmbinarea Târnavelor, unde avea să răsară, într-un loc pustiu, după desenele sale, „Mica Romă”.

O temă excelentă, întru totul potrivită, naturii lui Dan Hăulică.

Alexandra
CIOCÂRLIE

O dilemă a scriitorilor în exil

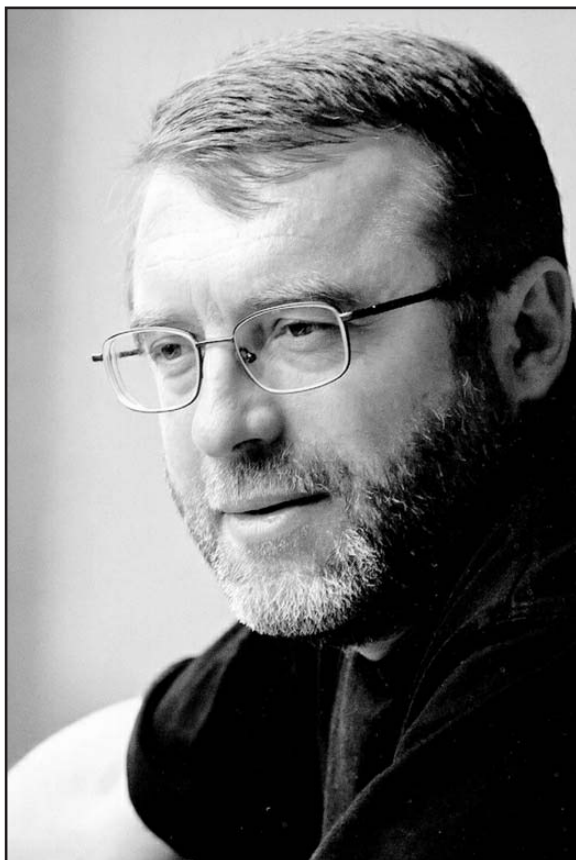
Abstract

The paper aims to gather some opinions made by exiled Romanian writers regarding the use of their native language in literary works after they left the country. They agree that the Romanian language does not provide a wide spreading to their books, but are also convinced that is extremely difficult to learn a foreign language when one becomes an adult.

Keywords: dilemma, native language, foreign language, exile, France

Nu trebuie argumentat de ce majoritatea scriitorilor exilați își pun cu acuitate problema limbii în care se vor exprima. Dacă e să luăm în discuție doar confesiunile unor literați stabiliți la Paris în perioada comunistă, se observă insistența cu care ei revin acestei probleme. Trecerea la o altă limbă nu în comunicarea uzuală, ci în creația artistică a fost, pentru cei mai mulți, una din încercările exilului. Virgil Ierunca era nemulțumit de calitatea scrisului său în franceză, pe care îl găsea artificial și pedant (*Nu-mi este ușor să scriu în franțuzește (cât înțeleg acum vâicărelile lui Cioran!)*). Sunt prea retoric, prea prețios – T, 212). Sanda Stolojan vedea în nevoia opțiunii lingvistice o dramă a scriitorului exilat și se întreba dacă *expresia poetică este oare ea posibilă într-o limbă străină* (N, 14). Pentru George Astaloș trecerea la un idiom străin implica o tatonare nesigură până în momentul suprapunerii structurilor din limba de adopție peste cele din graiul natal (*cine nu a trecut prin ucenicia scrisului în altă limbă nu-și poate imagina tragedia dibuirii* - E,

154). Niciodată convertit la scrisul în franceză, Paul Goma socotea că dificultatea lingvistică era un obstacol major pentru scriitorii din exil (*în exil s-a terminat cu noi! – ce să mai faci cu româna la Paris? De trecut la franceză e cam târziu, și așa am pierdut atâția ani în lupta cu cenzura, când o să stăpânesc mulțumitor altă limbă, o să fiu în pragul morții* - J1, 219). Dinu Flămând nu era sigur dacă are acces la tainele unei limbi deprinse abia la maturitate (*În creația literară nu există un autentic bilingvism. Când e vorba de o limbă învățată după faza formatoare a copilăriei, nu poți avea certitudinea că poți face apel și la resursele ei pe care nu le cunoști* – interviu cu Gabriela Adameșteanu). Pentru Matei Vișniec scrisul în franceza învățată abia în anii studenției a fost o luptă împotriva propriilor limite, el trebuind să coboare în profunzimile limbii, de obicei inaccesibile altcuiva decât nativilor (interviu cu Dora Pavel). La început, Dumitru Țepeneag a avut impresia că, dacă scria în franceză, își limita resursele de expresie și gândire (*când scriu în franceză, sărăcesc, și idei am mai puține, nu numai cuvinte* – U, 461). Pe de altă parte, și-a dat seama că necesitatea traducerii îl făcea să-și restrângă experimentele literare, producându-se un fenomen de autocenzură (*Lucrul meu asupra cuvintelor devine superficial, timid* – U, 495). S-a temut că nu-și poate tălmăci exact gândurile, franceza sa fiind lipsită de consistență (*Spun ce gândesc, transpun, deci traduc. Din propria limbă într-o limbă propriuzisă, așadar transmisibilă. Se creează o tensiune, pentru că riscul e mare să nu nimerești cuvântul. Când scriu în franceză, riscul e și mai mare, pentru că franceza mea n-are rădăcini, e precară* – Rt, 46). Oricât de bine ar fi deprins limba străină, româna rămânea la temelia gândirii sale, ea nefiind doar un strat de cunoștințe acumulate în memorie, ci însăși baza memoriei, materialul acesteia (Rz, 144). Optând pentru franceză, a trecut printr-o experiență interesantă, pasionantă chiar, dar și chinuitoare, aceea de a scrie cu frica în sân, terorizat și de cea mai mică greșală de gramatică (Rt, 161). Nu reușea să gândească pe deplin liber, o dată ce – spre deosebire de nativi, care se pot exprima fără a-și măsura cuvintele în fiecare clipă – era mereu obsedat să respecte

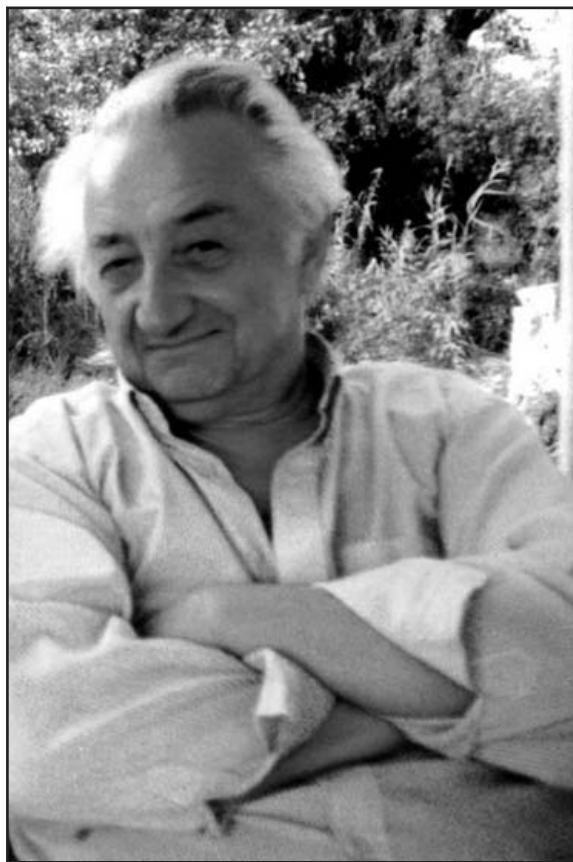
cu strictete regulile francezei (*Degeaba vorbeam eu corect și curgător franceza; când vorbeam nu puteam să uit că vorbesc (așa cum mi se întâmplă când vorbesc românește), preocupat cum eram de corectitudine, și-atunci nici gândirea nu-mi era perfect slobodă. Iar când scriam era și mai jenant, mintea mea fiind pardosită cu vorbe și expresii românești* – Rz, 144). Scrișul artistic în altă limbă decât cea maternă i-a apărut dificil și chiar traumatizant.

În schimb, pentru unii intelectuali exilați posibilitatea de a utiliza curent franceza a fost o circumstanță favorabilă. Ei nu s-au mulțumit să admire, cu secretă invidie, calitatea limbii folosite de nativi, ca Sanda Stolojan (*M-a prins stilul ei, perfecțiunea francezei bine scrise. Numai francezii pot scrie în așa fel, francezii structural francezi – și, la celălalt capăt al spectrului, cineva ca Cioran*, N, 233). Au făcut eforturi să și-o însușească pe deplin spre a o folosi în creația lor. Italienist de formație, Ilie Constantin, s-a scufundat cu totul în ambianța franceză, el nemaisocotindu-se refugiat abia în momentul când s-a simțit admis de limba noii sale țări

(*m-am decis să scriu în franceză. Mai întâi, mi-a trebuit să studiez cu îndârjire... Cum eu trăiam aproape exclusiv în mediu francez, mă scăldam ca să zic așa în acest idiom, făcând progrese spre „adoptarea” mea lingvistică aproape fără să-mi dau seama* – D, 208). Virgil Tănase a înțeles scrisul într-o limbă străină drept încercare a propriilor puteri, important fiind modul de a o valorifica (*Ca să pot trăi o viață de scriitor cât de cât adevărată a trebuit, bag de seamă, să-mi făuresc cărțile în altă limbă decât cea învățată acasă... și asta e, până la urmă, o experiență și singurul lucru care contează este ce faci cu ea, cum fructifici senzația tulburătoare că oamenii comunică prin semne arbitrare – limba* – interviu cu Corneliu Nistea). El aprecia că posibilitatea de a accede la lumea literară franceză constituia poate, o șansă, în niciun caz o garanție și cu atât mai puțin un pasaj obligatoriu pentru cei care au destinul de scriitori (R, 173). Cu toate acestea, el a răspuns cu entuziasm provocării: calitatea de scriitor francez îi îngăduia să intre în competiție la cel mai înalt nivel *pe un teren pe care oricine ar vrea să-și încerce puterile, să-și măsoare forța cu cei mai buni, mereu prezenți aici* (R, 172). Pentru Matei Vișniec scrisul într-o limbă învățată târziu a fost o aventură dificilă, dar fascinantă, ce i-a îngăduit o a doua naștere. El s-a declarat mereu îndatorat francezei care a contribuit decisiv la afirmarea sa ca dramaturg asigurând circulația universală a pieselor sale (*limba franceză m-a ajutat enorm să-mi vând piesele, interviu cu Angela Furtună*). Limba de adopție a dat uneori scriitorilor o nouă șansă de afirmare literară.

Au hotărât să scrie direct în franceză autori ca Virgil Tănase care au socotit că opera lor e greu traductibilă și riscă să se irosească prin transpoziție (*Eram convins că textul meu va fi cu atât mai greu de tradus, dacă nu de-a dreptul intraductibil, cu cât va fi mai împlinită munca mea de scriitor. Insist: se poate traduce totul, dar dacă, pe drum, se pierde esențialul, la ce bun?* – R, 90). Adoptarea altei limbi a antrenat uneori modificarea formulei literare. De pildă, Petru Dumitriu a renunțat la romanele realiste care l-au consacrat și și-a schimbat stilul narativ ca ecou al lipsei de materie și sărăciei epice resimțite

de el drept specific occidentale (*Cred că eu am depins de acea bună societate bucureșteană dintre cele două războaie. Sunt, pare-se, fructul ei. Dumitriu al II-lea e fructul societății occidentale. N-are ce spune – P, 102, vezi și 101*). Unii scriitori au optat pentru o specializare lingvistică în funcție de genul literar practicat. Dinu Flămând a adoptat franceza în eseistică, dar a continuat să scrie poezie în română pentru că simțea că doar limba deprinsă de la părinți îi îngăduia să aibă revelații, să coboare în adâncimi nebănuite (*scriu poezie în limba română la Paris... Limba maternă e minunată tocmai fiindcă îți permite uneori să știi în ea mai multe decât știi. E un rezervor activ al uitării, o cisternă neseacă a intuițiilor, o prietenoasă complicitate cu interzisul și inomabilul – interviu cu Gabriela Adameșteanu*). La fel, Bujor Nedelcovici a scris publicistică în franceză, dar s-a servit în continuare de română în proza care îi cerea implicare emoțională și sentimentală (*Am păstrat romanul pentru limba română. Dacă un eseu se realizează la nivel mental și rațional, proza se simte, aude și miroase la nivel de „plex solar”: inconștient, temperament și senzualitate – interviu cu Elena Budu*). Dramaturg de succes în limba de adopție, Matei Vișniec a rămas fidel românei în poezie, gen al intimității. Există și situația opusă. După cum declara în 1996, înaintea revenirii definitive în România, Ilie Constantin n-a mai scris poezie în limba maternă de la plecarea din țară, aceasta neîmpiedicându-l să redacteze studii și articole în română. Autorul și-a justificat opțiunea pentru franceză prin faptul că și-a modificat inevitabil modul de a gândi (*Poezia voi continua s-o scriu în franceză, fiindcă mi se pare că spiritul meu, logica mea, s-au modificat – D, 212, vezi și 209, 210*). În *Cuvântul nisiparniță*, operă de ficțiune singulară, începută în română, dar în care se acumulau tot mai multe pasaje în franceză pentru a sfârși exclusiv în acest idiom, Dumitru Țepeneag și-a pus problema dacă modificarea lingvistică antrenează o schimbare de personalitate, trecerea la altă limbă fiind posibilă doar după eliberarea de balastul de himere al celeilalte (*îmi propusesem să scriu de acum încolo în franceză... numai că trebuie să constat că nu pot să fac asta până nu*

scap de fantezmele adunate în românește - U, 496). Destui scriitori români au reușit să adopte franceza ca limbă de creație, opera lor din exil întregind-o pe cea din țară.

Româna nu a fost însă definitiv abandonată la Paris. Practicată uzual în mediul exilaților, ea a fost păstrată în starea în care se găsește la plecarea lor din țară. Virgil Ierunca socotea, de pildă, că abia în străinătate a avut revelația limbii materne curățite de imperfecțiuni (*Aici, în exil, limba română, ale cărei țării și adâncimi le-am descoperit cu o pasiune și cu o dragoste pe care nu mi le bănuiam, îmi interzice improvizația, graba, pocirea prin contaminare – T, 310*). Tot astfel, George Astaloș găsea că româna s-a conservat în exil și s-a degradat în țară (*exilul, chiar dacă nu a contribuit la evoluția limbii, el a preîntâmpinat totuși metastaza iminentei deformări din spațiul circulației sale legitime – E, 251*). Dinu Flămând descoperea autenticitatea limbii folosite de o parte a românilor din Franța (*Mai ales la Paris, românii de acolo sunt dornici să utilizeze o limbă română frumoasă, curată - interviu cu Veronica Bălaj*). E ade-

vărat, Virgil Tănase n-a dorit să se lase izolat în ceea ce socotea a fi ghetoul românesc din Paris (*încerc să acționez ca un om liber, refuz să mă las închis în solidaritatea stupidă a exilului* – R, 98). În schimb, mulți intelectuali au păstrat contactul cu mediul conaționaliilor stabiliți în Franța pentru că simțeau, cel puțin la începutul experienței lor occidentale, nevoia de a vorbi românește. Au mărturisit această necesitate chiar și cei care au sfârșit prin a publica în franceză, ca George Astaloș (*Ca orice om de bun-simț care își reîncepe viața printre străini, în primii ani ai exilului meu căutam să văd cât mai mulți români cu puțință pentru a-mi reoxigena cheful de viață* – E, 64) sau Ilie Constantin (*Aveam o nevoie, aș zice vitală, să aud vorbindu-se românește, să văd persoane din aceeași etnie, tot așa precum îmi făcea bine să recitesc cărțile românești din biblioteca mea* – D, 208). Epistolarier fervent, George Astaloș a practicat asiduă corespondența în română tocmai spre a rămâne în legătură nealterată cu limba natală (*am provocat și întreținut un asemenea volum de corespondență... pentru a păstra un contact permanent și dens cu limba maternă din care mă smulseșeră convingerile mele politice. Contact încrâncenat cu limba originilor care m-a condus (paradoxal) la păstrarea spontaneității și efervescenței vorbirii* – E, 248). Cât despre Petru Dumitriu, el a revenit la scrisul în română înainte de a-și face curaj să se întoarcă fizic în țară și a considerat că gestul echivala cu prezența reală în România, pentru că reprezenta manifestarea patriei din el (*Țara o port în mine. Și, scriind din nou în românește, voi fi „în țară”* – P, 137). După 1990, Dumitru Țepeneag a revenit ca autor în literatura română, el scriindu-și în limba maternă ultimele romane, opere de altă factură decât cele redactate în franceză. După părerea lui, reconvertirea lingvistică l-a ajutat să iasă dintr-un impas estetic, căci experimentele sale avangardiste în franceză erau pândite de riscul de a eșua într-un anume schematism (*întoarcerea la limba română... a contribuit la revigorarea literaturii mele. M-a scos dintr-un formalism din ce în ce mai sterilizant. M-a limpezit* – Rz, 218). O dată cu răsturnarea regimului comunist, revenirea la creația în română era o alternativă aflată la

dispoziția scriitorilor stabiliți la Paris.

Interesant este că au existat și artiști în exil care nu au abandonat niciodată scrisul în română, nici atunci când era imposibil să mai fie publicați altfel decât în traducere. E drept, opinia că literatura română se putea face exclusiv în România era răspândită, la ea aderând autori ca Virgil Tănase (*politica românească, asemeni culturii române, se fac în interiorul țării* – R, 97), Dumitru Țepeneag (*Cât despre „adevărata literatură”, bineînțeles că ea se face în țară, adică acolo unde se vorbește limba română* – Rt, 132, vezi și 65) sau Dinu Flămând (*o literatură nu se impune în afara granițelor țării de origine* – interviu cu Veronica Bălaj). Dumitru Țepeneag a oferit și o explicație a fenomenului: puțini la număr față de cei din țară, scriitorii din exil nu aveau cum să constituie o bază de triere suficient de largă spre a permite apariția unor figuri care să se impună valoric (*Scriitori din emigrație, deși tot mai numeroși, nu sunt în număr suficient pentru ca printr-o selecție riguroasă să nască ceea ce am putea numi valoare reprezentativă. Și cantitatea și calitatea se află în țară* – Rz, 113). Virgil Tănase respingea chiar conceptul de literatură a exilului socotind că acesta reprezenta doar o scuză pentru unii (*de a nu fi reușit viața lor literară, ca și cum asta ar avea vreo importanță, un fel pentru alții (la fel de nevolnici) de a se apăra de renumele unor scriitori care au reușit să se facă cunoscuți și dincolo de hotarele României* (interviu cu Corneliu Nistea). Dumitru Țepeneag era de părere că literatura exilului poate atrage doar prin subiectele promovate (*Cu rare excepții, majoritatea scriitorilor din diasporă interesează mai degrabă istoria propriu-zisă decât istoria literaturii. Aportul lor e în primul rând tematic, politic* – Rt, 158). Din punctul lui radical de vedere, scriitorii din exil uzurpă pe nedrept în conștiința publică occidentală locul rezervat literaturii române, căci aceștia împiedică ipso facto afirmarea scriitorilor din țară, ocupând pur și simplu terenul și prezentând un nivel calitativ inferior vârfulilor literaturii române (Rz, 244, vezi și 189). Pe poziții opuse s-a situat Paul Goma, cel mai important autor care a socotit că merita să-și continue opera exclusiv în română la Paris. El a fost astfel

pus în fața dilemei de a fi mereu un scriitor într-o limbă fără circulație internațională, care se adresează unor cititori români virtuali, sau de a accepta mutilarea prin traducere (*ori mă gândesc numai la scrisul meu în românește și la cititorii mei, inexistenți, dar... români și atunci presupun că nu mă voi mai împiedica în fleacuri; ori accept situația asta de „tradus” și la propriu și la figurat, de individ care-nu-este-ce-pare – J1, 54*). Nu a renunțat niciodată la opțiunea pentru română, deși se simțea vulnerat de faptul că scria doar spre a fi tradus (*Ce m-a secat, m-a uscat, m-a castrat, m-a ucis: conștiința că scriu numai în vederea traducerii; conștiința că proza mea nu este ceea ce ar trebui să fie, dar nici măcar ce a ieșit din ceea ce am intenționat – adică începutul și sfârșitul – ci o deviație, o adaptare, o interpretare – J1, 54*). El își dădea seama că în aceste condiții cărțile lui nu vor avea ecou adecvat, criticii din țară neputându-se pronunța cu privire la scrierile proscrisilor, iar confrății din exil fiind influențați în judecățile lor de relațiile personale cu autorul (*chiar dacă cei din exil ar avea posibilitatea să scrie despre cărțile mele (adică: dacă ar fi tipărite în românește), tot n-ar scrie ce cred ei despre cărți, despre autor: din bunăcreștere, din prietenie, din solidaritate de exil, m-ar menaja – J1, 174*). Pe de altă parte, era sfâșiat între dorința vie ca opera lui să fie tipărită în românește, adusă la cunoștința publicului din țară, și grija ca nu cumva ea să decepționeze în raport cu aura creată de statutul de disident al autorului (*Mă tem că scoaterea la lumina limbii române are să fie o deziluzie pentru toată lumea (în ea mă includ și pe mine); și că „legenda” a fost alimentată de traducerile bune, pe care detractori și binevoitori le bănuiau superioare originalului – J1, 200*). În pofida acestei neliniști, el a continuat mereu să viseze că va fi cândva publicat în limba maternă în care își concepea toate cărțile (*dacă nu ai publicată în limba în care gândești și scrii măcar o carte, nimica nu ești – J1, 228*). Chiar dacă mare parte a autorilor din exil au preferat să se integreze vieții literare franceze, unii au continuat să scrie în română și să se adreseze unui prezumtiv cititor viitor. Opțiunea existențială a exilului a implicat și o opțiune literară.

Abrevieri:

- Astaloș, E: George Astaloș, *Exil*, Ed. Casa Radio, București, 2004.
- Constantin, D: Ilie Constantin, *Dublul ocean*, Ed. Muzeul literaturii române, București, 2000.
- Dumitriu, P: George Pruteanu, *Pactul cu diavolul: șase zile cu Petru Dumitriu*, Ed. Albatros, București, 1995
- Goma, J 1: Paul Goma, *Jurnal pe sărite (1978-1993)*, Ed. Nemira, București, 1997.
- Ierunca, T: Virgil Ierunca, *Trecut-au anii...*, Ed. Humanitas, București, 2000.
- Stolojan, N: Sanda Stolojan, *Nori peste balcoane. Jurnal din exilul parizian*, Ed. Humanitas, București, 1996.
- Tănase, R: Virgil Tănase, *România mea*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1996.
- Țepeneag, Rt: Dumitru Țepeneag, *Reîntoarcerea fiului la sânul mamei răătăcite*, Ed. Institutul European, Iași, 1993.
- Țepeneag, Rz: Dumitru Țepeneag, *Războiul literaturii nu s-a încheiat*, București, 2000
- Țepeneag, U: Dumitru Țepeneag, *Un român la Paris. Pagini de jurnal*, Ed. Cartea Românească, București, 2006.

Interviuri:

- Dinu Flămând, „Ar trebui să ne exilăm cu toții”, interviu de Veronica Bălaj, *Orizont*, 3, 2000.
- Dinu Flămând, „Imaginea creației românești în Occident”, interviu de Gabriela Adameșteanu, 22, 692, 2003.
- Bujor Nedelcovici, „Șarpele se afla acolo încă de la început”, interviu de Elena Budu, *România literară*, 36, 2000
- Virgil Tănase, răspuns la ancheta „Scriitori români în exil” realizată de Cornel Nistea, *Discobolul*, 7-9, 2004.
- Matei Vișniec, „Nu pot scrie niciodată o piesă dacă nu pornesc de la o situație dramatică puternică”, interviu cu Dora Pavel, *Apostrof*, 3, 2004.
- Matei Vișniec, „Am fost fericit. Ca un zeu”, interviu cu Angela Furtună, *Agonia*, 2, 2007.

Lucian
CHIȘU

Posteritatea istratiană

Abstract

Romanian and French writer, Panait Istrati (1884 - 1935) gained recognition after being published in the Parisian Magazine "Europe", occasion on which the famous Romain Rolland wrote about him, declaring that Panait Istrati is a "Gorki of the Balkans". In less than a decade, his novels were translated in the main European languages, while his work, containing pronounced autobiographical accents, became the source of interesting aesthetical and ideational debates. The Dictionaries of the time retain those moments, to which we can add the many episodes of his involvement in the most important events of the time. A writer of real vocation and a conscience of his time, Panait Istrati became a European "rebel", after his rejection of Communism, reflected in his book "Confession for the vanquished" (1929), which condemned communism in its Stalinist version. He can be said to have preceded Solzhenitsyn, and considered as a real dissident. The echoes of the life and work of Panait Istrati have endured through time until the contemporary period, always being interpreted from so many different perspectives, that, even after the writer's biological passing, his work still seems to pay the price for his courage of telling the truth.

Keywords: Romanian literature, French literature, Romain Rolland, Europe, ideology, Panait Istrati, Solzhenitsyn, European dictionaries and encyclopaedias.

I. Viața și opera lui Panait Istrati (10. VIII. 1884, Brăila – 15. IV. 1935, București) au constituit un prilej permanent de comentariu, dezbateră și meditație pentru iubitorii literaturii, cât și pentru cercetătorii fenomenului

literar din secolul al XX-lea. Scurta sa existență, de numai 50 de ani, s-a derulat sub apăsarea destinului. Întrucât opera lui Istrati are un accentuat caracter autobiografic, câteva din semnele primite de la ursitoare s-au prelungit, ca un sigiliu, și asupra acesteia.

Foarte sintetic, se poate spune că autorul a fost condamnat s-o ia mereu de la capăt. Născut dintr-o țărăncă româncă și un contrabandist grec, viitorul prozator a pornit în viață foarte de jos, urmărit multă vreme de spectrul mizeriei din mahalalele copilăriei. A terminat cu greu patru clase de învățătură completându-și „instrucția” la aspra școală

a vieții¹. Odissea acestui Ullyse valah, dacă sintagma poate fi acceptată, se încheie dramatic, într-o primă etapă. Obosit de atâta alergătură și strivit sub greutatea existenței, părăsit de puținii prieteni pe care-i avusese, Panait Istrati își pune capăt zilelor². Invocându-se destinul, s-ar putea spune că în zorii acelei dimineți mediteraneene existența mizeră a unui dezmoștenit al sorții lua sfârșit. Odată cu sângele revărsat pe alea parcului, identitatea „supusului român Gherasim Panait Istrati” se scurge în pământ dar, cum sinucigașul este salvat în ultima clipă, viața care revine în trupul zbatându-se spasmodic aparține altei persoane. Miracolul acestei substituiri nesperate a fost înfăptuit, la scurt timp după eveniment, de Romain Rolland. Mișcat de suferința românului, Rolland, descoperă în lunga confesiune care-i era adresată, frământările și clocotul epic al unui artist de geniu. Vagabondului înșelat în speranțe îi ia locul scriitorul plin de idealuri, pecetluit de protectorul și mentorul său cu titlul *Un Gorki balcanic*³, care prefătează întrarea triumfală, pe poarta principală, a românului în literatura europeană.

Viața lui Istrati pornește de la zero și în doi ani (re)numele său străbate meteoric

cerul literaturii europene. Oarecum invers de cum s-au petrecut lucrurile în epopeile grecești, de aici înainte ne aflăm în plină *Iliada*. Gloria (cu majuscule) îi devine tovarăș de drum. Apar, pe rând și în timp, în franceză sau/și română, *Chira Chiralina* (1924), *Moș Anghel* (1924), *Trecut și viitor* (1925), *Haiducii* (2. vol. 1925, 1926), *Codin* (1926), *Mihail* (1927), *Familia Perlmutter* (1927, în colab. cu Josué Jéhouda), *Neranțula* (1927), *Ciulinii Bărăganului* (1928), *Pescuitorul de bureți* (1930), *Țața Minca* (1931), *Casa Thüringer* (1932), *Biroul de plasare* (1933) *.Mediterana* (2 vol. 1934, 1935).

În doar un deceniu opera sa este tradusă în câteva zeci de țări. Este copleșit de onoruri și amețit de vinul tare al succesului. I se deschid ușile tuturor saloanelor literare. Câștigă foarte bine de pe urma scrisului și ar deveni bogat dacă nu și-ar împrăstia banii în toate părțile. Îi risipește cu un soi de frenezie, fiindcă prozatorul cunoaște de la cel dintâi, vagabondul, că fericirea nu e dată de bani, ci de sănătate fizică, de prietenie și, mai presus de toate, de libertate.

În 1927 părăsește dezamăgit Franța, patria sa de adopție literară. Vizitează Țara Sovietelor anunțând în „L’Humanité” cu toată forța pătimașelor sale convingeri,

1 A fost, pe rând, băiat de prăvălie și alergătură, ucenic în atelierile docurilor (mecanică, lăcătușerie, cazangerie), salahor la Pescăriile statului, lucrător într-o fabrică de frânghii, apoi hamal în portul Giurgiu. A călătorit clandestin pe vapoarele din mările Neagră și Mediterană. S-a împrietenit cu haimanale din Siria, Egipt, Turcia, Liban, Grecia, Italia. A fost portar de noapte la un hotel din stațiunea Lacul Sărat, devenind după un timp secretar al sindicatului muncitorilor din portul Brăila și organizator de greve, pe urmă om-sandwich, valet, militant socialist internaționalist, felcer, fermier, zugrav, actor ambulant, muncitor la terasamente. A lucrat într-o „neutră” fabrică de armament elvețiană, pe care a părăsit-o spre a fi tractorist în cantonul Valois. A fost fotograf ambulant și, de câte ori a fost necesar, ziarist. „O sută de meserii fără a prinde rădăcini în vreuna”, scrie undeva Istrati.

2 Ecourile sărbătorii Noului An încă mai stăruiau la Nisa în aerul dimineții de 3 ianuarie 1921, când, în fața statuii prințului Albert I, românul își taie beregata cu briciul. Pentru cine nu crede în destin, trebuie adăugat un amanunt uluitor: salvarea sinucigașului a venit din partea unui copil, mai exact o fetiță, care iesise la plimbare cu bunicul ei. Ea vede corpul prabusit într-o balta de sânge și îi atrage atenția însoțitorului asupra dramei. Fetița era româncă de origine, iar parintii ei, impresionati de cumplita încercare consumată sub privirile fiicei lor, aveau sa-i cumpere celui ce încercase sa-si puna capat zilelor un aparat fotografic sperând ca, folosindu-se de el, își va putea asigura traiul zilnic.

3 Într-unul din buzunarele hainei, salvatorii gasesc, pe lângă textul justificativ, o lungă și tulburătoare confesiune adresată scriitorului francez Romain Rolland. Nu scrisoarea din buzunarul sinucigașului, cum spune ...legenda, ci o alta, aflată în posesia ziaristului Fernand Desprès de la „L’Humanité” își atinge scopul. După consumarea incidentului sinucigas, Desprès îi scrie lui Rolland câteva rânduri de însoțire la epistola braileanului, rânduri ce contin și expresia *Gorki al Balcanilor*. Sintagma, aparținând jurnalistului, va face cariera datorita lui Romain Rolland, care o pune în circulație, în prefata pe care o scrie la debut lui Istrati în „Europe” (15 august 1923), cu povestirea *Chira Chiralina*.* Text prezentat la editia a III-a Simpozionului Internațional, *Românitate și latinitate în Uniunea Europeană*, desfășurat la Craiova, în perioada 9-11 mai 2009.

capabil să se entuziasmeze la nesfârșit de himere și utopii: „am văzut sărbătoarea celei de-a zecea aniversări [a Revoluției din Octombrie, adică] și am plâns de bucurie. Am plâns pur și simplu”. Descoperă însă foarte repede că s-a înșelat și are curajul să-și recunoască greșeala în *Sposedanie pentru învinși* (1929). Cartea este printre primele rechizitorii făcute totalitarismului stalinist și comunist de un scriitor cu enormă priză la public. Trebuie precizat că și alți importanți scriitori europeni, cu aceeași considerabilă priză la public, văd adevărul și... tac. Sovietele înțeleg, aproape imediat, că în privința lui Panait Istrati, nu e vorba de o simplă rătăcire de moment (cum se petrecuse cu unii scriitori) și răspândesc o adevărată ploaie de calomnii. Punctul culminant îl reprezintă, metaforic vorbind, înfigerea și răsucirea cuțitului pe la spate, operațiune cu care se îndeletnicesc Henri Barbusse, Mihail Maiakovski⁴, Ilyia Ehrenburg, Béla Illés, Leonid Leonov⁵ și mulți alții⁶. După ce, cu prilejul unui prim articol, îl numise „scriitor al proletariatului”, Barbusse îl descrie pe Istrati nu drept simplu trădător, ci, mai mult, ca pe un „haiduc al siguranței”. În schimb, presa din România îl cataloghează „agent al Moscovei”.

Din nou părăsit de prieteni, suspectat de cei din jur și marginalizat, încât n-ar trebui să ne mire de ce viața sa a fost atât de scurtă, Istrati mărturisește cu puțin înainte de a muri: „lipsit de orice credință, sufletul meu băjbăie într-un întuneric de nepătruns”. Scriitorul nu mai crede și nu mai aderă la

nimic, cu excepția slujirii cu credință a artei, despre care spune: „în negura vieții, arta este singura noastră lumină și poate unica nădejde de desăvârșire universală (...) în stare să poată schimba, în curgerea veacurilor, față urâtă a lumii. Dintre toate valorile sentimentale și spirituale, care stau la baza vieții superioare, arta este cea care cuprinde mai multă dragoste, mai multă puritate și sinceritate, ea este singura care nu ne înșeală niciodată”⁷. Sunt cuvinte cu valoare testimoniară adresate de scriitor celor dispuși să-l mai asculte. După o lungă suferință inima lui Panait Istrati se oprește să mai bată la 16 aprilie 1935.

Dar calvarul nu se încheie încă. Începe o la fel de zbuciumată posteritate a operei, condamnată, și ea, să reia, în câteva rânduri, drumul de la capăt. Toate regimurile politice care acced la putere se simt datorare să tragă o răfuială cu scriitorul. Guvernarea legionară dă jos placa inscripționată comemorativ de pe fațada imobilului din strada Paleologu nr. 3, unde locuise în ultimii ani de viață. Legionarii îi interzic cărțile și le ard în piața publică, alături de cele ale lui Mihail Sadoveanu. La sfârșitul rebeliunii legionare placa este repusă la locul ei, dar aceeași placă de marmură este sfărâmată (pentru mai multă siguranță) sub regimul comunist, o alta fiind repusă după 1989.

Trec câteva decenii de tăcere. Opera lui Istrati este redată circuitului public în România, dar cenzurându-se tot ceea ce ar fi putut stârni furia fratelui mai mare de la Răsărit. În Europa, războiul rece, dus pe un

4 Maiakovski publica în revista satirică moscovită „Ciudak” (nr. 3, ian. 1929), poezia *Se spune ca*, din care citam: „Barbusse e ofensat. Cica, de dragul criticii // Ne ciondănim degeaba? // Eu, spune el, nu sunt un Panait Istrati francez // Sunt un Lev Tolstoi spaniol. // Se spune că în critică s-au epuizat numele - // Nu mai ai cu cine face comparații! // Așadar Istrati Panait, acest Gorki al balcanilor, // Se va numi de-acum Dostoievski al Irlandei //...” (apud Serghei Feodosiev, *Panait Istrati și Vladimir Maiakovski*, în *Panait Istrati- omul care nu aderă la nimic (documente din Rusia sovietică)*, Editura Istros- Muzeul Brăilei, Casa memorială „Panait Istrati”, Brăila, 1996, vol. I, pp.97-101.

5 Într-o scrisoare din 1993, răspunzând unei întrebări adresate lui de către Serghei Feodosiev, Leonid Leonov, la 94 de ani, afirmă: „...După cum vedeți, eu și Istrati suntem scriitori din școli diferite. În ceea ce privește semnăturile puse sub articolul din „Literaturnaia Gazeta”, 1929, de care vorbiți, înșiruirea însăși a unor scriitori atât de diferiți provoacă o îndreptățită îndoială asupra acordului lor în problema respectivă (op. cit, vol. II, pp. 296).

6 Semnatarii protestului din „Literaturnaia Gazeta” (nr. 20, nov., 1929, p.1) sunt: Vsevolod Ivanov, N. Ognev, Leonid Leonov, V. Lidin, Iurii Oleșa, V. Maiakovski, Valentin Kataev, I. Selvinski, Aleksandr Iakovlev, Abraham Efros, Vera Inber, Pantelimon Romanov, P. S. Kogan, Serghei Budanțev, K. Zelinski, E. Bagrițki, E. Zozulia.

7 Din conferința *Artele și umanitatea de azi*, 3-17 febr. 1933, turneu organizat de Deutscher Kulturbund.

larg front, îl are mereu în vedere și pe Istrati. Iar opera lui constituie, în toți acești ani, un fel de barometru al relațiilor, când mai destinse, când mai încordate, dintre cele două blocuri.

Din 1989 se poate vorbi despre o a treia posteritate istratiană, dătătoare, și ea, de false iluzii. În pofida faptului că autorul *Spovedaniei pentru învinși* declara cu puțin timp înainte de a se stinge din viață: „Una din caracteristicile comunismului este că, atunci când el nu sfârșește prin a dezgusta de moarte pe un intelectual cinstit, sfârșește prin a-l tâmpii de moarte”⁸, apar frecvent cărți de analiză a ideologiei comuniste în care autorii studiilor se simt datori să-i „tragă o scatoalcă” și lui Istrati, așa, pentru că au găsit consemnări asupra activității lui, rupte de finalitate.

Pentru noi, rămân la fel de importante și viața și opera, întrupând un model existențial și artistic în care este lesne reperabil disidentul în stare pură, care își manifestă nemulțumirile față de un regim politic nu pentru că l-ar agreea pe altul, ci fiindcă este nemulțumit în general, deoarece injustiția există de când lumea, iar societatea nu este nici pe departe perfectă.

S-ar putea spune, fără a greși, că scriitorul și opera continuă să-și caute liniștea.

II: Această sintetică prezentare a vieții și operei lui Panait Istrati, din care au fost ocolite cu bună știință alte numeroase aspecte litigioase⁹, ne permite să pătrundem în sub-

stanța articolului nostru din perspectiva anunțată, aceea a destinului său literar. În opinia noastră, nu aventura este definitorie pentru devenirea scriitoricească a lui Istrati, ci relația sa cu lectura, cu cartea și, mergând mai departe, cu biblioteca. Ideea este împărtășită și de alți exegeți istratieni, între care trebuie amintit Mircea Iorgulescu¹⁰, deoarece a semnalat primul în ordine cronologică acest aspect.

Înaintarea pe direcția acestei ipoteze are de luptat cu prejudecăți înrădăcinate adânc în conștiința cititorilor și chiar cercetătorilor, a istoricilor literari. Imaginea lui Istrati a fost ades asociată celei a unui vagabond, ce-i drept, de mare talent, dar vagabond. Literatura sa este impregnată de amănunte biografice și, sub multiple aspecte, de plonjări adânci în straturile fără lumină ale oceanului social, acolo unde sărăcia, promiscuitatea, viciile, ca să nu mai vorbim de nedreptăți, au fost scoase la lumină în starea pură a emoției artistice. Din această lume atât de marginalizată, de-a dreptul infernală, care este lumea operei lui Istrati, „pescuitorul” aduce la suprafață nenumărate eșantioane de umanitate, aureolate de cultul prieteniei și înmiresmate cu darurile povestirii. În aceasta constă miracolul artistic, dar prezența atâtor scene apăsătoare, cât și sentimentul că autorul le-a trăit efectiv, vin să denatureze imaginea reală a celui considerat fie *vagabond de geniu*, fie *pelerin al inimii*. Împotriva acestei prejudecăți, aducem câteva precizări.

8 „Cruciada românismului”, nr. 16, 21 martie, 1935 (apud Panait Istrati, *Cruciada mea sau a noastră*, Delta Press, Cluj, 1992, pp. 161).

9 Între punctele nevralgice ale operei lui Istrati, unul îl reprezintă discuțiile privitoare la apartenența acesteia la cultura și literatura română. Subiect de litigiu, el este sporit de convingerea multora că Istrati este povestitor român și scriitor de expresie franceză. Așa cel puțin este prezentat în țara de adopție literară, iar ignorarea de către francezi a componentei sale românești, ca scriitor, s-ar putea explica și prin slabele cunoștințe pe care le au aceștia despre noi, românii. Într-adevăr, Panait Istrati a scris în ambele limbi. A debutat ca ziarist în presa socialistă din țara noastră dar, ca mare scriitor, a fost descoperit de Romain Rolland care i-a oficiat botezul literar. Cea mai mare parte a operei și-a scris-o însă în limba franceză. După tentativa nereușită, a unui traducător, de a transpune în limba română *Chira-Chiralina*, Istrati a purces la operațiunea de a-și rescrie povestirea *Moș Anghel* pentru cititorii din țara sa. În același an, 1925, scrie direct în românește admirabilul volum de pagini autobiografice *Trecut și viitor*. Între 1931 și 1935 îi apar, întocmite la fel, *Țața Minca*, *Biroul de plasare*, *Chira Chiralina*, *Codin*, iar postum volumele *La stăpân*, *Pescuitorul de bureți*, *Ciulinii Bărăgânului* (primul capitol, celelalte traduse de Alexandru Talex). Numeroasele conflicte stârnite după 1929 și moartea pretimpurie nu iau lăsat răgaz să-și ducă la bun sfârșit rescrierea cărților „franțuzești” în limba română. Din acest motiv, desăvârșirea a rămas pe seama unor editori, exegeți și traducători.

10 *Spre alt Istrati*, Editura Minerva, 1986, *Celălăt Istrati*, Editura Polirom, Iași, 2004.

1. Este de ajuns să privim fotografiile¹¹ avându-l în obiectivul aparatului pe Istrati. Nici urmă de vagabond, ci mereu un ins elegant, foarte îngrijit îmbrăcat, cu veșminte atent alese, până la pedanterie.

2. Cine va consulta cu interes spirit foarte bogata iconografie istratiană, va constata că imaginile reprezentative avându-l în prim-plan, conțin invariabil tovărășia cărților, în postura de prieteni devotați. Ar trebui evocată, pentru început, fotografia făcută la Paris, în Rue du Colisée nr. 24, unde alături de propriile-i cărți, se disting tomuri din opera lui Mihail Sadoveanu. Apoi, fotografiile făcute în Brăila, precum și cele ale interiorului camerelor din strada Paleologu 3, ultimul domiciliu bucureștean, redau același ambient. Obiectivul aparatului fotografic îl surprinde mereu în preajma căldurii emanate de rafturi vârfuite cu cărți. Ele nu sunt un simplu decor și permit cercetătorului să reconstituie îndeajuns de fidel atmosfera din imediata vecinătate a mesei de lucru.

3. Pregătirea intelectuală a viitorului scriitor reprezintă o altă prejudecată. Alături de argumentele iconografice, care ni-l dezvăluie ca un împătimit al lecturii, stau memorabilele sale pagini dedicate cărții, pagini asupra cărora s-a oprit cu imens profit Mircea Iorgulescu în monografia sa intitulată *Spre alt Istrati*, reeditată de curând. Având în vedere că scriitorul este cunoscut mai ales ca vagabond al lumii, afirmația trebuie susținută cu argumente suplimentare. Istrati a călătorit prea mult ca să poată prinde rădăcini, spun cei mai mulți, iar *călătorului îi șade bine cu drumul*. Oricât ar suna de neverosimil, Istrati-vagabondul a fost unul din cei mai împătimiți cititori, pentru el lectura¹² devenind o formă de reverie și libertate, cel puțin a imaginației. Dacă a-l ține pe

Istrati în preajma cărților nu este deloc simplu, argumentele *pro* fiind puține comparativ cu cele împotriva, acestea din urmă bine fixate în prejudecata aproape generalizată, totuși un lucru e cert: formația intelectuală a lui Panait Istrati este aceea a unui autodidact care a suplinat singur absența anilor de studiu, trecându-și ipotetic liceul și facultatea – cum s-a mai spus – la aspra școală a vieții.

Este știut că a absolvit cu greu, în șase ani, patru clase primare. În realitate – și este meritul lui Mircea Iorgulescu de a fi observat cel dintâi – înainte de toate, Istrati a fost un fiu al cărții. În capitolul atât de sugestiv intitulat *Fiul cărții*, Mircea Iorgulescu este primul dintre exegeții care sesizează această uriașă foame de lectură, trăgând toate concluziile juste și necesare pentru alcătuirea profilului intelectual al viitorului prozator. Monograful așază destinul lui Istrati sub semnul cărții. În acest sens, el evocă perioada petrecută în cărciuma lui Kir Nicola, unde băiatul de alergătură primește de la bătrânul său prieten, căpitanul de vapor Mavromati, un dar magic: *Dicționarul universal al limbei române*, de Lazăr Șăineanu. Curios cadou pentru copilul de nici doisprezece ani, deprins a alerga de colo până colo prin cărciuma de la malul Dunării, ori de câte ori câte vreun mușteriu strigă: „Băiete, unu cu aburu' pă el!”. În scurtul răgaz al pauzei de prânz, când ceilalți servitori așteptau cu capul pe masă, copilul Istrati citea cu nesaț gazetele lăsate de clienți. Multe dintre cuvintele scrise în ziare îi erau necunoscute, iar bătrânul Mavromati, uimit de acest foc mistuitor, îi face cadou dicționarul. După închiderea locantei și plecarea ultimilor clienți, setea de lectură a viitorului adolescent se prelungește până spre dimineață la adăpostul unei umbrele sub care sfârâie mucuri de lumânări¹³.

11 Există sute de fotografii cu Panait Istrati, deoarece, imediat după tentativa sinucigașă, viitorul scriitor a fost o vreme fotograf la Nisa, pe Promenade des Anglais, profesie și pasiune pe care n-a mai părăsit-o niciodată.

12 Chiar și *Registrul matricol* al școlarului repetent evidențiază acest lucru: la disciplina *Citire* avusese constant nota maximă.

13 Locanta lui Kir Leonida a rezistat peste vremi. Aproape în ruină, ea străjuiește și azi, în buza fostului cartier grecesc din Brăila, cunoscut pentru petrecerile cu lăutari și casele de plăceri. Hruba de sub cărciumă, care se întindea mult dincolo de perimetrul clădirii, a fost însă astupată. Mai „trăiesc” din vremea copilăriei scriitorului, butașii viței de vie din care patronul făcuse umbrar meselor din curte. Și au mai existat o vreme pereții podului în care copilul scrisese cu cărbunii aduși din vatra bucătăriei cuvintele pe care nu le înțelegea.

Nu mult timp după consumarea etapei de băiat de alergătură, Istrati face cunoștință cu viitorul său prieten Mihail Mihailovici Kazanski. Întâlnirea se consumă tot sub semnul cărții, fiind evocată cu lux de amănunte de Mircea Iorgulescu. Tot criticul arată că la Alexandria (în Egipt) vagabondul cumpără de la un pârlit ca și el, cu ultimii bani, romanul *Învierea*, al lui Tolstoi. În 1907, la Damasc, încă hoinar, face o adevărată criză de isterie pentru că nimeni dintre cei din jur, de la trăitorii de rând și până la înțelepții locului, nu știe cine este autorul lui *Hamlet*¹⁴. La Napoli, călătorul clandestin este prins și debarcat din vaporul pentru Marsilia. Vameșii găsesc în valiza sa *Viața lui Socrate* și *Poeziile* lui Eminescu. Din 1916 se află în Elveția¹⁵.

Zăvorât într-o cămăruță, Istrati se familiarizează cu limba franceză citind cu ajutorul dicționarului pe Fénélon, Rousseau, Voltaire, Pascal, Montaigne. Iată numai câteva din argumentele care îl îndreptățesc pe Mircea Iorgulescu să afirme: „*Beția lecturii este, pentru a-l înțelege cu adevărat, înfinit mai importantă decât beția veșnicelor plecări, tot așa cum statornicul atașament față de cărți este înfinit mai important decât statornicul atașament față de vagabondaj. În hoinarul Istrati trebuie să vedem în primul rând pe cititorul Istrati, unul având o sută de ocupații pasagere, celălalt o unică, stabilă, pasionantă îndeletnicire.*”¹⁶

Există, așadar, întemeiate argumente să-l considerăm un mare iubitor al cărții, pasiune pe care și-a împlinit-o mai ales în ultima parte a vieții, atunci când posibilitățile materiale i-au permis să cumpere cărți după voia inimii.

4. Un argument în plus, în favoarea ipotezei noastre, îl aduc tomurile existente în biblioteca sa. Trebuie spus, mai întâi, că

biblioteca lui Panait Istrati a fost risipită în cele patru vânturi. După ce a devenit un autor de succes, scriitorul s-a bucurat de o celebritate aproape ieșită din comun, manifestată editorial prin apariții concomitente în mai multe limbi.

Tradus în numeroase țări și răsplătit de prietenia unor mari scriitori ai vremii, Istrati începe să primească pe adresa prietenului său Ionescu, din Rue du Coliseé 24 cărțile acestora. Ele au rămas în camerele imobilului și după încetarea din viață a vechiului său prieten. Altele, au rămas definitiv în locuința din Rue Massena 2, din Nisa. O valiză conținându-le pe cele mai prețioase dintre cărțile primite, a încredințat-o altor prieteni, înainte de a pleca, în 1927, în Rusia sovietelor.

Un număr foarte mare dintre cărțile bibliotecii sale se aflau la Brăila, în posesia lui Nicu Constantinescu, amic de tinerețe. Acesta organizase încă din timpul vieții lui Panait Istrati o cameră cu semnificații memoriale, în care un loc de seamă ocupau cărțile. În sfârșit, ultima bibliotecă și-a avut sediul pe strada Paleologu, în cele patru cămăruțe, mici cât niște cutii de chibrituri, dar înșesate de cărți. Acestea au fost păstrate ca niște prețioase relicve, de ultima lui soție, Margareta Istrati, după care au fost transferate Casei memoriale din orașul natal, Brăila. Cu o existență palpabilă, acestea sunt singurele care au rămas, în incinta casei-muzeu putând fi privite sau cercetate pe îndelete¹⁷.

5. O mică parte din această bibliotecă se constituie într-o secțiune de bibliofilie și carte rară. Numeroase dintre volumele păstrate sunt tipărite în țări unde bibliofilia devenise o modă. Volumele conțin ilustrații originale, fiind realizate pe tipuri speciale

14 Întâmplarea este relatată în *Apus de soare*, care face parte din tomul al doilea al volumului *În lumea Mediteranei*. (1935).

15 Tot acolo erau Tudor Arghezi și Tristan Tzara, Arghezi meșteșugind capace de ceas, Istrati pe tractor în cantonul Valois. Prin cabaretul în care Tzara avea să-și lanseze revoluționarul manifest, își încurcase pașii Vladimir Ilici Ulianov, mai bine cunoscut sub numele de Lenin. Fiecare cu revoluția lui.

16 *Spre alt Istrati*, 1986, ediția citată, p. 75.

17 Aici se găsesc carti cu dedicatii de la prietenii sai, scriitori straini si români : Romain Rolland, Jean-Richard Bloch, Fr. Lefèvre, J. Jéhouda, A. M. de Yong, Mihail Sadoveanu, George Topârceanu, Demostene Botez, Mihai Codreanu, Otilia Cazimir, G. Bacovia, Aron si George Cotrus.

de hârtie și în tiraje limitate¹⁸. Din biblioteca lui Panait Istrati s-au păstrat exemplarele numerotate cu 1 din tirajele bibliofile (limitate) ale cărților *Chira Chiralina* și *Moș Anghel* scoase de editura pariziană Rieder pe hârtie olandeză Van Gelder. Margareta Istrati mi-a mărturisit că, de la apariția lor, în 1924, scriitorul nu s-a despărțit niciodată de aceste două cărți. Erau exemplarele cele mai dragi autorului, purtate cu sfințenie în valiza sa peste tot în lume¹⁹.

6. În sfârșit, din bibliotecă nu lipseau dicționarele și antologiile, dintre care atrag atenția în mod special: celebrul *Littre*, *Dicționarul universal al limbii franceze* în trei volume, un foarte voluminos *Dicționar pentru autodidacți*, în două volume și *Antologia scriitorilor meseriași*, adică alții decât cei care au început prin a fi direct scriitori. În antologie se află și câteva pagini din opera lui.

Se poate spune așadar despre Panait Istrati că, în pofida aventuroasei sale existențe a fost un mare iubitor al lecturii, un adevărat *fiu al cărții*.

III. Partea finală excursului este destinată unor scurte referințe, din păcate incomplete, la posteritatea operei istratiene. Rămâne autorul în conștiința generațiilor următoare? Își păstrează mesajul său artistic neștirbită valoarea? Ce semnificații se pierd ori sunt adăugate caracterului profund autobiografic al operei? Acestea, dar și altele, ar putea oferi un răspuns edificator. Însă, pe de o parte, informațiile extrem de dispersate și extinse sporadic pe mai bine de jumătate de secol, pe de alta autenticele mutații, inclusiv de mentalitate, produse în urma revoluției mediatice (prin noile tehnologii ale comunicării) fac de-a dreptul imposibilă o cercetare exhaustivă. Cu toate acestea, chiar și o „survolare” a subiectului tematic și-ar putea arăta beneficiile.

După dispariția fizică a scriitorului, opera a continuat să fie deosebit de activă. Limitându-ne doar la prezența sa în ultimii șaiszeci de ani, Alexandru Talex²⁰ oferă în volumul Panait Istrati, *Cum am devenit scri-*

18 Din aceeași categorie, a cărților cu caracter rar și bibliofil, din biblioteca scriitorului s-au mai păstrat: *Presentation des Haïdoucs*, apărută la Rieder (exemplarul H din seria de 15 notată de la A la Q, pe hârtie Van Gelder și nepuse în comerț; un tom *hours commerce* din povestirea *Kir Nicolas*, apărută la editura Sablier cu ilustrațiile lui Picart Ledoux (tiraj general 758 ex.); *Domnița de Snagov, Codin, Chira Chiralina* în limba bulgară (ex. nr. 1 din tirajul de 4, al traducătorului, prieten din copilărie cu Istrati); *Issac*, Joseph Heissler, 1927, Strasbourg ex. nr. 7 *hours commerce* cu desenele lui Dignimont, câteva colorate de pictorul Paul Iské. Tot din rândul lor, mai sunt *Les Chardons du Baragan* (ex. 1) Grasset, 1928, pe hârtie Annam de Rives; *Mes departs*, trasă la Gallimard, 1928, într-un tiraj de numai 905 exemplare, *Vers l'autre flamme* (Rieder, 1929, ex. nr. 24 din tirajul limitat de 25, pe hârtie tip Madagascar, *Pescuitorul de bureți*, 1930, în olandeză, (tiraj de 715 ex.) și *Tsatsa Minca*, volum scos de editorul Mornay în 735 de exemplare. Acesta din urmă are o poveste (literară) mai interesantă. Ilustratorul ediției a fost pictorul și fotograf elvețian H. de Boissonas. Boissonas care, în trecut fie spus, era văr primar cu Billili (Marie-Louise Bad-Bouvy) a venit la Brăila ca să se documenteze pentru carte. Acuarelele din volum, considerate „șarmante, dar fără originalitate” (vezi „L'Arc”, nr. 86/87, 1984, p. 182) sunt, în realitate, atât de fidele încât până și astăzi vizitatorul casei-muzeu poate verifica detaliatele similitudini între lei antropomorfizați ai Casei Thuringer, din imediata vecinătate, și ilustrația din carte. Cu prilejul centenarului nașterii scriitorului, membrii Asociației farmaciștilor francezi bibliofili au comandat gravurii timișorean V. Pinteia ilustrații pentru volumul bibliofil *Ciulinii Bărăganului*. De altfel, soția scriitorului a obținut și alte exemplare bibliofile editate la mult timp de la moartea lui Istrati și adăugate fondului de cărți: *Chira-Chiralina* și *Moș Anghel*, tipărite în Franța (1958) de Librării Asociații, *Ciulinii Bărăganului*, tipărit pe hârtie *bouffant de luxe* în Elveția, la editura Famot, cu ilustrații de Jean Kerléroux.

19 Din păcate, exemplarul de tiraj obișnuit din *Chira Chiralina*, cumpărat de Istrati la apariția ei în librării, s-a pierdut. Pe pagina de gardă, Istrati scrisese următoarele cuvinte, cu rol testamentar: „Acest exemplar, apărut astăzi în vitrine, a fost cumpărat de noi doi, dând fiecare 3 franci și 50 centime și lăsând 25 de centime ca bacșiș vânzătorului, ca să fie și el fericit, în felul lui, cum și noi suntem bucuroși, în felul nostru. Panait Istrati, Paris, 30 mai 1924, într-un bistro din Piața Saint-Germain de Prés și lângă statuia lui Diderot care, de pe soclul său, povestește domnilor prelați o istorie dezagreabilă”. Lângă titlu, Istrati adăugase: „exemplar nevandabil”. Singura mărturie a existenței auto-dedicației de pe volum o reprezintă oferta de vânzare a acelei cărți (însoțită de textul facsimilat) în cadrul unei case de licitații pariziene.

20 Al. Talex, *Panait Istrati, Cum am devenit scriitor*, Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1981, continuat de al doilea volum la Editura Florile Dalbe, București, 1994. informațiile conținute nu depășesc deceniul nouă al secolului trecut, fiind de presupus că, dacă ar fi „adus la zi”, tabloul ar fi cu mult mai dens.

itor, o impresionantă bibliografie de câteva mii de titluri. Concentrând cele șaptezeci de pagini bibliografice românești și străine, reiese că fragmente sau opera scriitorului au fost incluse în diverse antologii stârnind interesul a numeroase edituri, de pe toate continentele. Dacă restrângem referințele la continentul european, Panait Istrati a fost tipărit masiv în Cehia, Slovacia, Danemarca, Elveția, Olanda, Grecia, Italia, Spania, Portugalia, Suedia, Ungaria, Germania, Marea Britanie.

Anul centenarului nașterii lui Panait Istrati, 1984, reprezintă, cum era de așteptat, un moment de culminație al preocupărilor față de om și operă. Scriitorul este revendicat cultural de trei țări (România, Franța, Grecia) și sărbătorit cu fast în patru. Celor înainte amintite li se adaugă Elveția. Dacă apartenența sa la culturile română și franceză este certificată chiar de Panait Istrati, grecii²¹ iau în seamă sângele patern. Nu credem a fi greșit spus că, după plecarea autorului în lumea umbrelor, opera istratiană a devenit punte de legătură între trei culturi. Totodată, și în alte locuri, i se arată același viu interes. Reprezentativ este faptul că în țări de pe continentul european, traducerea din opera sa continuă să fie prioritară. Așa se petrec lucrurile în Turcia, unde succesul lui Istrati, în posteritate, a fost dintre cele mai mari. În Cehia, a fost și rămâne unul dintre cei mai tradus dintre scriitorii români, pe filieră franceză.

Deoarece Istrati a fost un scriitor angajat în câmpul social-politic al epocii în care a viețuit, semnificativ devine modul în care este prezentată personalitatea sa în dicționarele și enciclopediile din fosta Uniune

Sovietică, devenită Rusia, țară unde percepția asupra operei, dar mai ales a vieții scriitorului, este una dintre cele mai spectaculoase. În cultura rusă, destinul lui Istrati continuă să fie capricios. Opera (și viața) sa reflectă, până în 1989, mai degrabă poziția sa inclementă în fața politicii Sovietelor, dar descrisă în aceste tomuri. De la relevarea, la început, a biografiei sale „sănătoase”²² și cu prezentarea pe larg a operei literare, în anii următori, „climatul” se schimbă drastic, autorii afirmând: „foarte curând se dovedește că Istrati a fost unul dintre cei mai ticăloși renegați, interviurile lui și, apoi, cărțile lui dovedindu-se niște calomnii stupide, cinice și contrarevoluționare”²³. Tratatele editate în acei ani consemnează că „întors în Apus, el a lansat calomnii pline de răutate la adresa Țării Sovietelor și, ulterior, a dus o propagandă contrarevoluționară, convenabilă contrarevoluției internaționale”²⁴. Sau că „în colaborare cu troțkiștii contrarevoluționari, a scris o serie de calomnii revoltătoare la adresa Uniunii Sovietice”²⁵. Peste timp, în 1966, I. A. Kojevnikov, autorul articolului despre Panait Istrati, din dicționar,²⁶ scrie printre altele: „Accepția mic-burgheză pe care a dat-o libertății nu i-a favorizat scriitorului român o bună înțelegere a noilor relații dintre om și societate care s-au instaurat în uniunea Sovietică după Revoluția din Octombrie”. Fraza este reluată aproape identic și în *Marea Enciclopedie Sovietică*, din 1972.²⁷

Nici în contemporaneitate, faptele nu sunt prea mult schimbate, mai ales că apariția cărții lui Viatlii Șentalinski²⁸, despre „arhivele literare ale K.G.B.-ului”, aduce în discuție relațiile lui cu unii dintre scriitorii ruși. Legăturile lui G. Sandomirski și Boris

21 Datorită filiației biografice (obârșia grecească a tatălui scriitorului), în Grecia centenarul nașterii a fost celebrat cu onoruri maxime, iar autorul avea să fie revendicat, ca fiu al Eladei, în localitatea Faraclata din insula Kefalonia, locul de naștere al lui Gheorghios Valsamis. După model francez, acolo a luat înființă o *Asociație Panait Istrati*.

22 *Malaia Sovetskaia Entiklopedia*, Moscova, 1929.

23 *Literaturnaia Entiklopedia*, Moscova, Izdatelstvto Kommunisticeskoi Akademii, 1930, pp. 643-647.

24 *Malaia Sovetskaia Entiklopedia*, t. 5, Moskova, Oghiz, R.S.F.S.R, 1936, p. 58.

25 *Bolșaia Sovetskaia Entiklopedia*, R.S.F.S.R, 1937, p.103.

26 *Kratkaia Literaturnaia Entiklopedia*, t. 3, Moscova, Izdatelstvo Sovetskaia Entiklopedia, 1966.

27 „A prezentat realitatea sovietică într-un mod deformat, ceea ce a făcut ca mulți prieteni adevărați ai U.R.S.S. să-l dezavueze pe autor.” (*Bolșaia Sovetskaia Entiklopedia*, Izdatelstvo Sovetskaia Entiklopedia, 1972, p. 583)

28 Vitalii Șentalinski, *La parole ressuscitée*, Paris, Editura Robert Lafont, 1993.

Pilneak cu scriitorul disident le-au fost fatale acestora²⁹.

În ceea ce privește România, influența politică exercitată autoritar de U.R.S.S în țările blocului comunist are consecințe directe pentru destinul operei. Istrati va fi reabilitat în propria țară după o lungă tăcere. A fost necesar un moment propice care coincide cu anul în care Hrușciiov preia comanda politică și condamnă oficial cultul personalității lui Stalin. Pe fondul unei tendințe de emancipare națională (de sub tutela politicii sovietice), apariția editorială a scrierilor istratiene este prefațată de un scurt articol publicat de Geo Bogza³⁰. Apoi, începând cu *Ciulinii Bărăganului* (1957) o parte a operei este reeditată. Prefațatorul volumului era istoricul literar Mircea Zăciu,

întâmplător și primul coordonator al unui *Dicționar [integral] de Scriitori Români*. Acesta afirmă că, totuși, curentul potrivit reabilitării scriitorului rămăsese pe mai departe foarte puternic. Vechile rațiuni și contextualizarea politică din *Spovedanie pentru învinși*, țineau la distanță orice inițiative. Tot Mircea Zăciu³¹ explică de ce, deși inclus în micul dicționar elaborat de colectivul Zăciu sub titlul *111 scriitori români* (1978), Panait Istrati este scos în ultimul moment.

Istrati, omul și opera, apar cum se cuvine, în ample texte de sinteză analitică, în *Dicționarul Scriitorilor Români*³², fiind repus în absolut toate drepturile, însoțite cu o bogată iconografie, cu tabelul vieții și operei, cu referințe critice și bibliografie, etc. în *Dicționarul General al Literaturii Române*, (DGLR)³³, editat în 2005.

În încheiere, câteva adnotări despre posteritatea istratiană din Franța, patria de adopție literară a scriitorului, unde *Asociația „Les amis de Panait Istrati”* duce de câteva bune decenii o intensă activitate de pioasă cultivare a memoriei marelui scriitor. Exemplul lor este complementar contribuției editoriale din aceeași țară al cărei aport cu la realizarea imaginii de ansamblu a operei scriitorului este unul esențial, mai ales datorită prestigiului extraordinar de care se bucură cultura franceză în lume. Ca și în România, în Franța interesul pentru viața și opera lui Panit Istrati se manifestă în modul cel mai nuanțat. Dintre numeroasele dicționare și enciclopedii apărute în ultimii ani, și pe care le-am putu consulta, foilețăm: *Dicționarul Lafont-Bompiani*, dedicat operelor literare, conține, prezentate în amănunt, romanele *Chira Chiralina* și *Ciulinii Bărăganului*. *Le Grand Larousse Universel*, (1989) amintește, pe lângă opera literară, „violen-

29 Emil Iordache, *Panait Istrati și mâna lungă a K.G.B.-ului*, în „Români literară”, nr. 17, 2001, p. 21.

30 Geo Bogza, *Mai mult decât fugara clipă*, în „Contemporanul”, 12 oct., 1956.

31 *Entretien avec Mircea Zăciu*, în „Cahiers Panait Istrati”, no. 13, Cercle Panait Istrati, Valence, 1996, pp. 379-383.

32 *Dicționarul Scriitorilor Români*, Editura Fundatiei Culturale Române, Bucuresti, 1996, tom. 2, pp. 215-218.

33 *Dictionarul General al Literaturii Române* (DGLR), vol. III (E/K), Editura Univers Enciclopedic, Bucuresti, 2005, pp.689-697. În tot acest interval (1989-2009) în cultura româna apar zeci de dicționare literare. În fiecare dintre aceste tomuri autorul și opera sunt prezentate cu lux de amănunte, nu însă și cu totală obiectivitate.

tul rechizitoriu împotriva societății sovietice” Prezența scriitorului și în alte serii Larousse este semnalată de Romulus Rusan, într-un text de prezentare a unui nou și special *Dictionnaire du communisme*: „Dintre ei care au rămas cu această orbire o viață întreagă sunt numiți Jean Paul Sartre, Simone de Beauvoir, Neruda, Siqeriros, Hikmet. Dar sunt numiți de asemenea cei care s-au dezmeticit (Panait Istrati, André Gide)³⁴. Texte brevilocvente despre viața, dar și opera scriitorului, apar în *Encyclopaedia Universalis* (2002) și *Le Petit Robert* (2007).³⁵

*

Așadar, se poate trage concluzia că, despărțită de ființa care a creat-o, opera istratiană își continuă destinul. Mesajele ei, al vieții încorporate biografic în operă și a artei ca „singura noastră lumină și poate unica nădejde de desăvârșire universală (...) în stare să poată schimba, în curgerea veacurilor, față urâtă a lumii”, ne îndeamnă să reflectăm la umanitate și la exemplele istoriei. O istorie plină de exemple, dar din ce în ce mai grăbită.

- ***, *Brockhaus Encyclopädie*, F. A. Brockhaus, Mannheim, Zehnter Band (HERR-IS), 2006.
- ***, *Cahiers Panaït Istrati*, no. 10, Cercle Panaït Istrati, Valence, 1993.
- ***, *Cahiers Panaït Istrati*, no. 11, Cercle Panaït Istrati, Valence, 1994.
- ***, *Cahiers Panaït Istrati*, no. 12, Cercle Panaït Istrati, Valence, 1995.
- ***, *Cahiers Panaït Istrati*, no. 13, Cercle Panaït Istrati, Valence, 1996.
- ***, *Dictionarul general al literaturii române* (DGLR), vol. III (E/K), Editura Univers Enciclopedic, București, 2005.
- ***, *Dictionar enciclopedic*, vol. III (H-K), Editura Enciclopedica, București, 1999
- ***, *Dictionar enciclopedic ilustrat* (DEI), Editura Cartier, Chisnau, 1999 s.u.
- ***, *Dictionnaire des grandes oeuvres, de la littérature française*, Édition Les Usuels, Paris, 1992.
- ***, *La Piccola Treccani* (dizionario enciclopedico), Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 1995.

- ***, *Le Grand Robert des noms propres* (dictionnaire universel alphabétique et analogique des noms propres), tom III (H-Medj), Paris, 1991.
- ***, *Le nouveau dictionnaire des oeuvres, de tous les temps et de tous payses*, Lafont-Bompiani, 1994.
- ***, *Encyclopédia Verbo* (Luso-brasiliera de Cultura) Edição Século XXI, Editorial Verbo, Lisboa/São Paulo, 2000.
- ***, *Encyclopédie de la littérature*, La Pochothèque, Garzanti, 1999.
- ***, *Encyclopédie de la littérature*, Librairie Générale Française, 2003.
- ***, *Enciclopedia Uniunii Europene*, editia a II-a, Editura Meronia, București, 2003.
- Brezu-Stoian, Constandina, *Panaït Istrati: radiografia unui manuscris*, Editura Muzeul Literaturii Române, București, 2007.
- Dadoun Roger, *Panaït Istrati*, în “L’Arc”, Aix en Provence, 1983.
- Jutrin-Klener, Monique, *Panaït Istrati, un chardon déraciné: écrivain française, conteur roumain*, Éditeur F. Maspero, Paris, 1970.
- Iorgulescu, Mircea, *Spre alt Istrati*, Editura Cartea Românească, București, 1986.
- Iorgulescu, Mircea, *Celalalt Istrati*, Editura Polirom, Iasi, 2004.
- Iorgulescu, Mircea, *Panaït Istrati*, Oxus Édition, Paris, 2004.
- Istrati, Panaït, *Cum am devenit scriitor*, 2. vol. Editura Florile Dalbe, București, 1998.
- Istrati, Panaït, *Cruciada mea sau a noastră*, cuvânt înainte de Jean Hormier, ediție îngrijită de Ciprian Moga, Delta Press, Cluj [-Napoca] 1992.
- Istrati, Panaït, *Omul care nu aderă la nimic* (documente din Rusia sovietică), ediție alcătuită, note și comentarii de Zamfir Bălan; selecția textelor din presa sovietică: Serghei Feodosiev; Traducere din limba rusă: Livia Cotorcea, 2. vol., Editura Istros – Muzeul Brăilei, Casa memorială „Panaït Istrati”, Brăila, 1996.
- Oprea, Al., *Panaït Istrati*, Editura pentru literatură, București, 1964.
- Oprea, Al., *Panaït Istrati: dosar al vieții și al operei*, Editura Minerva, București, 1976.
- Raydon, Édouard, *Panaït Istrati, vagabond de genie*, Les Éditions Municipale, Paris, 1968.
- Ungheanu, Mihai, *Panaït Istrati și Kominternul*, Editura Porto-Franco, Galați, 1994.

34 *Dictionnaire du communisme*, Larousse à, présent, (sous direction Stéphane Courtois), 2007.

35 *Le Petit Robert des noms propres*, Paris, 2007.

N. GEORGESCU

Ioana Bot și *pathema* eminesciană

scrie
critice

Abstract

The author speaks about the argumentation scarcity that Ioana Bot has in her article from the collective book "Mihai Eminescu, poet national roman. Istoria si anatomia unui mit cultural" (2001). N. Georgescu identifies the errors made by Ioana Both and considers her study an untrustworthy reference.

Keywords: M. Eminescu, Ioana Bot, myth, argumentation errors

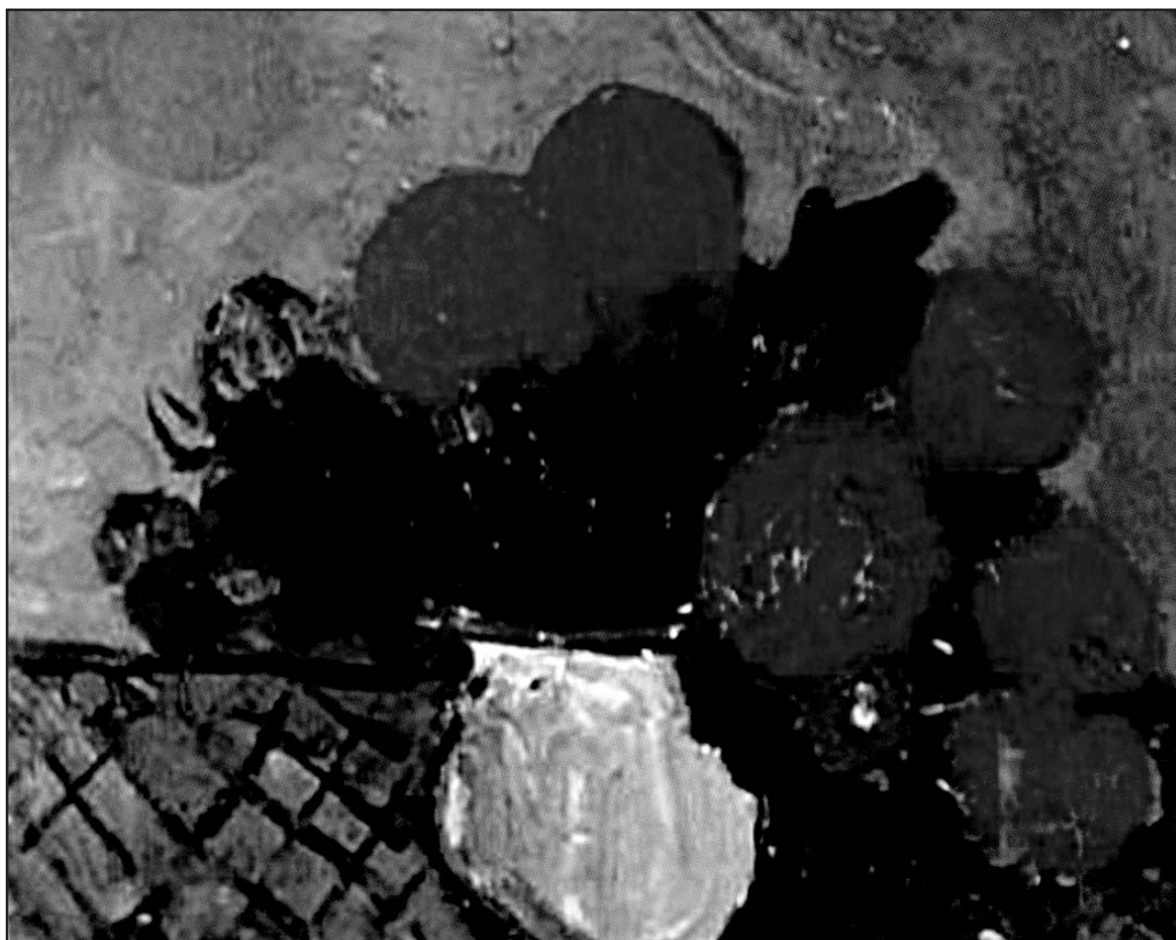
Atingându-mă în trecere de numele D-nei Ioana Bot în legătură cu reacția dumisale la facsimilarea manuscriselor eminesciene, îmi revăd, din scrupule de atelier, fișele pe care mi le-a prilejuit – și revin asupra clasificării în care am încadrat-o (desigur, provizoriu). „Puținiștii” sunt, pentru mine, cei care excelează cu câte puțin din toate; le-am dat numele de la cărțile unor specialiști care se ilustrează, de regulă, în alte domenii decât acela al specialității lor, dar câștigă un argument al autorității „la ei acasă”. Puține, subțiri, aducând în domeniul limbii, de pildă, informații de peste tot („Puțină aritmetică” etc.), cenzurând acerb, citând enorm din autori cât mai îndepărtați și necunoscuți, bazându-se pe conceptele altora, pe schemele și teoriile altora pe care le adaptează la realități despre care scriu, câștigând notorietate și exercitându-și-o energetic etc. (voi mai reveni asupra definiției; Sextil Pușcariu are sinteze monumentale despre „Limba română”, D. Caracostea a scris „Expresivitatea limbii române”, o carte de referință, Al. Rosetti are „Istoria limbii române”, Iorgu Iordan însuși are tratate despre limba română exemplare – dar, contemporanul lor, specialistul, cenzurează cu recenzii, note, emisiuni de radio, referate editoriale etc...). Puținiștii sunt neapărat enciclopediști – și în cultura noas-

tră, care a ratat definitiv, pare-se, momentul enciclopedist al secolelor al XIX-lea-al XX-lea, sunt foarte stimați, respectați, chiar temuți pentru aerul de erudiți pe care și-l cultivă cu mare grijă.

De ce-am inclus-o pe Ioana Bot în categoria „Puținiștilor”? Iată de ce: din anul 2001, de când a scos cartea aceea fulgurantă: *Mihai Eminescu, poet național român, Istoria și anatomia unui mit cultural* (Ed. Dacia) o tot aștept să revină cu precizări, cu sinteze cât de cât cuprinzătoare, cu îndreptări cel puțin – și văzând că marea creația a dânzei a devenit, apoi, pipeta cu otravă din revista „Dilemateca” i-am făcut această imagine de așteptare. Să ne înțelegem: eu îi accept și chiar îi respect pe așa-zișii detractori ai lui Eminescu pentru un singur lucru, că nu-l citează pe Eminescu. Atâta timp cât stau departe de opera lui, pot zice orice pe de lături, discută imagini și se sting în zona epifenomenelor. Pe de altă parte, atunci când îți iei acest rol de demolator îți revine o responsabilitate deosebită, aceea de a pune ceva în loc. Și comuniștii au dărâmat palate – dar au pus în loc blocuri de locuit. Evident că plâng pentru Muzeul Simu, mai ales când văd acoperișul în zig-zag al Magazinului Eva care i-a luat locul, pentru casa lui Titu Maiorescu din aceeași zonă, pentru palatul lui Lascăr Catargiu tot de pe

acolo – dar, repet, există ceva în loc. De aceea tot aștept ca un T.O. Bobe să-și construiască opera, de pildă – și n-o văd. Acea responsabilitate se răsfrațe și asupra Ioanei Bot întrucâtva – și iarăși o aștept să iasă din zona cărților tip „lamă de ras” și să vină cu studii serioase care să ne responsabilizeze și pe noi. Cu picătura de otravă pusă din pipetă la locul și timpul oportun nu se dizolvă calea ferată, nici autostrada, chit că sunt ele de modă veche și nu-ți plac... Până una-alta, revăd fișele mai vechi la cartea amintită a dânsi, și în cele din urmă – repet: pentru că am citat-o într-un context eminescian – recitesc cele 80-90 de pagini care-i aparțin în propriu. Se comportă ca un puținist tipic în acțiune. Alege cele mai năzbătioase întâmplări de dinainte de 1989 pentru a argumenta că în anii comunismului s-a forjat un mit ideologic al lui Eminescu, face afirmații cel puțin șocante, avansează teorii uluitoare și oferă interpretări de-a dreptul vulgare. Astfel, printre aberațiile comuniste de final ar fi și aceasta: „Marile sărbători destinate comemorării voievodului Mircea cel Bătrân, organizate de oficialitățile ceaușiste la scara enormității dezlănțuite în 1988-1989, au readus în atenția tuturor *Scrisoarea III*, frecvent invocată, recitată etc. Înainte de orice altceva, i se pare semnificativ că un poem romantic de la sfârșitul secolului al XIX-lea, iar nu vreun studiu de specialitate, oferea «narațiunea majoră» a figurii istorice comemorate. Dar, prin versurile lui Eminescu, Mircea afirmă, în monologu-i exemplar, că își apără țara cu o metaforă pe care orice școlar român o cunoaște pe de rost: patria este „sărăcia, și nevoile, și neamul”. În condițiile economice dure ale României vremii, sărăcia figura printre cuvintele nedorite sau chiar interzise de propaganda oficială, care s-a grăbit să îl înlocuiască, în toate situațiile (televiziune, spectacole, afișe, lozinci etc.) cu altul. Alegerea nu era foarte vastă, din cauza structurii metrice a versului: au găsit libertatea („Eu îmi apăr libertatea, și nevoile, și neamul...”). În noua sa versiune, textul eminescian s-a bucurat de un succes nedorit de autorități și a provocat

numeroase glume, pentru că toată lumea înțelegea substituirea cuvântului incriminat ca pe o mărturisire involuntară a stării dezastruoase a economiei socialiste românești. Redusă la tăcere, „scoasă” dintre semele eminesciene ale identității naționale, sărăcia se vedea de fapt pusă sub accent, într-o utilizare a mitului contrară voinței oficiale” (p.58-59). Sofistica merge, dar argumentația curge din eroare în eroare. Pe ce se bazează? Cine să fi înlocuit un cuvânt din „monologul” lui Mircea? N-am văzut, n-am auzit, n-am citit; poate la vreo serbare câmpenească prin cine știe ce sat pierdut de lume să se fi întâmplat asta (acest tip de textualism cărtărescian se practica în epocă). Până atunci însă d-na Ioana Bot trebuie să știe că este vorba de un „dialog” între Mircea și Baiazid. Versul eminescian este așa: „Eu? Îmi apăr sărăcia și nevoile și neamul...” , iar poetul folosește figura retorică numită antiteză: Apusul lupta pentru glorie – în timp ce eu, Mircea, duc o luptă de apărare; ei voiau să cucerească (lauri, de pildă) – eu vreau să păstrez ce e al meu. Cum se numește când iei dintr-o relație un termen și-l exhibi ca generalitate?... Dacă, apoi, „orice școlar român” deduce, de aici, că patria înseamnă „sărăcia, și nevoile, și neamul” (neapărat cu aceste virgule categoriale ale Ioanei Bot; un textualism „à la roumaine”, cum îi place dânsi să zică, dar punctual) – este cel puțin vina profesorilor de literatură română că nu-i spun, la ore, despre Lisimah și Dromihete, din antichitate, la care face aluzie aici Eminescu (în *Scrisoarea III* poetul citează mult din Herodot și Eschil, marca identitară a lui Baiazid fiind Xerxes; dacă nu știi, mai bine nu te bagi). Poate că nu știe, bietul profesor... Dar o enciclopedistă ca Ioana Bot – se lasă depășită în materie de informație de „activiștii de partid”?! Dânsa l-a editat, parcă, sau a scris o carte despre Dimitrie Caracostea – care, nu este așa, are un text devenit referențial despre *Scrisoarea III*. Cred că nu vrea, cu acest exemplu inventat, decât să-i cânte-n strună d-lui Nicolae Manolescu, acela care s-a sesizat primul după 1989 că e cam nepotrivit să aperi sără-

cia... Latinii au pentru asta un proverb, care se prescurtează acronimic așa: a.a.f.

Recunosc, este atipic pentru un puținist să folosească informații după ureche, această „semă” n-o prinde pe d-na Ioana Bot, trebuie să regândesc clasificarea. Și nici următoarea fișă a mea nu semantizează această direcție. Zice, așadar, autoarea că mitul Eminescu a fost și mai mult ideologizat, adică dinspre Evul Mediu s-a sărit tocmai în antichitate: „Subordonarea mitului la «nebulia tracismului», iscată de Ceaușescu în ultimul deceniu al dictaturii, ar fi un alt caz demn de atenție, cu atât mai mult cu cât oferă prelungiri insolite în peisajul postcomunist, al economiei de piață: după ce mitologiile traciste ale discursului oficial își apropiaseră creațiile poetice eminesciene de pretext dacic (*Sarmis*, *Gemenii*, *Rugăciunea unui dac*, *Decebal*) și onomastica inventată de poet (până la a crea linia de confecții „Sarmis” pentru bărbați și

„Tomiris” pentru femei, în materie de „îmbrăcăminte sport pentru oraș”, cum erau numite în anii 80 pufoaicele), după așadar asemenea interesante avataruri, astăzi ne întâmpină firma de mașini pentru grădinărit „Sarmis (mașini de tuns gazon, pompe arteziene, hidrofoare etc).” (p.58). Aici se citează un pliant publicitar scos de un magazin cu numele „Sarmis” prin 1998. D-na Ioana Bot vrea să acrediteze pentru tinerii de azi ideea că Ceaușescu citea și cita din *Sarmis* (!!) din *Gemenii* (??!) etc. Ba mai mult chiar: că atât de adânc a reușit acest Ceaușescu să implanteze aceste nume din „onomastica inventată de poet” în rândul comuniștilor, încât nici după 10 ani de la căderea comunismului ele n-au ieșit din mentalul colectiv! Dar e o aberație: Sarmis și Sarmisegetura se cunosc din povești și legende de Alexandru Mitru, de pildă (sau Eusebiu Camilar etc.) nu trebuia să citească cineva postumele eminesciene ca să le

descoperire. Tomiris e din Herodot: regina massageților l-a bătut și l-a ucis în luptă pe Cyrus, regele perșilor E pomenită de Mirton Costin în poemul *Viața Lumii*. Rușii, armenii, georgienii etc. o revendică pentru geografia lor (lupta cu Cyrus a avut loc pe lângă Marea Caspică, între fluviile Amâr-Daria și Sâr-Daria) – și dacă de pufoaice va fi fiind vorba la fabrica amintită, care sunt haine rusești, desigur că putea să se inspire din „onomastica inventată de Eminescu” în egală măsură un sovietic bine intenționat, inginer textilist cu simț enciclopedic în sânge. Tomiris a avut și un fiu, Spargapeithes pe numele lui: după raționamentul d-nei Ioana Bot ar rezulta că de la el s-a inspirat Nina Cassian, în același regim comunist, când a inventat limba spargă, tot pentru a exacerba mitul lui Eminescu. E ca în bancul cazon (un soldat se trezește întrebând din grad în grad ce legătură este între Ave Cezar și Ave Maria – iar în cele din urmă un colonel găsește răspunsul în fața subordonaților: „- Mă, dar proști mai sunteți! Cum, mă, să nu știți?! Erau soț și soție, au avut și un fiu, Aveasanul!”). – Vreau să spun că bășcălia d-nei Ioana Bot invită la reacții simetrice. Foarte instruită în zona teoretică, unde citează o bibliotecă întregă de scriitori francezi, americani și români pentru definirea mitului (deoarece, noi neavând o enciclopedie, i se oferă prilejul de a epata prin erudiție – și nu-l scapă o clipă) – când trebuie să se racordeze la temă gafează.

Sunt și gafe subliminale în discursul d-nei Ioana Bot, care mi se par chiar interesante pentru un studiu psihologic, mai ales că se repetă. O dată (p. 92, nota), vorbind de misticism, beatificarea lui Eminescu, mistere orifice, texte evanghelice ce-l privesc pe poet etc., citează un „studiu lămuritor” al profesorului Ștefan Cazimir, care aduce noutăți importante (demonstrând, cu exemple de text, că G. Călinescu a fost nevoit să-și cenzureze după 1945 *Viața lui Mihai Eminescu* renunțând la unele sintagme cu iz naționalist sau reformulându-le „proletar”) – și exclamă: „Revelațiile sale, de ordinul istoriei literare, sunt esențiale...”. Vrea să

spună „revelațiile”, sau „sunt relevante etc. – dar îi stă pe limbă vocabularul misticoid în care a plonjat. Altă dată (p. 35) îl citează pe Eminescu... îndreptându-l gramatical într-o manieră inacceptabilă (dar în consens cu puținistul generic, acela care îndreaptă tacit enunțurile altora... ca să-i menajeze). Este a doua oară (și ultima) când citează din opera poetului – după ce, mai sus, am văzut interpretarea „monologului exemplar” al lui Mircea („onomastica inventată de poet” n-o socotim, pentru că nu citează versurile) – desigur, un text cunoscut, dar astfel: „Și când propria ta viață singur n-o știi pe de rost, / O să-și bată alții capul s-o pătrunză cum a fost? / Poate vrun pedant cu ochii cei verzui, peste un veac, / Printre tomuri brăcuite așezat și el, un brac, / Aticismul limbii tale o să-l pună la cântari, / Colbul ridicat din carte-ți l-or sufla din ochelari / Și te-or strânge-n două șiruri, așezându-te la coadă, / În vreo notă prizărită sub o pagină neroadă. / Poți zidi o lume-ntregă, poți s-o sfărâmi...orice-ai spune, / Peste toate o lopată de țărână se depune.” Ce-l șochează, aici, pe gramatician? – Desigur, dezacordul: „O să-și bată alții capul” (din fericire, nici o ediție eminesciană nu-l gramaticalizează; în epocă acest acord era facultativ – și, în plus, aici este vorba de expresie de limbă înghețată ca atare, dacă am vrea să facem acordul ar trebui, eventual: „or să-și bată alții capetele”, cu sensul chiar propriu, ceea ce este absurd). D-na Ioana Bot îl acceptă, cum vedem. Chiar în reluare are singularul: „Aticismul limbei tale o să-l pună la cântari...” – dar imediat mai jos acceptul dânzei se răzbună subliminal de două ori: „Colbul..l-or sufla (...) și te-or strânge” (Eminescu are normal, logic: l-o sufla, te-o strânge, pentru că s-a concentrat asupra unuia singur). În limbaj freudian, asta ar putea să denote o proprietate exacerbată asupra textului și temei, o „apropriere” (termen recurent la Ioana Bot) – și încă mai mult: sentimentul apartenenței la un grup, la un „noi” – deci, o „nostrificare” (iarăși: termen recurent la Ioana Bot). Simplu, filologic, indică primul contact cu textul scris și lipsa de respect pentru poezia eminesciană.

Stilistic, în fine, ar fi vorba de un textualism de felul celui incriminat pentru „libertatea” în loc de „sărăcia”.

Cu o „apropriere” exacerbată a temei avem de-a face aproape la tot pasul în studiul d-nei Ioana Bot. Ea face, de pildă, propria ei istorie a receptării lui Eminescu – împotriva tuturor s-ar putea zice și cu afirmații nesuținute nici măcar prin trimiteri la pliante. Ce aflăm din această istorie „nostri-ficată” a Ioanei Bot? De pildă, că N. Iorga „descoperă scrierile jurnaliste ale lui Eminescu pe care le editează (prima ediție datează din 1905 și îi aparține lui Ioan Scurtu, a doua – din 1914, este realizată de A.C. Cuza)” (p. 52). Fals! Prima ediție a jurnalisticii lui Eminescu îi aparține lui Grigore Păucescu, Iorga a colaborat cu G.T. Kirileanu la o ediție scoasă la „Văleni de Munte”, I. Scurtu a colaborat, pentru ediția sa, cu Titu Maiorescu și P.P. Carp (aceștia i-au indicat, după colecțiile lor, textele eminesciene), după I. Scurtu este notabilă ediția lui Victor Verzea din 1910 care a furnizat material pentru polemica dintre liberali și conservatori din 1911 (polemică pe care d-na Ioana Bot o citează după un excelent studiu al Marinei Vazaca, fără a observa, însă, trimiterile exacte ale acesteia) etc. etc. Mai departe, tot despre N. Iorga: „Rațiunile politice vor dobândi câștig de cauză asupra interesului specialistului, în problema manuscriselor eminesciene”. Iarăși fals, autopenarea nu citează, e absurd să vedem „rațiuni politice” în campania academică a lui Iorga pentru editarea oricărui rând din Eminescu. N. Iorga este acela care a rostit propoziția memorabilă: „Când intru în Academie, eu mă dezbrac de haina politică”.

Pentru perioada interbelică, d-na Ioana Bot distinge „trei trăsături definitorii ale funcționării mitului eminescian”, și acestea ar fi: „Utilizarea politică a acestuia, exploatarea caracterului global și irațional, ca și componentele naționaliste”; „Asocierea definitivă a problemei Eminescu aceleia a identității naționale românești...”; „Retorica religioasă utilizată pentru a invoca mitul...”. Dacă ne-ar spune pe ce se bazează... În

perioada interbelică s-au elaborat marile ediții ale operei poetice eminesciene: Perpessicius, C. Botez, G. Călinescu, D. Murărașu, I. Crețu chiar – ședeau la rând în cabinetul de manuscrise de la Biblioteca Academiei Române să parcurgă caietele, se consultau unii cu alții, și le dădeau (luau) din mână unii altora: *elaborau*, acesta este cuvântul, acum s-a edificat mitul laboratorului eminescian, acum s-a înțeles și s-a explicat că aceste foi manuscrise sunt unice în cultura noastră, pentru că reprezintă viața vie a unui creator înghețată brusc la un moment dat (28 iunie 1883) în totalitatea ei. Sunt emoționante de-a dreptul relațiile lui Pompiliu Constantinescu despre această atmosferă de laborator din jurul caietelor eminesciene (vezi mai ales articolul său „Să facem dintr-o necropolă – o acropolă”). Ce ne tot vorbește d-na Ioana Bot despre „caracterul global și irațional” al mitului Eminescu? Cu vorbele lui Maiorescu însuși: în lături, nu este în chestie!

Rar mi-a fost dat să parcurg texte cu atâtea inexactități, lacune informaționale, partipriuri. D-na Ioana Bot luptă cu o tenacitate infantilă să schimbe o realitate care este foarte puternic configurată altfel decât o vede dânsa. Vorbește în câteva rânduri de „cercetare”, „cercetarea noastră”. Poate așa se numește la „ei” bășcălia. Nu poți să faci dintr-o stâncă – nici castel de nisip, nici grămadă de noroi. E stâncă, și gata. Avem bibliografii, există studii, documentele sunt încă în arhive și biblioteci. Dânsa încearcă, și aici ca și în „Dilemateca”, să dizolve șinele de cale ferată cu... pipeta de otravă. Cred că este o inadecvare în fișele mele: nu între „puținiști” trebuia s-o încadrez, ci la imitatorii acestora. Orice umbră are pen-umbre, în fond. Cât despre facsimilarea manuscriselor eminesciene, împotriva căreia se ridică acum, acțiunea crește din acea atmosferă de laborator creată în jurul lor în perioada interbelică: este cel mai frumos vis al culturii române, un mit adevărat, încheiat, împlinit. Corabia s-a desprins de fărâ, această hulă pe uscat n-o mai poate opri. Otrăvești marea cu pipeta...

Narcis
ZĂRNESCU

Anton Pann, un politolog moralist

Abstract

The paper tries to spot Anton Pann's contribution to modernize the Romanian politic thinking.

Keywords: Anton Pann, Europe, Nastratin Hogeia

Încă nu se stinsese ecoul celor trei cuvinte care reușiseră să schimbe din nou fața Europei: "egalitate, fraternitate, libertate". Spiritul masonic mobilizase încă o dată popoarele, iar intangibilii împărați fuseră nevoiți să abdice.

Misteriosul Anton Pann, purtător de nostalgii fanariote, iubitor de zaiafeturi și de vorbe în doi peri, simte acest suflu nou, care răscolește Europa. El nu va avea însă destinul unui Rosetti, Alecsandri sau Kogălniceanu. Poate că meditănd la înfrângerile Islamului și la apusul Semilunei îi vine ideea unei revanșe subtile, definitive, fără vărsări de sânge asupra creștinătății. *Revanșa se va numi Nastratin Hogeia.*

Înțelepciunea și ironia lui Nastratin, insinuantă și inocentă, va întreține și va justifica spiritul zeflemitor al românului. Tragismul originar al creștinismului se erodează treptat sub zeflemeaua blândă și voința mucalită.

Nastratin face parte din cruciada picarescă a vagabonzilor de geniu, alături de un Al-Iskandari, personajul din *maqama* lui Al-Hamadhani; alături de un Abu-Zayd, poetul imaginat de Al-Hariri sau Lâm'I, răsfățat într-un *Leta'if* turcesc din veacul al XVI-lea.

În Orientul Mijlociu dar și în Sud-Est, *fityan*-ii guralivi, eroii de *mascarlîcuri* asigură cenzura puterii și libertatea sclavului. În jurul lor se ridică imperiul carnavalului. Arabul Djuha', românul Păcală, turcul Keloglan sau bulgarul Hitar Peter ilustrează același tip fundamental: hibridul bufon-înțelept.

Nastratin Hogeia este primul emigrant. Cu el începe literatura emigrației în Țările Române. El este totodată consecința logică a mișcării centrifuge specifică Turcocrăției între veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, care va cunoaște un declin lent după asediul Vienei. Așadar, încă o dată, Nastratin este fiul crizei și al sintezei musulmano-creștine, concretizată de apariția și răspândirea povestioarelor morale, licențioase, pline de învățături și umor ale lui Nasr-ed-Din Effendi, într-un perimetru uriaș, avându-și centrul de gravitație în zona balcanică.

Nastratin este un produs al spiritului musulman asiatic. El cumulează șiretenia și labilitatea vechiului *mukkadi*, cameleonismul și practica *paideei* antice. De altfel, Cantemir îl numea "Esopul turc", ceea ce îl plasează într-o categorie aparte, aceea a agenților purtători de înnoire intelectuală, din care fac parte peregrinii, convertiții și renegații.

Nastratin este un membru al tribului european. Un Homer turcit. Un colportor. Geniul lui oral va fi înghețat însă într-un top de hârtie în anul 1838, când apare la Constantinopol prima ediție turcească *Leta'if-I Nasr-ed-Din Khodja*. Cincisprezece ani mai târziu, Anton Pann lansează *Nezdrăveniile lui Nastratin Hogeia*. Înțeleptul din Enișeir începe ca bufon în secolul al XVI-lea, cel puțin așa îl portretizează poetul Lami, și sfârșește sanctificat. *Sunnitul* Nastratin va fi opus dervișului *șiiit* Șeiad Hamza.

La nord de Dunăre, Nastratin Hogeia va intra în concurență cu Păcală și Tândală. Acești trei crai de Curtea-Vechi vor întemeia apoi, metaforic, triumphiul de la Isarlık, dezvăluit abia de Ion Barbu, dar existent în palimpsest cu multă vreme în urmă.

Europa pașoptistă, dar mai ales România pașoptistă, nu ar putea fi imaginată fără

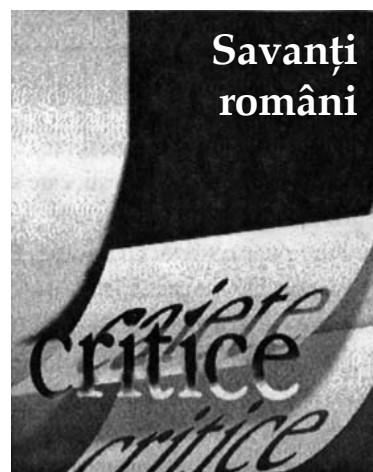
acest triunghi de aur: Nastratin, Păcală și Tândală. Un semn că până și cruciada anti-islamică se poate transforma într-un parteneriat spiritual.

Transcendența lui *homo religious* și *homo*

politicus nu poate fi regăsită, așadar, decât în orizontul lui *homo ludens*. Anton Pann intră, astfel, în literatura română ca unul dintre primii moraliști și politologi *avant la lettre*, pe linia lui Dimitrie Cantemir.

Eugen Simion

George Emil Palade

Abstract

The author evokes the personality of George Emil Palade, one of the most important Romanian scientists. A reputed specialist in microcellular biology, he was also interested in history and classic music. At the beginning of his career, Palade was a medic and succeeded to make Tudor Arghezi give up cocaine.

Keywords: George Emil Palade, microcellular biology, Nobel Prize, Tudor Arghezi

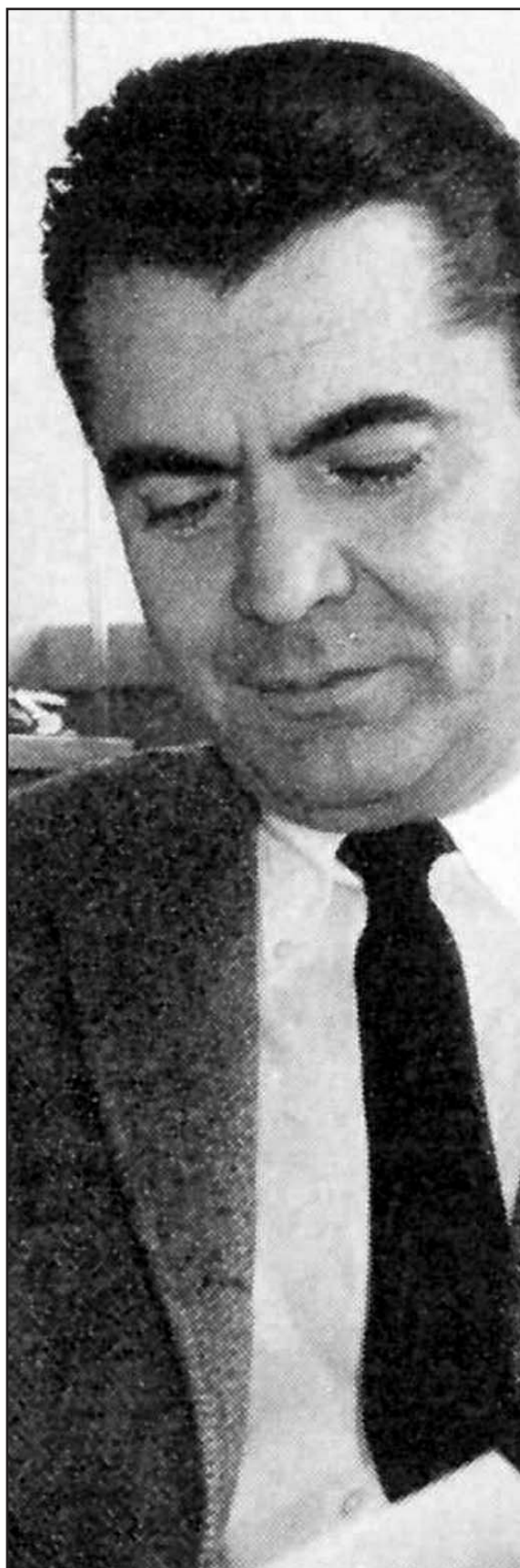
La 19 noiembrie a.c. George Emil Palade, primul român care a primit premiul Nobel, ar fi împlinit 96 de ani. A murit cu câteva săptămâni mai înainte, la San Diego, unde trăia de mulți ani. I-ar fi rugat pe prietenii săi, înainte de a se sfârși, să nu-i organizeze ceremonii funerare. Voia să iasă din viață, dacă se poate, pe neștiute. A acceptat în cele din urmă ideea ca prietenii și elevii săi să discute, cândva, despre opera și cariera lui intelectuală nu în stilul unui bocet solemn, ci în modul unei analize corecte. E ceea ce a făcut, zilele trecute, Fundația Națională pentru Știință și Artă în colaborare cu Institutul de Biologie și Patologie Celulară «N. Simionescu» al Academiei Române. Palade a fost președintele de onoare al Fundației noastre și tot el a sprijinit ideea elevilor săi, Nicolae și Maya Simionescu, cu care a lucrat timp de aproape 15 ani, să creeze un institut de biologie celulară la București. A vizitat în mai multe rânduri România și, după 1994, a acceptat să fie un fel de consultat științific al Academiei Române. Vorbea, spun cei care l-au cunoscut îndeaproape, o limbă română fermecătoare, cu ușor accent moldovenesc. Se născuse la Iași și copilărise la Buzău. A avut profesori buni și, la 80 de ani, îi lauda pentru știința și iubirea lor pentru cultură. Crede de altfel că nu poți fi un bun om de știință fără a fi, în genere, un om de cultură. „Să integrăm știința în umanistică” - spune el într-o împrejurare oarecare. Citea, la bătrânețe, cărți de istorie și asculta muzică.

Preferința lui era Bach.

Se spune că asculta un concert cu partitura în față. Acest detaliu spune mult despre profunditatea omului de cultură. Acad. Maya Simionescu, Acad. Virgiliu Constantinescu, Acad. Dan Hăulică, Acad. C-tin Popa, Prof. Florian Popa, cercetătorii Anca Sima și Anca Gafencu și prof. Radu Iftimovici au completat portretul moral și intelectual al acestui savant (iată un cuvânt care i se potrivește) care, de la 9 dimineața până la 11 seara, lucra în laborator, iar în timpul liber asculta concertele brandenburgice. Era, aflu, un om tăcut, cultiva prudența în relațiile sociale, știa ce vrea și făcea ceea ce considera a fi esențial. Recunoaște onest că a avut în România profesori eminenți (Rainer și Gr. T. Popa) și că de la ei a învățat lucrurile fundamentale în această aventură (știința formelor vii) pe care el o numește „incursiune în necunoscut”. A practicat întâi, când era tânăr, medicina propriu-zisă. L-a îngrijit, între alții, pe Arghezi și la senectute povestește cu umor cum a reușit să-l dezvețe pe marele poet de cocaină (devenise, din cauza unei suferințe atroce - dependent de acest drog). A reușit. Arghezi a scris apoi o piesă de teatru („Seringa”) în care ironizează pe medicii care n-au știut să-i ghicească de la început boala de care suferea. Palade a părăsit medicina curentă pentru biologie și a părăsit, apoi, și țara, ca mulți din generația lui. Din această istorie complicată a ieșit, iată, un om de știință care

a descoperit că, dacă vrei să cunoști modul în care funcționează viața, trebuie să cercezezi laboratoarele minuscule ale celulei. Mi-a plăcut ce-a spus despre acest fapt unul dintre vorbitori (Maya Simionescu): înainte de Palade, celula era văzută ca o cutie neagră; el a dovedit că această cutie neagră reprezintă un univers complex, de-o extraordinară varietate, un mecanism care funcționează ca un ceasornic elvețian. Când funcționează căci, dacă se îmbolnăvește, omul își pierde echilibrul... Palade a demonstrat că trebuie pornit de aici și că știința viitorului va fi știința celulei...

Mă gândeam, ascultând pe cei care se pricep mai bine decât mine la misterele nanobiologiei, că românul George Emil Palade poate fi un model pentru tinerele generații de români care, citind și auzind toată ziua, că românii sunt prin definiție neserioși și că în țara lui Mitică nu mai este nimic de făcut, resping aprioric ideea de model intelectual. Îi înțeleg, dar nu-i aprob. Înțeleg că televiziunea și gazetele le oferă cu precădere (ca să nu spun în totalitate) modele negative (un oximoron care a intrat în limbajul curent!), exemple ilustre de impostură. Când nu este impostura gălăgioasă sau sumbră, amenințătoare, apocaliptică, este eșecul. Auzim mereu istorii despre eșecurile spiritului mioritic. De aceea, probabil, dăm noi, românii, mari poeți: ca să aibă cine jeli în versuri eșecurile noastre. Palade reprezintă o istorie de succes. Nu în afaceri, ci într-o știință a celulei, ceea ce ar putea fi tradus printr-o știință a vârfului de ac. În universitățile din Anglia se cerceta în evul mediu, la disciplina metafizicii, câți îngeri pot încăpea într-un vârf de ac. O cercetare onirică. Iată că, după câteva secole, apare o știință halucinant de exactă care cercetează un univers mai mic decât vârful de ac. Românul George Emil Palade 1-a examinat cu atenție câteva decenii de-a rândul și a descoperit că miracolul ființei vii se găsește aici. Nu toți cei care vor merge pe urmele sale vor primi premiul Nobel, dar ei, toți, cei care vor accepta modelul său intelectual, vor putea merge în calea adevărului. Palade sau altcineva, nu mai știu bine, a vorbit de seducția adevărului. Ce sintagmă frumoasă!

caiete critice

UNIVERSITY OF CALIFORNIA, SAN DIEGO

BERKELEY • DAVIS • IRVINE • LOS ANGELES • RIVERSIDE • SAN DIEGO • SAN FRANCISCO

SANTA BARBARA • SANTA CRUZ

GEORGE E. PALADE, M.D.
DEAN, SCIENTIFIC AFFAIRS
SCHOOL OF MEDICINE
MS2

LA JOLLA, CALIFORNIA 92093-0602

Propunere adresată Statului Român și Academiei Române

România are de rezolvat în momentul de față o serie întreagă de probleme majore. Probleme politice legate de relațiile viitoare cu Moldova de dincolo de Prut și probleme economice dominante în legătură cu redresarea economiei țării și adaptarea ei la o economie de piață liberă.

Cu o asemenea agendă, conducerea țării riscă să piardă din vedere probleme de relativă lungă durată dar de importanță majoră pentru viitorul României în domeniul economiei, educației avansate, științei și tehnologiilor asociate cu cercetarea științifică sau derivate din ea.

Ca toate vecinele ei din Europa centrală și de răsărit, România a rămas în urma cu aproape patru decenii în domeniul cercetării științifice aplicate ca și de bază. E rezultatul nefast al izolării impuse de regimurile comuniste care au dominat toată regiunea. Remedierea acestei situații este unul din factorii importanți de care depinde redresarea economică pe care fiecare o dorește.

Soluția cea mai eficientă pentru remedierea sechelelor izolării este formarea de cadre noi în științele de bază: fizică,

- 2 -

chimie, biochimie, biologie, în științele biomedicale, în inginerie -- în special în aspectele moderne ale ingineriei -- și, tot atât de important, în științele economice și administrative.

România are nevoie de cadre noi, formate la nivel de concurență internațională pentru reînvierea vieții ei economice, industriale și științifice, reînviere care, la randul ei, e necesară pentru promovarea culturii specifice țării, singurul aspect din existența ei care a scăpat mai puțin lezată în cursul perioadei de izolare impusă de guvernele comuniste.

Formarea de noi cadre are două caracteristici ce merită să fie subliniate:

- cere timp,
- nu cere investiții importante.

Formarea cadrelor se poate începe în străinătate, în Europa de vest în Statele Unite și în Japonia cu lucru de laborator sau cursuri universitare de doi-trei ani și poate fi urmată de lucru în țară pe o perioadă de aceeași durată. Timpul investit în formare sau perfecționare trebuie socotit de cinci-șase ani minimum, ceea ce înseamnă că măsurile necesare unui asemenea program trebuiesc inițiate și activate cât de curând posibil.

Formarea de cadre cere investiții relative modeste. Pentru o sută de burse e nevoie de două milioane de dolari pe an.

- 3 -

Considerând importanța unui asemenea program, statul poate mobiliza resursele necesare chiar dacă imprumută fondurile respective.

Programul se poate amplifica negociind cu guvernele străine, sau cu fundații interesate în asemenea programe, aranjamente în care fiecare parte contribuie cel puțin jumătate din fonduri. O contribuție românească substanțială va fi interpretată ca dovadă a seriozității cu care guvernul român considera situația. Bursierii români cari vor lucra în străinătate vor putea asigura din mijloace locale suport pentru încă un an sau doi, dacă performanța lor va fi apreciată de laboratoarele și instituțiile în care vor lucra. În condițiile de față, nu se poate conta numai pe inițiative particulare care pot mobiliza numai un număr limitat de burse de studii. E nevoie de un program larg, bine gândit și bine aplicat care să considere în amănunt nevoile reale ale țării.

Inițiativa unui asemenea program poate fi luată de Academia Română, în colaborare cu alte instituții calificate. Ar fi o misiune demnă de trecutului Academiei ca și de dorința ei de a reînvia viața științifică și culturală a țării. Ar fi de asemenea o misiune care ar putea marca util și vizibil aniversarea de 125 de ani de la fundarea Academiei.

G. E. Palade
George E. Palade

UNIVERSITY OF CALIFORNIA, SAN DIEGO

BERKELEY • DAVIS • IRVINE • LOS ANGELES • RIVERSIDE • SAN DIEGO • SAN FRANCISCO

SANTA BARBARA • SANTA CRUZ

GEORGE E. PALADE, M.D.
DEAN, SCIENTIFIC AFFAIRS
SCHOOL OF MEDICINE
MS2

LA JOLLA, CALIFORNIA 92093-0602

October 3, 1991

President Ion Iliescu
Palatul Cotroceni
Sectorul 5
Bucuresti
Romania

Dear President Iliescu,

During a recent interview with the Romanian Desk of Radio Free Europe, I outlined a program for the formation of the new cadres which -- in my assessment -- are needed for the economic, industrial and scientific recovery of Romania and for her successful adaptation to a free market economy. The program envisages the formation of new leaders in economy, engineering and sciences abroad and suggests that this mission should be entrusted to the Romanian Academy to mark the 125th anniversary of its foundation.

With my best wishes, I remain

Yours sincerely,

G. E. Palade
George E. Palade

GEP:cg

NOTĂ
asupra inițiativei prof. George E. Palade
privind promovarea și formarea unei
noi generații de specialiști și manageri
în economie, inginerie și cercetare,
necesari României în noile condiții
ale trecerii la economia de piață

Începând cu anul 1991, prof. George E. Palade, a avut o serie de inițiative menite să ducă la formarea de specialiști de înaltă ținută profesională, de care România avea nevoie în construcția unei societăți. Demersurile prof. George E. Palade s-au materializat într-o corespondență și în materiale scrise, generate de propunerile făcute, care se prezintă ca referințe, constituind Bursa pe care se bazează elaborarea acestei note. Cronologia corespondenței și a acțiunilor întreprinse este următoarea:

La 03.10.1991, prof. George E. Palade se adresează Acad. Mihai Drăgănescu, Președintele Academiei Române], cu rugămintea de a transmite Președintelui României, Ion Iliescu, un plic, care conține o scrisoare și o anexa, în care își exprima părerea despre ceea ce considera că ar fi necesar și prioritar să se întreprindă pentru țară, deoarece se confrunta cu necesitatea rezolvării unei serii întregi de probleme, majore.

La 20.01.1992, Președintele României Ion Iliescu transmite o scrisoare de răspuns, în care se exprima mulțumiri pentru *interesul care îl arătați țării, formării unei noi generații de specialiști și manageri în economie, inginerie și cercetare, care să fie utili României în noile condiții, ale trecerii la economia de piață.* În scrisoare se prezintă discuțiile avute cu conducerea Academiei Române (Acad. Mihai Drăgănescu) și Ministerul Învățământului și Științei (Prof. Mihai Golu), urmând ca despre măsurile întreprinse să ia cunoștință cu ocazia vizitei care urma s-o facă în țară, în luna mai (1992), pentru a participa la Conferința internațională *Libertatea academică și autonomia universitară*, găzduită de România.

La 29.01.1992, prof. George E. Palade transmite o scrisoare, cu mulțumiri pentru răspunsul prompt și măsurile întreprinse, confirmând dorința de a veni la București și a discuta cu factorii interesați temele propuse.

În cadrul Președinției Românie, pe baza consultărilor avute de D-I Președinte cu factorii de răspundere, s-a propus constituirea unei Fundații care să promoveze formarea și perfecționarea tinerilor în străinătate, conform cu cerințele și prioritățile dezvoltării României în noul context social-politic și economic. La 20.01.92, în cadrul unei note interne prezentate Președintelui României (prin Cons. Prezidențial Marius Guran),

s-a propus realizarea unei expuneri de motive și a unui proiect de statut privind Fundația, susținerea înființării ei, cu aportul, în primul rând al Academiei Române și al Ministerului Învățământului și Științei. Această notă a fost realizată pe baza unei discuții avute la Președintele României, la 09.01.92, cu factori de răspundere implicați în cercetare-dezvoltare și învățământ. Cu această ocazie, Academia Română a delegat pe Acad. Nicolae Simionescu să urmărească înființarea Fundației, iar Președintele României pe Cons. Prezidențial Prof. Marius Guran.

La 13.05.1992 a avut loc o întâlnire și o discuție cuprinzătoare între Președintele României Ion Iliescu și Prof. George E. Palade, în Biblioteca din Palatul Cotroceni. La întâlnire s-a subliniat necesitatea deschiderii spre lume a României prin formarea în mari universități și centre de cercetare sau laboratoare din țările dezvoltate a unor cercetători români tineri, selecționați pe bază de talent, pasiune și competență profesională. Modelul de formare recomandat de Prof. George E. Palade a fost cel experimentat la Institutul de Biologie și Patologie Celulară în decursul a mulți ani.

Elaborarea statutului și obținerea hotărârii judecătorești pentru Fundația Română pentru Știință (FRS) au rămas în responsabilitatea Academiei Române (prin Acad. N. Simionescu) și cu sprijinul Președinției (prin Cons. Prezidențial M. Guran), care a facilitat repartizarea sediului social pentru FRS (str. Dem. I. Dobrescu 11, Sect. 1), sediul ar urma să fie eliberat în întregime de către o fundație americană, la expirarea contractului de închiriere.

Finanțarea FRS, foarte complicate prin surse bugetare, s-a încercat să se rezolve prin acte normative (Lege sau Hotărâre de Guvern), care să prevadă alocarea a cca 5% din fondul obținut din taxele (în valută) plătite de studenții și doctoranzii străină în România (cca 500000 USA \$). După alegerile din 1992 și formarea noului Guvern, s-au elaborat documentele necesare promovării actelor normative, prin care se poate realiza finanțarea FRS și asigurarea logisticii necesare, care nu au fost finalizate prin Guvernul de coaliție, în ultima parte a anului 1992. Ca inițiatori al actelor normative s-au constituit Academia Română, Ministerul Învățământului și Ministerul Cercetării și Tehnologiei, nou înființat. Copii ale acestor materiale au fost transmise și Președinției, implicate în realizarea lor, pentru informare și urmărire.

25.11.2007

Prof.dr.ing. **Marius Guran**
Fost Consilier prezidențial (1990-1996)

Viorel BARBU

Marele Război și prăbușirea vechii Europe

Abstract

One discusses about the impact of the first World war on social and political transformations of Europe.

Keywords: Europe, first world war, extremist movements.

Primal război mondial – sau “Marele Război”, cum a fost numit câteva decenii de generația traumatizată care i-a supraviețuit – a marcat profund și a schimbat din temelii un numai configurația și statutul politic al vechii Europe, ci și cultura politică, mentalitățile și prioritățile sociale. Niciodată până atunci, Europa nu se confruntase cu un conflict militar de o asemenea amploare și dus timp de mai bine de patru ani cu înversunare de către părțile combatante până la epuizarea resurselor lor umane și materiale. Războiul de Treizeci de Ani sau războaiele napoleoniene păreau, prin comparație, simple conflicte locale și insignifiante ca amploare. Timp de mai bine de patru ani, națiunile europene s-au sfâșiat și și-au trimis la moarte floarea tineretului în tranșeele Verdunului și ale Flandrei, sau în Carpați și Dolomiți. Astăzi, la aproape o sută de ani de la acest conflict fratricid și, în esență, lipsit de sens, se poate spune că a fost un accident al istoriei, la fel ca o încăierare în cârciumă care degenerază în măcel. Este discutabil că cineva a avut de câștigat, deși, aparent, războiul s-a încheiat cu învingători și învinși. Învingătorii de atunci, puterile Europei din Antantă, vor fi la rândul lor învinșii celui de al doilea război și își vor pierde în câteva decenii imperiile coloniale și poziția hegemonică în lume. Țările mici din estul și centrul Europei care se vor între-

gi național după acest război își vor pierde la rândul lor libertatea, căzând pradă puterilor totalitare care se vor înălța pe ruinele vechii Europe. Probabil, însă, urmările cele mai vizibile ale „Marelui Război” sunt mutațiile produse în conștiința oamenilor, a instituțiilor, precum și în organizarea politică și socială și care au marcat sfârșitul unei Europe liberale, rezultată din câteva secole de cultură umanistă și filosofie politică iluministă. Europa care dispăre pe ruinele Primului Război Mondial însemna nu numai boema pariziană cu artiștii săi, Viena imperială scaldată în valsurile lui Johann Strauss, Anglia victoriană sau Germania cu universitățile sale de renume. Europa era, înainte de toate, un sistem social așezat, desigur nu lipsit de frământări și frustrări, dar care era un model social reușit și, fără îndoială, centrul lumii civilizate.

Era un loc care concentra o imensă bogăție materială și spirituală și o ilustrare vie a binefacerilor unei civilizații tehnologice de aproape patru sute de ani. Nici când nu a mai avut, până atunci și nici după, Europa o asemenea pleiadă de savanți, artiști, scriitori sau ingineri. La hotarul dintre secole sau câteva decenii înainte, în universitățile europene se producea știința care va influența hotărâtor secolul al douăzecelea. Atunci s-au elaborat legile electromagnetismului și ale termodinamicii, teoria

cuantelor, legile geneticii și structura atomului. Atunci au apărut curente inovatoare în artă, muzică și literatură, iar filosofia își regăsea forța prin Wittgenstein, Bergson sau Heidegger.

Această „citadelă trufașă”, cum va fi numită câteva decenii mai târziu, de un reputat istoric contemporan și care se afla în culmea gloriei și puterii sale, va pieri atunci, nu ca spațiu geografic, ci ca habitat spiritual. Din punct de vedere politic, continentul era, cu câteva excepții aflate la extremitatea sa estică, guvernată de regimuri constituționale și responsabile care încercau armonizarea intereselor corpurilor sociale. Fără îndoială că existau și pe atunci revendicări și mișcări sociale, păături sociale nemulțumite și partide radicale, dar crizele sociale majore au fost evitate. Din această perspectivă, războiul care va izbucni în vara anului 1914 a fost un act iresponsabil și sinucigaș.

Mulțimile îndoctrinate câteva decenii de o propagandă naționalistă inconștientă l-au salutat cu entuziasm, iar puținii oameni politici lucizi care au încercat să tempereze delirul războinic au fost ignorați sau marginalizați. Războiul nu a spulberat numai vechea alcătuire socială, ci a adus la suprafață alte mentalități și crezuri politice.

Milioanele de combatanți care i-au supraviețuit și care s-au întors din tranșee cu frustrările provocate de grozăviile îndurate au devenit vectorii unei alte societăți. Vechile elite și construcții politice și-au pierdut prestigiul și puterea, iar din subsolurile sale vor ieși la suprafață alte forțe sociale care vor nega violent trecutul. Se va naște o nouă lume în care, în esență, se regăsesc puține din vechile alcătuiți. Europa care se naște după Versailles era diferită de cea veche și, fapt mai grav, pare să îmbrățișeze ideologii care negau două secole de liberalism și democrație.

Desigur, exista sîmînța unui rău fundamental și pervers în structura culturală și socială a vechii Europe care a dus la izbucnirea acestui război distrugător. În istorie, mișcările sociale și evenimentele cu încărcă-

tură pozitivă au cel mai a desea și o componentă negativă duală, care poartă în ea premisele autoanihilării proiectului.

Vechea Europă era, desigur, un proiect politic și social de succes, dar purta în străfundurile sale premisele propriei dispariții: inechitățile sociale, naționalismul exacerbat și revanșismul, antisemitismul.

A lăsat însă această Europă locul unei lumi mai bune? Aici, răspunsul pare a fi negativ. Frustrările de natură socială, etnică sau determinate de rigorile păcii de la Versailles au aruncat o bună parte a Europei în brațele unor mișcări politice extremiste care negau valorile fundamentale ale democrației și liberalismului european. Fascismul, nazismul și mișcările de extremă dreaptă apărute după război în mai toate țările europene se dezvoltă și cuceresc puterea grație acestor stări de spirit, favorizate fiind și de criza economică.

În Rusia, apare pe ruinele imperiului țarist un regim totalitar, amestec bizar de utopie politică și socialism de cazarmă, care va dăinui aproape șaptezeci de ani și va arunca pentru câteva decenii Europa în tranșeele invizibile ale războiului rece. Vor dispărea imperii atotputernice care guverneau Europa de câteva sute de ani odată cu declinul elitelor aristocrate și politice care vor lăsa locul unui nou tip de politician preocupat mai mult de câștigarea de voturi decât de binele public.

Vechea Europă era una elitistă, cu tot ceea ce este pozitiv sau peiorativ în acest concept, cea nouă este una a sufragiului universal și a discursului politic populist. Regimurile totalitare născute atunci sunt emanația directă a noului discurs politic: radical, intolerant și antiliberal.

Valorile fundamentale ale civilizației europene – printre care libertatea cuvântului, respectul proprietății și drepturile omului – sunt negate violent sau golate de conținut. Unda de șoc produsă atunci în Europa se va propaga cu repeziciune în deceniile imediat următoare pe continentul asiatic, creând premisele unor instabilități la nivel planetar.

Virgil TĂNASE

Nu există artă fără dorința de a comunica

Abstract

Le spectacle de Radu Afrim d'après une pièce de Fausto Paravidino présenté à Paris par un théâtre de Timisoara est symptomatique d'une maladie plus générale de la culture roumaine actuelle. La liberté tant convoitée et obtenue après 1989 laisse croire à certains que l'art n'est pas soumis à des contraintes et qu'il suffit d'accumuler des images pour construire une œuvre, oubliant qu'un tas de briques n'est pas une maison. Il n'y a pas d'œuvre d'art sans communication, pas de communication sans langage et pas de langage sans normes qui réunissent l'auteur et le lecteur (ou le spectateur) dans un code commun. André Gide a raison de dire que « l'art vit de contraintes et meurt de liberté ». La notoriété très particulière que les « spécialistes » offrent à ce genre de spectacles « décomposés » prête à confusion, et risque de faire oublier à la nouvelle génération d'artistes roumains que la liberté, dans l'art, se réduit à celle d'instituer des contraintes.

O trupă din Timișoara (« kilometrul zero al culturii » spune pretentios programul de sală) joacă la sala Berthier a teatrului Odeon o piesă de Fausto Paravidino în regia lui Radu Afrim despre care mi s-a vorbit de bine. Spectacolul, de o vulgaritate care își distruge, prin exces, orice virtuți expresive, est mai ales semnul unei boli contagioase care se răspândește cu simptome notabile în cultura românească de azi. Molimă adusă, cred, cel puțin în parte, de notorietatea zurbavă pe care o dau unora și altora câteva manifestări ocazionale din Occident unde publicul adevărat este înlocuit, pentru o zi, două sau trei cu « specialști » care-și zgârnă meningele căutând sensuri nu în ceea ce văd ci în secrețiile rănilor mentale pe care și le provoacă. Cu complicitatea acestora, un mănunchi de artiști care au înțeles mecanismul societății de consum, al societății de « simulare și simulacru » cum o numește Jean Baudrillard, obțin o stimă pe care, din când în când, o spulberă câte-un pezevenghi nedus la biserică, naiv și prost, care strigă că regele e gol și că nu există teatru decât popular.

Sala Berthier era mai degrabă goală și publicul mai degrabă de invitați, deși nu mă îndoiesc că la « kilometrul zero al culturii »

turneul parizian a fost considerat un mare pas înainte pe scena europeană și nimeni n-a strigat că atunci când pe ogor nu sunt păsări, înseamnă că grăunțele lipsesc. Cei care în programul de sală se-mbată cu vorbe, vor fi găsit altele, la fel de gălgâitoare, ca să se felicite de sincronismul nostru cu Europa, dobândit odată cu libertatea după care atâta am tânjit.

« L'art vit de contraintes et meurt de liberté », scria André Gide. Și nu e vorba, firește, numai de silniciile venite dinafară – care, altminteri decât ar vrea să ne facă să credem cei ce-și motivează astfel sterilitatea și eșecul, n-au împiedicat niciodată, niciunde marii autori să-și construiască opera. Cine se poate lăuda c-un început de viață literară mai traumatizant decât Dostoievski, pus la zis și înștiințat de grațiere numai după ce-a auzit împușcăturile ? Ceea ce nu i-a pus căluș și n-a făcut din el un autor supus. Cine se poate lăuda c-o mai crâncenă mutilare a cărții decât tot Dostoievski din romanul căruia *Demonii* editorul, ca să nu-și ridice-n cap cenzura, a suprimat „Confesiunea lui Stavroghin”, (publicată de-abia după Revoluție), un capitol important care ar fi dat cititorului un ajutor considerabil

pentru a înțelege demersul autorului? Ceea ce n-a împiedicat Demonii să fie, încă de la apariție, una din cărțile importante ale conștiinței contemporane.

Constrângerile de care vorbește Gide privesc mai ales principiile de construcție ale operei de artă, ale oricărui obiect care se pretinde operă de artă, regulile precise care permit unei întâmplări să devină operă de artă. Nu există artă fără dorința de a comunica, nu există comunicare fără limbaj și nu există limbaj fără respectul unor reguli inteligibile care, odată stabilite, pot fi „transgresate” (ca să folosesc un termen drag esteticii contemporane) dar nu neglijate și ignorate. Altminteri, cea mai subtilă idee rămâne o bânguială și cea mai nobilă simțire un urlet (ale cărui modulații pot deveni muzică, dar atunci, iarăși, supuse

unor alte constrângeri la fel de implacabile). Libertatea artistică, inventivitatea creatoare se mărginește la instituirea melodiei de la care se pleacă – ca să spun așa, referindu-mă la fugile lui Bach; apoi totul devine o construcție în același timp previzibilă în măsura în care cunoaștem (și recunoaștem) tema și surprinzătoare, în măsura în care compozitorul, pe de o parte, exploatează regula mai ingenios decât bănuim, pe de alta, o încalcă prin demersuri care devin expresive numai în măsura în care sunt o îndepărtare de la normă. Alfel spus cu o formulă bine găsită a lui Paul Valéry, prietenul aceluiași Gide, opera de artă este „dezvoltarea naturală a unei flori artificiale”.

Toate acestea sunt de la sine înțelese și, fără a pune în cauză „cercetările”, experimentele și avangărzile (ceea ce nu mi-ași îngă-

dui să fac, situat eu însumi de critică într-una din ele: onirismul românesc), aceste principii nu pot fi suprimate ; ele constituie datele problemei, identificate de când am început să știm că gândim (de pe la Aristotel citire) și valabile atâta timp cât vom gândi. Toate astea sunt banalități (hai să spunem axiome) – care trebuiesc, totuși, amintite din când în când ! și nu mi-ași îngădui să le repet dacă n-ași avea senzația că evenimentele din 1989 au produs în mintea multora o confuzie regretabilă (întreținută, e drept, de clănțaneala unei eseistici românești care-și trage autoritatea din agresivitate și care-și ascunde găunoșenia sub un jargon la fel de amuzat, în registrul filosofic, ca declarațiile tânărului Rică Venturiano)

Eliberarea de cenzura regimului de „democrație populară”, ceea a ușurat, poate, viața de zi cu zi artiștilor fără a schimba ceva esențial în făptura creației, a luat în România un asemenea avânt încât odată cu spaima de deviaționism ideologic au fost azvârlite din albie și „constrângerile” de care vorbea André Gide, printre alții. În confuzia stârnită de-o viață artistică dată în seama fabricanților de cărămizi care au alungat arhitecții, imposturile sunt rege și notorietatea pe care măgarii pe post de leu (un witz de pe vremea neînduplecatei cenzurii) și-o conferă reciproc împinge, mi se pare, leii să facă artă de măgari cu speranța acelor recompense pe care nu le-mpart decât cei care ocupă post de leu.

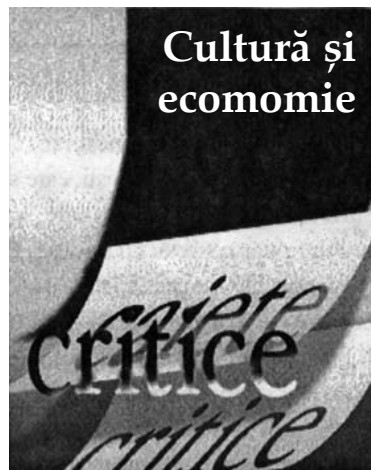
Adăugat unui provincialism care ne împinge să vrem a uimi lumea – ceea ce nu-și propun niciodată cei care o uimesc: nici Proust, nici Kafka n-au pretins așa ceva -, căutând șocantul și nu ideea (care eventual șochează), ne zbatem inutil nereușind, adesea, decât să pierdem firul. Spectacolul lui Radu Afrim nu era numai de prost gust (în sensul rău al cuvântului, lipsit de harul kitschului și de grandoarea artei pompieristice) și prost jucat (de actori care n-aveau nimic de jucat pentru că nu se poate juca un afiș publicitar al cărui rost este să șocheze, un act fără dezvoltare în timp), el nu era numai urât (o categorie foarte greu de mânuit în artă unde și urâtul trebuie să fie estetic – discuția e lungă !) și plictisitor, dar mai ales

era toate acestea laolaltă pentru că toul era arbitrar. Radu Afrim care nu vrea să fie „un funcționar al textului” are de spus (poate) altceva decât textul, numai că, pe de o parte, textul, care spune și el, săracul, ce poate, trage hăis și Radu Afrim (care mă-ntreb de ce nu scrie dacă are atâtea de spus !) trage cea; pe de altă parte, refuzând „constrângerile” de care vorbeam, Radu Afrim (care are poate ceva de spus, nu știu !) nu ajunge să articuleze, deci să comunice. Elementele care compun spectacolul se adăugă unele peste altele într-un morman de cărămizi care n-au nimic de-a face cu o casă, un teanc de semne care nu spun nimic, de la decorul care n-are nimic de-a face cu textul până la dicția foarte îngrijită, prea îngrijită cu care se spun cuvintele cele mai abjecte, actorii jucând cu o pronunție de academie un vocabular de cărași, etc., etc. Tot ce se află pe scenă n-are alt scop decât de-a ne surprinde, ceea ce devine, firește, foarte repede, o manieră, deci un demers previzibil și, ca urmare, lipsit de orice expresivitate. Spectacol al libertății de creație înțeleasă ca disponibilitate a celulelor care se desprind dintr-un organism și-o iau fiecare hăisa, piesa prezentată de Teatrul de stat din Timișoara la sala Berthier refuză orice comunicare ; ea este bolboroseala cuiva care n-a ajuns la semne, la cuvinte, la limbajul articulat. Aceasta este, poate, o mândrie la „kilometrul zero al culturii”, în orașul de pomină care se laudă cu libertatea pe care a adus-o țării, dar nu e mai puțin adevărat că, privit mai de departe, mai de la periferia unde mă aflu, un asemenea spectacol pare mai degrabă simptomul unui cancer (care și el este expresia unei libertăți celulare) agravat de provincialism.

Ceea ce n-a împiedicat câțiva critici parizieni să vorbească – mă grăbesc s-o spun – de un spectacol „suspendat între poezie și realitate” care „atinge firmamentul artei teatrale”. M-ar bucura însă dacă Radu Afrim ar băga de seamă că, de obicei, criticii spun ceea ce socotesc că e bine, pentru ei, să spună aici și acum (și vor spune contrarul mâine când se schimbă vântul) ; noi, ceilalți, care ne batem capul ca să facem artă („...longa”), vorbim meserie.

Petre Gheorghe
BÂRLEA

Dispariția limbilor - catastrofă umană sau formă naturală de schimbare lingvistică?

Abstract

La présente étude a comme point de départ la situation actuelle des plus de 6.900 langues du monde, telle qu'elle apparaît dans les documents officiels des organismes internationaux : L'Atlas Unesco, édition 2009; Red Book on Endangered Languages, édition 1999; Ethnologue: Languages of World, édition 2009 e. a. Conformément à ces documents, mais aussi à beaucoup d'autres ouvrages de spécialité (dictionnaires, encyclopédies, études de sociolinguistique, d'anthropologie, etc.), plus de 2500 idiomes sont en voie d'extinction. Les deux aspects qui inquiètent particulièrement les spécialistes sont : a) l'accélération sans précédent du phénomène, qui affecte notamment les langues " minoritaires "; b) l'inclusion sur la liste des possibles " victimes " d'autres langues, de circulation plus large, " majoritaires ".

L'identification sur les cartes linguistiques du monde de certaines zones qui favoriseraient ce processus a mené à la conclusion que ce phénomène peut être expliqué par des raisons d'ordre historique et géographique (territorial, économique, géopolitique, culturel, etc.). Il s'agirait, entre autres, de l'isolation territoriale et, implicitement, culturelle ; de l'incapacité de soutenir financièrement l'apprentissage des langues et la conservation du patrimoine culturel de tous les groupes ethniques de la structure des divers peuples ; du facteur appelé " militaire ", i.e. la politique de certains gouvernements par rapport à certains groupes ethnolinguistiques ; du facteur religieux et ainsi de suite.

Dans tous ces cas, il s'agit pourtant, en premier lieu, de bilinguisme, souvent même de multilinguisme, ce qui signifie que le problème doit être abordé de la perspective des contacts linguistiques, et, donc, des changements linguistiques, comme phénomène naturel, expliqué en détails par Eugenio Coseriu.

Toutes les autres explications fournies par les chercheurs contemporains ne représentent que des conditions qui favorisent ce processus, qui n'interviennent donc pas de façon directe et, par conséquent, ne peuvent pas être élevées au rang de " causes objectives " dans ce contexte. D'un côté, on a affaire à la " disparition " graduelle de certaines langues, qui se produit dans des zones compactes de point de vue territorial, bien développées économiquement où, en plus, il existe des politiques cohérentes pour soutenir les cultures minoritaires : c'est le cas du Romanche, en Suisse, ou d'une série de langues et dialectes aux Etats-Unis. D'un autre côté, il y a la situation inverse : on a réussi à sauver des langues déclarées " en grave danger " dans des zones avec une situation économique modeste. Enfin, il existe des situations encore plus spectaculaires : parfois on essaie de " ressusciter " certains idiomes considérés déjà morts.

Cette curiosité doit être placée pourtant dans la catégorie plus grande et plus ancienne des langues inventées, plus ou moins artificielles. Dans le même contexte il faut envisager le phénomène, aucunement négligeable, de la création des langages alternatifs, parmi lesquels on compte, par exemple, celui des mathématiques, qui sont devenus un " bien " de l'humanité. Dans ce sens, le langage IT, qui s'est développé tellement qu'il s'est donné déjà des niveaux et des styles fonctionnels propres, doit être considéré responsable en bonne mesure de l'accélération de certains phénomènes qui d'ailleurs sont tout à fait naturels dans l'évolution historique des langues vivantes.

En éliminant les confusions qui persistent dans l'utilisation des concepts avec lesquels on opère dans les " analyses " actuelles, notamment en ce qui concerne les notions de " langue ", " dialecte ", " sous-dialecte ", " variantes locales ", etc., tout comme l'idée de " statique " que Coseriu a dénoncée dans ses études de référence, nous pouvons établir les causes fondamentales du phénomène en discussion. Ce n'est qu'ensuite qu'on peut parler des facteurs extralinguistiques qui le favorisent, comme les facteurs économique-culturels, qui expliquent, par exemple, l'évolution de l'anglais au statut de " langue dominante " au niveau mondial, sur le fond de la mondialisation de la vie économique, culturelle, politique, etc. Les techniques informationnelles modernes, qui amplifient et accélèrent dans un rythme sans précédent les plus divers domaines de la vie (la circulation des informations, les contacts humains, etc.) doivent être considérées, comme nous l'avons mentionné, responsables de la situation des changements linguistiques. De ce point de vue, les prévisions sombres concernant la possibilité d'utiliser une langue unique à l'échelle historique dans un avenir proche ou même le remplacement de cette langue par des langages alternatifs ne doivent pas être totalement ignorées.

Mots-clé : disparition des langues, contacts linguistiques, changements linguistiques, conditionnements extralinguistiques, langages alternatifs.

La 21 februarie 2009, cu ocazia Zilei Internaționale a limbii materne, a fost prezentată la Paris o nouă ediție a *Atlasului internațional al limbilor pe cale de dispariție*, realizat sub egida UNESCO¹. Cu același prilej, a fost organizată și masa rotundă cu tema „Languages at communities, the Road to Follow”. Realizat și în variantă *on line*, fapt care face din el un instrument de lucru interactiv, noul dicționar prezintă celor interesați situația a nu mai puțin de 2500 de limbi considerate „periclitare”. Dacă luăm în considerare totalul de peste 6.000 de limbi inventariate în diverse atlase lingvistice și lucrări de specialitate, înseamnă că aproape jumătate din limbile lumii se află într-o situație dificilă. Prima ediție a *Atlasului...*, apărută în 1999, prezenta numai 600 de limbi aflate în pericol, iar a doua, din 2001, oferea cifra de 900 de limbi în această situație. De fapt, dinamica acestor cifre nu reprezintă „o agravare a situației” atât de ra-

pidă pe cât pare a fi reflectată de succesiunea în timp a celor trei ediții, ci numai faptul că „s-a mărit baza de date”, s-a dezvoltat metodologia de lucru, iar teritoriul de cercetare a fost acoperit mai bine, cu fiecare nouă ediție, după cum declara Françoise Rivière, director general adjunct în UNESCO.

Asemenea precizări nu scad cu nimic din gravitatea fenomenului. Dovadă este însuși faptul că această problemă a fost înscrisă de mulți ani pe agenda de lucru UNESCO, unde s-a creat un departament special pentru studierea și găsirea soluțiilor posibile pentru realizarea ei, precum și faptul că pe glob există încă multe alte organisme care se preocupă de problema respectivă. Cel mai vechi pare a fi Summer Institute Linguistics (SIL), cu sediul central în Dallas, Texas – SUA, fondat încă din 1934, de către William Cameron Townsend, dar cu filiale și la Washington, precum și în diverse alte locuri de pe toate continentele². Centrat pe studie-

1 Cf. www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages · www.unesco.org/culture/fr/endangeredlanguages · www.unesco.org/culture/es/endangeredlanguages

De fapt, lansarea propriu-zisă a fost organizată pe data de 19 februarie 2009, la sediul UNESCO. Lucrarea, susținută financiar de Norvegia, este realizată de o echipă formată din 25 de cercetători proveniți din mai multe țări și cu specializări diferite (lingviști – majoritatea, sociologi, etnografi, istorici, geografi etc.), sub conducerea lingvistului Christopher Moseley, din Australia. Noutatea ediției constă în faptul că este realizată atât pe suport de hârtie (versiune în curs de apariție), cât și în versiune interactivă online, dând posibilitatea utilizatorilor să contribuie cu completări, modificări, nuanțări la informațiile oferite, apoi în hărțile pe care sunt marcate cu precizie diversele grupe de limbi periclitare, precum și în faptul că a fost redactată în trei limbi – engleză, franceză și spaniolă.

2 Cf. www.sil.org. William Cameron Townsend (1896–1982) a trăit ca predicator în Guatemala, în satul Mayon, unde a învățat limba cakchiquel, pentru a-și putea desfășura activitatea de misionar și

rea limbilor nescrise, deci mai ușor supuse extincției, odată cu culturile respective, SIL propune și măsuri concrete pentru sprijinirea supraviețuirii acestora, pentru conservarea și dezvoltarea limbilor, în general. Acționând din perspectivă interdisciplinară – lingvistică, etnomuzicologie, antropologie etc., Institutul a descris 2.550 limbi, vorbite de peste 1,2 miliarde de persoane din circa 70 de țări. Rezultatele activității se concretizează, pe de o parte, în publicații răspândite pe toate căile posibile în întreaga lume, prin parteneriat cu universități, cu alte institute de cercetare, cu organizații internaționale, inclusiv UNESCO, cu guvernele mai multor țări, pe de altă parte, prin măsuri concrete de sprijinire a respectivelor comunități de vorbitori. Cea dintâi lucrare notabilă realizată este *Ethnologue: Languages of the World*³, un catalog în care sunt înregistrate mai mult de 6.900 de limbi vii de pe glob.

O mulțime de alte organizații internaționale sau institute de cercetare se ocupă, într-un fel sau altul, de problema dispariției limbilor⁴. Canalele de televiziune consacrate științei și culturii, precum National Geographic, publicațiile de toate categoriile, de la marile enciclopedii și dicționare de știință până la publicațiile periodice naționale sau locale sau la lucrările de popularizare ori de știință pentru copii și tineri⁵,

inclusiv în cuprinsul lor informații pe această temă, semn că ea este percepută ca o problemă gravă a lumii contemporane. Acestora li se adaugă tot mai multe cărți și articole datorate unor cercetători individuali, mulți dintre ei reprezentând nume de referință în lingvistică, antropologie etc., pe plan internațional. Pe de altă parte, forumurile și blogurile de pe internet probează interesul crescând al publicului larg, mai ales al tinerilor, față de diverse aspecte ale problemei.

Datele puse la dispoziție de toate aceste lucrări zugrăvesc un tablou cu adevărat sumbru. David Harrison, profesor la Colegiul Swarthmore – SUA, unul dintre autorii unor lucrări de mare autoritate în domeniu, cărți utilizate în universitățile de top ale lumii, afirmă că „în prezent, ritmul dispariției limbilor mici îl depășește pe cel al dispariției rasei”⁶.

O asemenea afirmație poate să nu spună prea mult, pentru că cei mai mulți nu știm nimic despre termenul de comparație. Bănuim doar că este vorba despre rasele și speciile de animale și de plante, mai puțin despre cele umane. Vom reveni asupra acestui aspect. Din păcate, nici documentele oficiale ale marilor organisme internaționale nu pot oferi o situație foarte exactă. Este momentul acum să amintim că UNESCO a

pentru a traduce *Biblia*, pentru uzul localnicilor. Experiența dobândită i-a oferit imaginea locurilor defavorizate material și spiritual din lume. În anul 1934 a organizat o mică școală de vară, la o fermă din Akansas, SUA, cu numai doi studenți. În vara următoare, a avut cinci cursanți, patru dintre aceștia înrolându-se apoi, alături de Townsend și de soția sa, în cercetarea limbilor și culturilor din alte zone defavorizate, începând cu cele din Mexic. De-a lungul deceniilor următoare, numărul studenților a ajuns la peste 6.000, proveniți din 60 de țări ale lumii. Institutul a avut un prim președinte în persoana lui Kenneth L. Pike (1912-2000), specialist în fonologie, consacrat prin studiul *Mixtec language – Mexic*, care a condus activitatea până în anul 1979, organizând-o pe două mari direcții – documentare pe teren și dezvoltarea cunoștințelor despre limbi. Perspectiva interdisciplinară a rămas principiul de studiu respectat în toți cei peste 70 de ani de activitate, căci cercetarea limbilor este completată cu cea a literaturii, culturii în general, a religiilor, a vieții politice și a ideilor filosofice, a rasei etc. Astăzi, la sediul central din Dallas există și un Muzeu al Culturilor, un Muzeu al Alfabetului, pe lângă o bibliotecă, foarte bogată, și pe lângă celelalte facilități impuse de activitatea de cercetare.

3 Paul M. Lewis (ed.), *Ethnologue. Languages of the World*, Dallas-Texas: SIL International, 2009. Cf. și ediția on line <http://www.ethnologue.com/>. În această recentă ediție, a 16-a, se înregistrează 6.909 limbi existente pe glob.

4 Inclusiv Departamentul de Lingvistică al celebrului Institut de Tehnologie din Massachusetts, unde se editează încă și mai celebrul index I.S.I. al lucrărilor științifice de valoare din întreaga lume.

5 Semnificative sunt intrările cu acest subiect din *Millenium Family Encyclopedia*, editată sub conducerea lui Joyne Parsons.

6 Cf. D. Harisson, 2007. Declarația face parte dintr-un material difuzat de *National Geographic News* – SUA.

editat, în afară de *Atlasul sus-amintit*, o *Carte Roșie a limbilor în pericol*, în anul 1999, de asemenea, în format *on line*. Cercetătorii care au realizat acest index identifică cinci mari zone geografice cu grad mare de risc pentru limbile rare: 1. Australia de Nord; 2. Centrul Americii de Sud; 3. Platoul Pacificului de Nord; 4. Siberia de Est; 5. Sud-Vestul Statelor Unite ale Americii (Oklahoma și granița cu Canada). Criteriul general de apreciere este numărul vorbitorilor efectivi ai limbilor respective. Documentul citat semnalează zone întregi în care anumite dialecte sunt vorbite în medie de cinci persoane, iar în cazul Siletz Dee-ni, folosit odinioară de către indienii din rezervația Siletz – Oregon, SUA, a fost înregistrat un singur vorbitor.

Atlasul Unesco din 2009 (2008, de fapt, căci informațiile se opresc la acest an) dă cifre mai exacte, cu o oarecare deplasare a „centrelor de greutate” pe harta lumii. Țările cu cele mai multe „limbi” aflate „în pericol” sunt: India – 196; SUA – 192; Indonezia – 147; China – 144; Mexic -144; Rusia – 136.

Ambele instrumente de lucru concordă însă, împreună cu altele, în privința manifestării calificativului de „limbi în pericol”. În primul rând, nu este vorba întotdeauna despre limbi propriu-zise, ci mai ales despre dialecte și subdialecte. Conceptul a constituit dintotdeauna prilej de controverse nu numai între lingviști, ci și – poate, mai ales – între nespecialiști. Vom reveni la locul potrivit și asupra acestui aspect. În al doilea rând, calificativul „în pericol” trebuie aplicat diferențiat idiomurilor în discuție – fie ele limbi sau dialecte – în funcție de criteriul invocat, dar generator de probleme și el – numărul de vorbitori. Astfel, documentele UNESCO au stabilit o grilă de evaluare cu nouă itemi⁸. Grila stabilește șase grade de

vitalitate/risc de dispariție limbilor, codificate astfel:

1. **sigure** (neincluse în *Atlasul Unesco*, dar descrise în alte studii și documente) = folosite de toate generațiile, fără probleme de transmisie între ele);

2. **vulnerabile/stabile și totuși amenințate** = cei mai mulți copii utilizează limba, dar numai în anumite domenii (acasă, de exemplu);

3. **precare/în pericol** = copiii nu mai învață limba maternă, nici măcar acasă;

4. **în serios pericol** = limba este vorbită de către bunici; părinții o înțeleg, dar nu o vorbesc cu copiii;

5. **în stare critică/muribunde** = cei mai tineri locutori sunt bunicii și ascendenții acestora, iar aceștia nu o pot vorbi decât rar și parțial;

6. **dispărute/moarte** = nu mai există vorbitori.

Ediția recentă a *Atlasului Unesco* recenzează următoarea situație în lume:

1. Limbi vulnerabile = 607
 2. Limbi în pericol = 623
 3. Limbi în mare pericol = 502
 4. Limbi în stare critică = 538
 5. Limbi dispărute în ultimele trei generații = 200
- Total = 2.470.

Este interesant că în *mass-media* și, deseori, chiar în universități se discută mai ales situațiile unor țări în care se credea că autoritățile sunt vinovate de starea proastă a unor limbi minoritare. „Capul de afiș” îl țin, este adevărat, țările aflate în fruntea tris-tului clasament stabilit de lucrările amintite. Astfel, în India, cum arătam mai sus, aproape 200 de limbi sunt în pericol de dispariție. Dar o evaluare corectă a situației trebuie să țină seama tocmai de bogăția și diversitatea lingvistică a acestei țări – altfel, săracă din punct de vedere economic: cele

7 UNESCO – *Red Book on Endangered Languages*, 1999, http://www.helsinki.fi/~tasalamin/europe_index.html.

8 Criteriile sunt: 1. Capacitatea de transmitere a limbii între generații; 2. Numărul absolut de vorbitori; 3. Proportia dintre vorbitorii respectivi și populația totală; 4. Schimbări în mediul de utilizare; 5. Capacitatea de reacție față de noul mediu de activitate; 6. Disponibilitatea materială față de alfabetizare și învățare în limba maternă; 7. Atitudinea oficialităților față de comunitatea etno-lingvistică respectivă; 8. Atitudinea membrilor comunității față de limba proprie; 9. Cantitatea și calitatea documentelor existente în limba respectivă.

1600 de limbi materne înregistrate în prezent reprezintă aproape 25% din limbile vorbite în întreaga planetă. Evident, grupările minoritare acuză guvernul Indiei că favorizează omogenizarea lingvistică, prin impunerea limbii *hindi*, ca *lingua franca* în întreaga țară. Limbi precum *tangam*, *jarawa*, *sentileza* ș.a. sunt utilizate de mai puțin de câte o sută de vorbitori nativi. Lingvistul indian Anil Chakravorty, citat în cotidianul spaniol *El Mundo*, afirmă că unul dintre motivele dispariției unor astfel de limbi este rentabilitatea scăzută a menținerii lor:

„...nu este rentabil să publici și, prin urmare, să scrii [într-o astfel de limbă], așa încât, la un moment dat, nu mai are rost s-o folosești”.

Rezultatul acestor confruntări este unul aparent neașteptat: locuitorii din sudul și din nord-vestul Indiei aleg engleza ca a doua limbă de studiu, drept formă de rezistență politică față de guvernanți.

Pe locul al doilea în clasamentul mai sus amintit se află o țară cu situație economică categoric mai bună decât cea oferită de exemplul precedent: SUA – cu 192 de limbi aflate în situație critică: *mimac* (vorbită de mici comunități din Massachussetts și Canada), *eyak* (Alaska), sunt numai câteva dintre cele aflate în această situație, deși guvernul duce, de mai mult timp, o politică destul de coerentă de susținere a comunităților etnolingvistice respective.

Nici Europa nu stă mai bine, în acest sens. Marea diversitate a limbilor de pe bătrânul continent pune mari probleme guvernelor multor țări, precum și forurilor de conducere ale încă foarte tinerei Uniuni Europene⁹. Dintre cele 123 de limbi inventariate (care ar însemna mai puțin de 3% dintre limbile globului?), 38 se află „în pericol”, 28 – „în mare pericol”, iar 9 sunt „aproape moarte”. Fiecare popor își are problemele sale aici. Astfel, lingviștii maghiari atrag atenția asupra dispariției unor idiomuri fino-ugrice (?) precum *ienict*, *nganasan*, *ijor*, *vepse*, *manisi*.

În ceea ce privește spațiul lingvistic românesc, *Cartea Roșie* include *aromâna* printre

„limbile periclitare”, iar *istro-româna* și *megleno-româna*, printre cele, „puternic periclitare”. Într-adevăr, *istro-româna* mai este vorbită astăzi doar de către oamenii în vârstă din două sate de pe teritoriul Croației – Jeiani și Șușnevița, cu o populație totală de 1.000 de locuitori. Are numai utilizare orală și pare a fi uitată atât de autoritățile croate, cât și de cele de la București. *Megleno-româna* sau *meglenita* se mai vorbește în mici comunități din actuala Macedonia și din alte zone ale fostei Iugoslavii, totalizând cam 5.000 de utilizatori. Dispersia geopolitică și culturală, starea economică a vorbitorilor, discuțiile sterile despre statutul ei lingvistic (dialect sau limbă?) o fac mai mult decât periclitată. Despre aromână, mult mai studiată astăzi, vom vorbi mai jos. Deocamdată, adăugăm că pe teritoriul României se află în stare gravă idiomuri ale minorităților conlocuitoare, precum cele vorbite de către cehii (*pemii*) din Banat, tătarii din Dobrogea (Castelu, Topraisar, Murtfatlar), nogaii, adică turco-tătarii din aceeași zonă (Mihail Kogălniceanu, Lumina, Valea Dacilor, Cobadin), ceangăii din Moldova, găgăuzii (extrem de puțini la noi și răspândiți în țară), rutenii din Banat și Bucovina, carașovenii (sârbo-croați) din Banat, sașii din Transilvania (rămăși mai puțini de 50.000 după plecările masive din anii '80 ai secolului trecut), evreii sefarzi ș.a. Desigur, cele mai multe dintre acestea reprezintă variante locale, arhaice, ale unor limbi vorbite pe teritorii mai largi din patriile lor de origine, dar ele au o evoluție proprie, reflectă un mod de viață, motiv pentru care documentele oficiale ale organismelor internaționale înregistrează nu mai puțin de 11 limbi aflate în stare gravă pe teritoriul României.

Fenomenul nu caracterizează însă numai epoca noastră, ci este mai vechi. Cercetările dovedesc că în ultimii 500 de ani au dispărut cam jumătate din limbile vorbite în întreaga lume¹⁰. Îngrijorător este faptul că, pe măsură ce ne apropiem cu cercetările de momentul prezent, fenomenul se acce-

9 P.Gh. Bârlea, 1998, cf. și Oana Moldoveanu, „Multilingvismul – una dintre marile probleme ale Uniunii Europene”, în: *Studii de știință și cultură*, Editura Universității „Vasile Goldiș”, V, nr. 16, 2009, p. 63-66.

10 D. Harrison, 2007.

lerează și se amplifică. Conform *Atlasului Unesco*, numai în ultimele trei generații (aprox. 70 de ani) au dispărut 200 de limbi, pe glob. În India, în afara celor 196 de limbi periclitate, sunt cunoscute 9 cazuri de limbi deja moarte – numai în ultimii zece ani. În aceeași situație se află și limbi din alte zone geografice: pentru limba *manés*, din Insula Man – Turcia, ultimul vorbitor a fost Ned Maddrell, mort în anul 1974; tot în Turcia, ultimul vorbitor al limbii *ubuh*, Tefnic Esenc, a murit în 1992; pentru *aask*, din Tanzania, ultimul vorbitor a murit în 1976; pentru *eyak*, din Alaska, ultimul vorbitor, Marie Smith Jones, a murit în 2008 ș.a.m.d.

În Balcani, se citează cazul limbii *morlace*, un dialect, de fapt, înrudit cu dacoromâna și cu istroromâna, vorbit la începutul secolului al XVII-lea pe coastele Bosniei, Croației, Muntenegrului, dar dispărut spre sfârșitul aceluiași secol, prin asimilarea morlacilor (numiți și „maurovlahi/mavrovlahi”) cu grupuri ale slavilor de sud¹¹. Din aceeași zonă a romanității sud-est europene, cel mai cunoscut caz este al *dalmatei*, dispărută din Dalmația istorică în secolul al XIX-lea¹², cu ambele sale variante – *raguza*, vorbită în vechea așezare Ragusa (astăzi, orașul Dubrovnic) și *vegliota*, vorbită pe Insula Veglia (astăzi, Krk).

Având în vedere acest ritm, specialiștii întrevăd o situație încă mai sumbră pentru viitor. Cele 200 de limbi de pe glob cu mai puțin de 10 vorbitori atestați sunt deja nominalizate ca „limbi cu dispariție sigură în viitorul apropiat”¹³. În criteriile de evaluare a vitalității/pericolului de dispariție nu se

folosesc cifre absolute, dar se includ în categoria a patra, „limbi aflate în serios pericol”, cele 178 de limbi care sunt reprezentate de comunități ce numără între 11 și 50 de utilizatori. Până la sfârșitul secolului ar putea să dispară jumătate din limbile existente în prezent,¹⁴ iar după acest termen, numai 600 de limbi vor supraviețui amenințării cu extincția¹⁵.

Calcululele diferă foarte mult de la un studiu la altul, ritmul disparițiilor anuale situându-se, în prezent, între 10 și 108 limbi. Dacă luăm în considerare ultima cifră, înseamnă că în prezent dispăre câte o limbă la fiecare două săptămâni. Alte calcule duc la rezultate încă mai îngrijorătoare.

Relația limbă-cultură

De ce este atât de grav pentru omenire fenomenul despre care vorbim? Explicația cea mai frecvent întâlnită este legată de implicațiile etnoculturale și, încă mai general, antropologice ale acestuia. David Harrison, profesor la Swartmore College, SUA, unul dintre cercetătorii profund preocupați de această problemă, arată că prin dispariția unei limbi se pierde, de fapt, o întreagă cultură¹⁶. Acest lucru afectează, în mod aparent paradoxal, chiar limbile dominante, căci nici cultura reprezentată de acestea nu se poate dezvolta decât în diversitate, care constituie „baza științei, a cunoașterii, în general, a schimbului și a geniului cultural al umanității”¹⁷. Relația limbă-cultură-civilizație, precum și ideea dialecticii particular/general revine, cum spuneam, în analizele pe această temă, indiferent de perspectiva abordării ei. Cam în aceiași termeni se expri-

11 Thede Kahn, 2008, p. 133.

12 Cf. Matteo Bartoli, 2000; Žaeko Muljaciè, 2000, *Das Dalmatische...*, apud T. Kahl, 2008, 1-133;. Thede Kahl susține că această limbă, situată ca structură, între italo-romane și străromână, aparține numai în sens limitat romanității balcanice (*loc. cit.*). Autorul citat aduce drept argument faptul că celelalte variante derivate din străromână erau numite limba „vlahă”, în timp ce dalmata nu purta acest nume (*loc. cit.*). În ceea ce ne privește, considerăm că argumentul nu funcționează, de vreme ce toate limbile de origine latină erau numite „vlahă” de către slavi, greci ș.a. Pentru mecanismul extincției, cf. și Ion Coteanu, *Cum dispăre o limbă?* (se referă la istroromână). T. Kahl, *op. cit.*, sintetizează descrieri mai moderne ale etapelor dispariției limbilor.

13 După alte surse, numărul limbilor vorbite de cel mult zece persoane este mai mare, ajungând la peste cinci sute, în prezent [sursă nesigură, vehiculată în unele lucrări cu titlu provizoriu].

14 D. Nettle; S. Romaine, 2000.

15 D. Crystal, 2000, *Introducere*.

16 D. Harisson, 2007.

17 A. Dalby, 2002.

mă Koichiro Matsuura, directorul general al UNESCO:

„... moartea unei limbi atrage după sine dispariția unui patrimoniu cultural intangibil și irepetabil, a unei întregi istorii și a unei concepții despre lume”¹⁸.

Este clar că cea mai mare parte a culturii, a creațiilor materiale și spirituale, a experienței și a cunoștințelor adunate de-a lungul veacurilor de către un grup etnic dispăre o dată cu moartea limbii respective. Dispare, practic, un mod de a gândi. De aceea, ni se pare interesantă afirmația unui blogger, pe marginea unui material postat pe internet de către Cristian Preda: *„Dispariția unei limbi nu e o catastrofă, dar e o pierdere”* (Bleen – 02.22.09 at 3:50 AM)

Cauzele dispariției limbilor

Cele mai vizibile cauze ale dispariției limbilor sunt, de fapt, extralingvistice, ținând de contextul economico-social, poli-

tic și... cultural al manifestării acestora. Se creează, după cum se vede, un cerc vicios în relația limbă/cultură. În principiu, dispariția limbilor se explică prin dispariția vorbitorilor respectivi. Iar acest din urmă fenomen se manifestă în mai multe feluri.

1. Reacția tinerelor generații față de limba maternă

Coordonatorul *Atlasului Unesco*, profesorul australian Christopher Moseley, enumeră ceea ce el numește „factorul psihologic” prin cauzele generale ale dispariției limbilor, precizând că înțelege prin aceasta situația în care un anumit grup etnic se supune în mod voluntar limbii dominante. Este vorba despre ceea ce în alte concepții se numește „prestigiul limbii”, efectele acestuia manifestându-se, evident, în societățile bilingve, sau plurilingve (plurietnice). Studiile despre criteriile de evaluare a limbilor proprii și a limbilor cu care vorbitorii se află în contact arată că se iau în considerare vechimea, puritatea și corectitudinea acestora. Astfel, limbile hibride, cu amestecuri vizibile, erau apreciate negativ la sfârșitul secolului al XIX-lea, secolul supremației națiunilor, secolul renașterii popoarelor „mici”, prin excelență, când limba era considerată mai mult ca oricând definitorie pentru ființa unui popor. Efectul acestei atitudini se simte și astăzi¹⁹, așa cum supraviețuiesc și ideologiile naționaliste, în toate sensurile posibile. Din această perspectivă, chiar și bilingvismul este judecat ca factor negativ.

Cu privire la vechimea unei limbi, lucrurile sunt mai complicate, pentru că este nevoie de un anumit grad de instruire ca să judeci corect acest lucru. În general, însă, circulă stereotipurile, care își pun amprenta asupra unei comunități lingvistice mai mult decât cunoașterea științifică. Chiar dacă limba strămoșilor are rădăcini adânci în istorie, dar grupul etnic respectiv se afla în minoritate numerică și are statut social-cultural defavorizat, noile generații pierd sentimentul nobleței conferit de vechimea limbii lor, trăind un sentiment de inferioritate față

18 Apud *Cotidianul.ro*, ed. cit.

19 Georg Kremnitz, 1994, p. 21.

de vorbitorii majoritari ai limbii dominante²⁰.

Observăm că, de fapt, mecanismul care acționează decisiv este de ordin social-economic și cultural. „Limba ocupațiilor tradiționale”, ca să spunem așa, chiar dacă acestea constă în meșteșuguri vechi și complicate, cu produse civilizatorii etern valabile, este abandonată în favoarea limbii moderne, căci aceleași produse sunt obținute la scară industrială, prin mijloace tehnice eficiente, chiar dacă nu de aceeași calitate, și implică mai mult pe vorbitorii acestei limbi. Cu atât mai mult, ocupațiile tradiționale din domeniul agricol, din zonele rurale sunt stigmatizate²¹, chiar și în actuala epocă a produselor „bio”. Așa încât tinerii din aceste comunități își însușesc și ei așa-numita „evaluare socio-lingvistică negativă”²². Se procedează, practic, la abandonarea identității lingvistice, după cum constată Thede Kahl, cel care, sintetizând aceste studii, conchide:

„În timp ce sexul, etnia și aspectul fizic nu pot fi schimbate, renunțarea la limbă sau limitarea folosirii ei oferă soluția cea mai comodă în rezolvarea acestei probleme”²³.

2. Repartizarea geografică a limbilor

Geografia fizică, umană și economică a lumii furnizează un alt set de explicații pentru moartea limbilor. Autorii „atlaselor morții limbilor” reiau, de fapt, hărți mai vechi, realizate de către specialiștii în geografie lingvistică, disciplină de sine stătătoare, desprinsă din alte științe ale limbii – istoria limbii, gramatica comparată a limbilor și dialectologia. Cu deosebirea că marchează alte puncte de reper, noii specialiști constată aceeași mare diversitate a limbilor și, implicit, aceeași dificultate de

departajare a acestora după statut (limbă/dialect/grai), după origine etc., pe de o parte, și aceeași distribuție geografică inegală, pe de altă parte. Astfel, după datele centralizate de Summer Linguistic Institute, 51% dintre limbile lumii se vorbesc în Africa, în Asia și în regiunea Pacificului, cu o concentrare foarte mare în Noua Guinee, înregistrată cu o șesime din limbile vorbite pe glob (800 de limbi). În Africa Subsahariană se vorbesc peste 2000 de idiomuri, adică o treime din limbile lumii. Cam 10% dintre aceste vorbesc în următorul secol. Nu întâmplător, platoul Pacificului de Nord se află printre zonele cu risc ridicat de dispariție a limbilor rare, consemnat în *Red Book...*, deși, în cifre absolute, există și o abatere de la regulă, după cum vom vedea mai jos.

În schimb, în Europa se vorbesc numai 3% din limbile lumii, după calculele unor specialiști²⁴. Or, diversitatea lingvistică este o cauză aproape sigură a dispariției unora dintre limbi în favoarea altora. Christopher Moseley notează în mod clar această constatare:

„Cu cât este mai mare diversitatea lingvistică, cu atât este mai mare numărul limbilor în pericol”²⁵.

În strânsă legătură cu diversitatea lingvistică se află densitatea populației. După aceleași statistici SIL, 80% dintre limbi sunt vorbite în câte o țară, 96% dintre limbile consemnate în recensămintele actuale sunt vorbite de numai 4% din populația globului; și, încă și mai grav, cele peste 3.500 de dialecte sau limbi rare sunt vorbite de numai 0,2% din omenire. Pe de altă parte, 80 dintre limbile cu circulație mai mare (engleza, chineza, spaniola, franceza, germana, rusa etc.)

20 W. U. Dressler, și R. Wodak-Leodolter, 1977, p. 33-34.

21 Din perspectiva aceasta, participanții la o discuție *online* despre soarta limbilor invocau definiția limbii noastre strămoșești, „cu îndemnuri pentru vite”, așa cum apare ea la unul dintre cei mai mari poeți români. În acest context se puneă întrebarea dacă nu cumva trebuie să ne așteptăm la o apropiată dispariție, deși deocamdată, daco-româna este singura dintre dialectele valahe neinclusă pe lista limbilor în pericol din *Atlasul UNESCO* sau din *Cartea Roșie a limbilor în pericol...*

22 E. P. Hamp, 1989, p. 197-201.

23 Th. Kahl, 2008, p. 132.

24 După calculele noastre, cifra este chiar mai mică: 1,78% - dacă luăm ca bază de referință cele 6.900 de limbi inventariate de UNESCO.

25 # 8220, apud *Telegraf*, 20.02.2009. Ultima pagină.

sunt vorbite de aproximativ 80% din populația globului. Numai 20 de limbi sunt vorbite în comunități răspândite în mai multe țări și reprezentate de sute de milioane de vorbitori. Mai precis, 8 limbi sunt folosite zilnic de către jumătate din populația globului²⁶, conform enciclopediei pentru tineret *Millennium Family*, ale cărei baze de calcul par însă diferite de alte lucrărilor oficiale de referință, citate mai sus.

Toate aceste cifre, derutante la un moment dat, mai ales că se folosesc sisteme diferite de referințe, grile diferite de calcul și raportări diferite la maxima superioară și cea inferioară, conduc totuși, spre câteva constatări simple și fundamentale: este clar că fărâmițarea etnică nu servește cauzei limbilor „mici”, limbile vorbite de puțini locuitori fiind cele mai expuse pieirii. Pe de altă parte, aceleași date geografice ne confirmă faptul că presiunea limbilor „mari” constituie o altă cauză a extincției celor mici. Modul în care se realizează această presiune constituie alte cauze propriu-zise invocate în cercetările de specialitate.

3. Potențialul social-economic al comunităților de vorbitori

Considerațiile de până acum au indus deja o imagine supralingvistică, mai precis, de natură economico-socială, a fenomenului în discuție. Acesta pare, de departe, cel mai important ca efecte și, prin urmare, cel mai complex ca modalități de manifestare.

- În primul rând, funcționează principiul supremației pe care o are întotdeauna „limba păinii”, adică limba care asigură o mai bună integrare socio-profesională de

natură să confere vorbitorilor o existență decentă, dacă nu chiar îndestulătoare. Acesta este motivul pentru care nu numai că tinerii renunță la limba maternă în favoarea limbii oficiale, dominante, dar chiar și părinții sunt de acord cu această opțiune²⁷.

- La scară mai mare, același lucru se întâmplă cu limbile și dialectele vorbite în comunități care fac parte din corporațiile transnaționale, din organisme și blocurile economice și politice care decid evoluțiile regionale sau/și continentale sau planetare. Se creează un dezechilibru social-economic între masele de vorbitori ai diferitelor limbi, în sensul că un mic număr de limbi vorbite în grupurile cu prestigiu social și cultural controlează resursele economice și, implicit, deciziile politice, sporindu-și puterea de influențare în ritm proporțional cu dispariția limbilor mai puțin răspândite. Se impun, în aceste cazuri, limbi precum chineza, engleza, spaniola, rusa, franceza, germana, în defavoarea unor idiomuri locale, chiar în spațiile geografice în care s-au născut și s-au dezvoltat acestea din urmă, cu o istorie de mii de ani. Mai grav este faptul că acest proces nu aparține epocii actuale, a globalizării declarate, ci a început cu câteva generații bune în urmă, practic – odată cu modernizarea lumii, favorizată de industrializarea economiilor naționale și mai ales a statelor multinaționale, cu colonii și popoare de mare eterogenitate etnică și lingvistică.

În aceasta situație, este o naivitate să afirmi că salvarea limbilor minoritare se poate realiza prin convingerea copiilor că

26 Chineza este utilizată de 1,2 miliarde de vorbitori; engleza – 478 de milioane; hindi – 427 de milioane; spaniola – 392 de milioane; rusa – 284 de milioane; portugheza – 184 de milioane; franceza – 125 de milioane. De precizat este faptul că această statistică, oferită de MFE, ține seama de vorbitorii nativi sau bilingvi din țările unde fiecare dintre aceste limbi este declarată „oficială”. În realitate, engleza este *lingua franca* pe tot globul, inclusiv în țări cu puternice restricții tradiționaliste, precum Japonia, China, țările arabe etc. în situații oarecum similare, chiar dacă la mare distanță ca număr de utilizatori „culturali”, se află franceza, germana, italiana ș.a., cf. P. Gh. Bârlea, 2007.

27 Am cunoscut noi înșine asemenea cazuri. În câteva sate locuite exclusiv de reprezentanți ai comunității ucrainene, conducerea școlii, corpul profesoral și comitetul de părinți au renunțat de bună voie la dreptul pe care li-l conferea legislația statului român de a organiza predarea în limba maternă, deși aproape toate cadrele didactice puteau face acest lucru, fiind bilingve. Explicația care ni s-a dat a fost aceea că se dorește evitarea izolării lingvistice a elevilor, care ar avea astfel mari dificultăți mai târziu, în obținerea unui loc de muncă și mai ales în comunicarea la locul de muncă și în societate. Exprimarea greoaie și defectuoasă în română, datorată faptului că vorbeau o altă limbă în familie, accentuată de studii în aceeași limbă, atrăgea ironii, etichetări, marginalizare socio-culturală, în cele din urmă.

limba străbunilor lor reprezintă o valoare în sine, că este depozitarea unui tezaur cultural etc. Bunăstarea macrosocietății în care sunt integrați are efecte educative și ideologice infinit mai puternice.

- O altă cale de manifestare a factorului economico-social este tehnologizarea rapidă a lumii contemporane. Beneficiile tehnologiei moderne și costurile relativ scăzute ale acesteia ajută comunitățile tradiționale să sară peste etape întregi din evoluția firească a unei comunități umane. Acesta este un aspect al „globalizării acceptate”, mai subtilă și mai pregnantă decât „globalizarea forțată”. Din păcate pentru comunitățile lingvistice mici, noua tehnologie aduce cu sine un vocabular nou, deseori de circulație universală, pe care limbile minoritare nu mai au răgazul și forța să-l asimileze, ci și-l însușesc direct, pe calea împrumutului total. Noul context material, cu confortul său tehnologic, creează un stil nou de viață, comportamente și atitudini noi, o gândire nouă, care se exprimă într-un limbaj nou²⁸. Toate la un loc contribuie rapid și sigur la dispariția limbii ce conservă valorile materiale și spirituale moștenite.

- În sfârșit, același context macroeconomic și socio-cultural impune modificări ale modului de viață al grupurilor etnice defavorizate, cu consecințe directe ale limbilor respective. Sunt amintite, în acest sens: sedentarizarea unor grupuri mobile prin tradiție (este interesant că unele grupuri nomade trec prin faza intermediară a folosirii mijloacelor auto în locul atelajelor cu tracțiune animală sau a transhumanței *per pedes*); exodul de la sat la oraș, urbanizarea unor foste așezări rurale sau mutarea în alte regiuni a comunităților altădată „închise”; căsătoriile mixte; industrializarea vechilor meșteșuguri, modernizarea prin tehnologii

noi a producției agricole, renunțarea la unele ocupații vechi; modernizarea întregii vieți, prin accesul la tehnică, mass-media etc. La toate aceste schimbări, care contribuie din interior și în mod voluntar la destrămarea societăților tradiționale, se adaugă un fenomen „din afară”: invazia zonelor izolate, conservatoare, a valorilor materiale, culturale, implicit lingvistice de către populația majoritară: case de vacanță, vile, pensiuni, cu tot ce aduce cu sine turismul modern. În aceste condiții, destrămarea societăților tradiționale atrage după sine și pierderea limbii corespunzătoare.

4. *Relația scris/oral*

Strâns legat de cele arătate mai sus este aspectul predominant oral al limbi în pericol de dispariție. Practic, jumătate dintre limbile aflate în această stare nu au avut niciodată o variantă scrisă, iar multe altele au forme rudimentare sau, dimpotrivă, prea complicate, de scriere, cu documente puține, deseori redactate în alte limbi – de mai largă circulație –, depozitate, fragmentar, în cu totul alte locuri decât în vatra strămoșească (de obicei, în bibliotecile, arhivele și muzeele țărilor colonizatoare și a țărilor cu potențial economic mare).

În legătură cu aceste două ultime aspecte – impactul tehnologic și raportul scris/oral al limbilor – trebuie adăugat că și idiomiuri cu reprezentare demografică semnificativă, cu o cultură și o istorie bine conturate și recunoscute ca atare, sunt expuse pericolului, într-un viitor nedeterminat, deocamdată. Există limbi, precum ceha, slovacă sau maghiara, în care lexicul științific se bazează în măsură considerabilă pe terminologia populară de specialitate²⁹.

În cazul maghiarei, lingviștii nu văd cu ochi buni nici astăzi învațarea termenilor străini. Din cauză că, în cazul științelor naturale, de exemplu, terminologia științifică

28 Cristina Andrei, *Către o nouă limbă universală*, Cultura (O. 1340). Poezii, literatură, cultură, arte.

29 Din cauza îndelungatei dominații germane în spațiul ceho-slovac, lingviștii din acest spațiu au procedat, imediat după eliberare, la eliminarea sistematică a cuvintelor „străine” din limbă și înlocuirea lor cu „neaoșisme” locale. De exemplu, pentru „sulf”, s-a impus un termen care ar corespunde românescului popular „pucioasă”. Acest act de naționalism lingvistic, perfect explicabil în context istoric și psihologic, ca mentalitate etc., s-a dovedit neproductiv ulterior, în epoca deschiderilor politico-economice, când contractele comerciale, documentele de transport și corespondența oficială impun traduceri și echivalări suplimentare, în multe cazuri, căci pe plan european și mondial se utilizează neologismele de circulație internațională, bazate pe afixoide greco-latine.

autohtonă nu este satisfăcătoare, cercetătorii, ziariștii și chiar cadrele didactice universitare apelează direct la corespondenții englezești pentru noțiunile respective. Acest lucru pune în pericol limba națională, pentru a cărei salvare ar trebui inițiată o mișcare de înnoire, consideră profesorul Janos Puszta, de la Universitatea „Daniel Berzsenyi”, din Szombatheley³⁰.

Din nou, avem de-a face cu o atitudine idealistă, romantică. Chiar și limbi foarte deschise la noile achiziții, dar care, în același timp, și-a păstrat nealterată structura esențială gramaticală, lexicală și științifică, precum româna, apelează la anglicisme pentru terminologii diverse (mass-media, relații publice, cultură, tehnică și, în special, pentru limbajul informatic³¹).

În ambele cazuri, statutul limbilor respective, încă neincluse pe lista „roșie”, devine nesigur, într-un viitor nu prea îndepărtat. Nu întâmplător, studenții din Ungaria au răspuns în proporție de aproape 10%, în cadrul unui sondaj organizat pe această temă, că ar fi de imaginat introducerea englezei ca limbă de stat în Ungaria.

5. Religia

Confesiunea religioasă este, de asemenea, una dintre cauzele – secundare, dar de-

loc neglijabile ale dispariției/rezistenței limbilor. În țările unde diversitatea lingvistică corespunde diversității religioase, limbile minoritare se mențin mai bine³², pe când în țările unde diferitele comunități lingvistice aparțin aceleași confesiuni, grupurile minoritare renunță la limbile materne datorită rolului integrator al religiei, mai ales în țările în care se vorbește – oficial sau semioficial – despre „religie națională”.

6. Politicile oficiale

În sfârșit, dar nu în ultimul rând, politica guvernelor este responsabilă de dispariția unor limbi. Ch. Moseley numește „factor militar” situația în care se recunoaște o anumită voință, cu implicații politice, economice etc., de a eradica unele grupuri etnice. Exemplele cele mai cunoscute țin de trecutul unor astfel de comunități, cum ar fi aborigenii din Australia, nativii siberieni din fosta U.R.S.S., indienii din America de Nord și mulți alții. Metodele coercitive de impunere a limbii naționale s-au manifestat pe față, în asemenea cazuri.

Alteori, metodele sunt mai subtile și mai eficiente, în sensul că guvernele sprijină programe foarte coerente de stimulare a opțiunii pentru limba oficială, prin finanțări de diverse tipuri etc.³³

30 Vezi art. „Jumătate din limbile vorbite în lume sunt condamnate la dispariție”, în *Făclia*, loc.cit.

31 Dacă până în urmă cu câțiva ani se înregistrau circa 5.000 de cuvinte de origine engleză în limba română contemporană, astăzi se vorbește despre mai mult de 20.000 de împrumuturi sau măcar de calcări lingvistice după engleză. Așa stând lucrurile, nu este de mirare că nici măcar lucrările normative ale Academiei Române, precum DOOM2, nu păstrează o linie coerentă de scriere și pronunțare a acestor neologisme. Dicționarul reflectă, pe de o parte, vârsta împrumuturilor, dintre care unele au apucat deja să fie asimilate și „normate” ortografic și ortoepic, iar altele sunt în curs de asimilare (fie sub forma adoptării fonomorfologice la specificul românei, fie sub forma adoptării *tale quale*). În sfârșit, se ține seama de faptul că unele pot fi simple efemeride, ținând de o anumită modă, de un context favorizant etc.

32 E. P. Hamp, 1978, p. 155-162.

33 În studiul nostru *De la bilingvism la monolingvism în comunitățile românești din SUA și Canada* arătam că primele valuri de imigranți români din America de Nord povestesc, în însemnările lor autobiografice, cum au beneficiat de cursuri serale în care profesionalizarea într-un anumit domeniu (metalurgic etc.) se împletea cu învățarea limbii, culturii și civilizației americane. Cursurile erau gratuite, erau conduse de un corp profesoral bine pregătit și, mai mult, „elevii” (seraliști maturi, în majoritatea cazurilor) beneficiau de manuale și chiar de rechizite gratuite. Continuându-ne cercetările, aveam să aflăm, din cărți de memorialistică datând cam din aceeași epocă, precum și din studii ulterioare, că autoritățile foloseau și metode mai puțin subtile și mai puțin „ortodoxe” în efortul de omogenizare lingvistică a uriașelor valuri de imigranți sosiți din toate colțurile lumii. Astăzi, există din nou organisme guvernamentale care sprijină pe toate căile, inclusiv financiar, conservarea culturilor indigene și a celor alogene mai recente. Din păcate, pentru unele etnii, măsurile actuale sunt tardive, iar pentru autohtonii care au supraviețuit sau pentru imigrația recentă, ele sunt simbolice, în condițiile în care globalizarea are efectul bulgăreului de zăpadă, antrenând nu numai ștergerea diferențelor etnolingvistice, prin factori imuni la orice măsură profilactică.

Oricare ar fi calea de acțiune, această cauză rămâne una dintre cele mai des invocate de către cei direct afectați de dispariția limbilor. Acesta este motivul pentru care afirmam că o enumerăm spre sfârșit, deși nu este cea din urmă. Pentru mulți nespecialiști, pentru comunitățile etnolingvistice minoritare, ea este cea mai vizibilă și, ca urmare, cea mai încriminată.

În realitate, fiecare dintre aceste cauze ale morții limbilor acționează în felul său, dar în directă relație cu celelalte. Rareori se întâmplă ca numai una dintre ele să stea la baza dispariției unei comunități etnolingvistice. În principiu, acțiunea se desfășoară în diacronie, pe de o parte, și concentric, pe de altă parte, dinspre factorii extralingvistici (geografic, economic etc.) spre cei „pur” lingvistici. Am folosit ghilimelele pentru atributul „pur”, pentru că o modificare lingvistică, mai ales la nivelul lexicului, are totdeauna și cauze externe – psihologice, sociale ș.a.m.d.

Totuși, sintagma trebuie păstrată în discuție și, dacă am încerca să găsim o „cauză a cauzelor”, acesta este nivelul ultim la care trebuie să ne raportăm.

Pentru explicitarea ei, primul demers care se cuvinte făcut este clarificarea conceptelor cu care operăm.

a) Din exemplele date până acum, se înțelege că cele mai multe idiomuri³⁴ moarte sau pe cale de extincție sunt, de fapt, dialecte sau chiar subdialecte și mai puțin limbi, în sensul științific al termenului. Pentru un lingvist, diferența dintre *limbă*, *dialect*, *subdialect* (*grai*) este destul de clară, iar pentru toți ceilalți – interesați de această problemă – definițiile stau la îndemână în orice dicționar de termeni lingvistici și chiar în orice dicționar general, enciclopedic etc. Din păcate, există multe situații când nu lingviștii stabilesc statutul unui idiom, ci conducătorii comunității lingvistice respective, cu asentimentul unei bune părți a vorbitorilor, conștienți sau nu de existența unor trăsături definitorii pentru conceptul

respectiv. Pentru orice intelectual român și chiar pentru cei mai puțin instruiți este relevant cazul idiomului vorbit în Republica Moldova, decretat oficial ca limbă de sine stătătoare, cel mult înrudită cu româna și botezată, la fel de oficial, cu un alt nume, deși este clar pentru oricine că nu reprezintă nici măcar un dialect al românei, cum ar fi meglenoromâna, de exemplu, ci numai un „grai”, adică o variantă regională a dacoromânei. Din această perspectivă, este corect să punem pe același plan așa-numita „limbă” a huțulilor din Bucovina, sau „limba” manisi, vorbită de cca. 7000 de persoane, cu limbă sanscrită, să spunem?

Desigur, nu contează neapărat reprezentarea demografică și răspândirea geografică a unei limbi, ci vechimea ei și cultura corespunzătoare. Pe de altă parte, orice element care asigură diversitatea contribuie la evoluția omenirii – acesta este un principiu deja

34 Folosim acest termen cu sensul cel mai larg, de sistem de comunicare verbală, cu o structură fonetică, gramaticală, lexicală și stilistică bine definită, indiferent de numărul utilizatorilor, de înrudiri, filiații, situare geografică etc.

elementar aici. Din acest punct de vedere, dispariția oricărui idiom este, cum spunem, o pierdere pentru omenire. *La scară istorică, însă mărirea și decăderea limbilor se interpretează în ciclurile naturale ale culturilor și civilizațiilor* – și aceasta este perspectiva din care trebuie să judecăm lucrurile.

b) În al doilea rând, nici conceptul de „limbă moartă” nu este prea clar definit. Autorii lucrărilor de specialitate de la care am pornit aici stabilesc niște criterii – care sunt operaționale, indiscutabil, în demersul mai mult decât valoros al instituțiilor respective. Dacă „limbă aproape moartă” este cea cu mai puțin de 10 vorbitori, „moartă” înseamnă, prin deducție, cea fără nici un vorbitor oficial înregistrat. Dar din perspectiva diacronică, istorică, și din perspectiva sincronică, a datelor „de pe teren”, acest criteriu poate fi amendat cu trăsături de detaliu.

Din prima perspectivă, latina este o limbă vorbită, în numeroase variante, cu evoluții definite în timp și spațiu, de către câteva sute de milioane de oameni³⁵. În același fel se pune problema limbii grecești vechi, a ebraiceii ș.a.m.d., chiar dacă unele au mai puțini „urmași”.

Din a doua perspectivă, complicațiile sunt încă mai mari. Există comunități etnice încă bine organizate, dar în care tânăra generație refuză să mai folosească limba maternă, din motivele arătate mai sus. Or, una dintre cele mai curente definiții ale morții limbilor se referă tocmai la acest aspect. Ideea este formulată astfel de către Lyle Campbell, de la Universitatea Utah – SUA:

„Limba pe care noua generație nu o învață este condamnată clar la moarte”.

Pe de altă parte, în multe documente oficiale și chiar în studii lingvistice de specialitate sunt luați în considerare și cunoscătorii pasivi ai unui idiom, adică nativii care refuză să o folosească sau, încă mai curios, străinii care au învățat-o prin afiliere naturală (integrarea în comunitate) sau integrarea culturală/studii de specialitate, studii individuale de amatori etc.). Altfel

spus, cei care cunosc parțial limba pot fi considerați vorbitori reprezentanți ai acesteia, tot așa cum vorbitorii nativi, autentici, au libertatea să nu-și declare adevărata limbă maternă la recensămintele oficiale. Așadar, decretarea „morții” unei limbi este, de multe ori, discutabilă.

Se întâmplă însă și fenomene mai interesante, ca să nu spunem mai ciudate, care țin de specificul limbilor, știut fiind că limba are o logică a ei, nu totdeauna încadrabilă în parametrii logicilor formale, matematice etc.

Astfel, există limbi care „au murit” o dată și apoi au reînviat, atât pe cale artificială, cât și pe cale naturală.

a) Urmașii celților de pe coastele britanice au reușit să reînvie *cornica*, limba din Cornwall, pe care o întrețin prin gramatici, dicționare, reviste și... pe internet, prin mai multe bloguri (cf. Salahhe, 02.22.09, at 3:32 am).

b) Prin politici lingvistice adecvate, bine susținute de către toți cei interesați, este în creștere numărul vorbitorilor limbilor *aymara centrală* și *quechua*, din Peru, ca și limbile *guarani*, din Paraguay, *maori*, din Noua Zeelandă, și încă alte câteva, din Canada, SUA, Mexic etc.

c) Un fost dialect al limbii *lamma*, vorbit de către comunitatea papuașilor de pe o mică insulă din arhipelagul indonezian s-a dezvoltat, pe cale naturală, pare-se, până într-atât, încât se poate afirma că stă la baza nașterii unei noi limbi, *illu*, pe cale să fie răspândită în mai multe zone ale Indoneziei de Sud-Est.

Și ebraica a fost „reînviată”, prin standardizarea elementelor disparate din complexitatea variantelor vorbite în diaspora, după întemeierea statului Israel, în urmă cu câteva decenii.

Aromâna este și ea în expansiune, menținută prin eforturilor unor nativi, nici măcar prea uniți între ei, nici teritorial, nici în privința concepției despre patria-mamă, despre origine, despre alfabet și ortografie. Totuși, se fac traduceri din și în aromână, se

35 Calculul estimativ, incluzând Europa + America Latină + America + alte zone de pe glob, conduce la o cifră de peste 900.000.000 de vorbitori.

organizează congrese, evenimente culturale, se scriu istorii ale comunității, se arhivează cărți și documente, ba chiar se întrețin situri pe internet, iar foarte curând urmează să se redacteze o variantă a *Wikipediei* în această limbă.

Nu știm cât de mult vor rezista resurrecțiile artificiale, care seamănă mai mult cu limbile inventate, fie în mod serios (*valapük, esperanto, ido, delmondo* etc.), fie la modul ludic, artistic (vezi limbile născocite de scriitori, ca J.R.R. Tolkien³⁶, care a fost un reputat universitar lingvist, de altfel, în viața de toate zilele, ca Nina Cassian sau ca alții, mai puțin savanți și mai puțin scriitori, precum țărani dintr-un sat transilvănean din zilele noastre.

Nu știm nici ce soartă va avea noua limbă indoneziană *illu*.

Dar știm foarte sigur câteva lucruri fundamentale pentru înțelegerea faptelor despre care vorbim aici.

Apariția și dispariția limbilor sunt două fețe ale aceluiași proces din mersul istoriei omenirii. Nu este cazul aici să reluăm teorii cunoscute despre clasificarea genealogică a limbilor și despre rezultatele la care conduc metodele reconstrucției comparativ-istorice. Dar merită să reamintim că aceste demersuri dovedesc existența destul de sigură a unei limbi comune, preindoeuropene, pierdută în negurile istoriei, din care s-au desprins mari familii de limbi, printre care și indo-europeana, din care s-au format, în etape ulterioare, grupuri și subgrupuri, unele putând fi reconstituite, cel puțin la nivelul rădăcinilor unor cuvinte, pe baza atestărilor din limbile moderne și din limbile vechi³⁷. Ar mai fi util să amintim despre existența dovezilor sigure că limbile moderne naționale, limbile literare standard s-au format din impunerea unui anumit dialect sau chiar a unei variante regionale, locale, în anumite condiții de dezvoltare economico-socială și culturală, condiții istorice favorizante, să le spunem. De obicei, se invocă exemplul spaniolei, dezvoltată din castillană, sau al itali-

anei standard, dezvoltată din dialectul vorbit la Florența³⁸. În sfârșit, în toate aceste cazuri, se manifestă, într-un fel sau altul, ceea ce lingviștii de astăzi numesc „contacte lingvistice”, un fenomen de complex, cu cauze, cu manifestări și cu rezultate de o mare diversitate – extralingvistice și lingvistice propriu-zise, trebuie să precizăm din nou acest „detaliu”, inclusiv observația referitoare la „puritatea” manifestărilor lingvistice. O constantă a acestui uriaș mecanism este faptul că, în mod logic, în cadrul respectivelor contacte, unele limbi se impun în defavoarea altora. Rezultatele se distribuie diferit, în timp și spațiu, de la conviețuirea îndelungată a unor limbi dominante, a altor limbi minoritare, până la dispariția unora și impunerea totală, a altora. Vorbim despre impunere relativ totală și încă mai relativ exclusivă, pentru că – după cum am remarcat deja în paginile de mai sus – diversitatea reprezintă o rațiune de a fi a comunităților umane. Cazurile de izolare totală sunt extrem de rare și, în orice caz, contraproductive pentru societatea respectivă și, oricât ar părea de paradoxal, pentru limba utilizată de aceea societate. Cu atât mai puțin putem vorbi despre dominare „definitivă” a unei limbi, judecând faptele la scară istorică.

Prin urmare, avem de-a face cu un fenomen natural, comparabil într-o anumită măsură, cu toate celelalte care țin de evoluția vieții pe pământ: apariția și dispariția unor forme geografice, apariția și dispariția unor specii de plante și animale, succesiunea – cu urcușuri și coborâșuri – a societății umane, schimbările climatice ș.a.m.d.

Desigur, sunt de înțeles semnalele de alarmă trase cu privire la soarta limbilor și măsuri de salvare se pot lua și trebuie luate, în cele mai multe cazuri. La o analiză atentă, nici în această privință, însă, lucrurile nu sunt atât de simple pe cât par. Atât organismele internaționale îndrituite să întreprindă măsuri concrete, cât și cele particulare sau specialiștii care vorbesc în nume propriu

36 Autorul *best seller*-urilor din seria *Stăpânul inelelor* etc.

37 Pentru evoluția limbilor, din perspectivă comparativ-istorică, cf. Carlo Tagliavini, 1977.

38 Cf. Marius Sala (coord.), 1989.

formulează și, uneori, aplică astfel de măsuri.

- „înnoirea limbii” (propunere formulată de către profesorul J. Puszta, vizând salvarea limbii maghiare de concurența englezei, mai ales în domeniile științifice).

- utilizarea blogurilor, pentru salvarea măcar a variantei scrise a unor limbi (măsură propusă, evident, de un blogger – participant la discuția declanșată de Cristian Preda (cf. Bleen, 02.22.09 at 2:26 am). Argumentele ar consta în apropierea vorbitorilor, dispersați geografic și deveniți astfel vulnerabili, în costurile categoric mai scăzute ale comunicării, față de orice alte forme de media, de educație, de popularizare a istoriei și a valorilor respectivei comunități etc.

- se vorbește mult, la modul general sau cu soluții și fapte concrete, despre politicile educative, despre favorizarea exercițiului (a exercitării limbii), ca metode de protecție a limbilor periclitate. Soluțiile educative concrete constă în editarea abecedarelor și a manualelor de gramatică, istorie, geografie, a cărților de literatură populară și cultă, susținerea financiară a cursurilor și a formării specialiștilor în diverse domenii, selecția din rândurile minorității respective, susținerea financiară a cercetărilor în domeniu, perfecționarea metodelor de predare³⁹ etc.

- în aceeași sferă intră mijloacele administrative și cultural-politice de protecție: ocrotirea prin legi speciale, cum se întâmplă cu catalana, galițiana, basca⁴⁰, standardizarea, susținerea variantei scrise, acordarea unor spații în programele școlare, culturale și în mass-media, acceptarea bilingvismului în administrație etc.

- tot măsuri cultural-educative sunt și cele care îi vizează pe locuitorii majoritari din țările multietnice și din orice țară, mai ales pe tineri; este vorba despre educația în spiritul toleranței, a comunicării interpersonale și intergrupuri, de conștientizare a mecanismelor și efectelor stereotipurilor și prejudecăților în spiritul conviețuirii cu „celălalt”, în spiritul cunoașterii și prespectării valorilor materiale și spirituale ale semenilor din fiecare comunitate umană ș.a.m.d.

Desigur, multe dintre aceste măsuri de protecție sunt realizabile, sunt deja aplicate și au chiar rezultate verificabile. Uneori, efectele sunt chiar spectaculoase: reînvierea unor limbi și încadrarea într-un sistem socio-profesional, plasarea lor direct în epoca internetului, școlarizarea unui mare număr de etnici „liberi”, prin tradiție, de orice formă de educație și activitate instituționalizată.

Dar, pe de altă parte, este clar că primele dintre soluțiile propuse enumerate de noi mai sus sună a idealism, iar ultimele – a lozinci și fraze frumoase, dintr-o veritabilă „limbă de lemn” (de data asta, este vorba despre limba de lemn UNESCO, a Uniunii Europene și a multor programe și instituții internaționale cu rol „caritabil”).

Contraargumentele la măsurile respective sunt, din păcate, mai multe și mai convingătoare.

- „Înnoirea limbii” (probabil cu elemente din resurse interne) face parte din aceeași atitudine de „purificare” și protejare care apare periodic în istoria gândirii lingvistice din orice cultură evoluată. O limbă este, totuși, un organism viu – chiar dacă astăzi ne distanțăm de teoriile neogramaticilor – care și urmează căile proprii de autoreglare, iar atunci când specialiștii au intervenit prea categoric, ca în cazurile de apărare a specificului național de care am amintit mai sus, rezultatele s-au dovedit păguboase, într-o etapă ulterioară. Nici chiar în domeniul terminologiei, cel mai pretabil la reglări dirijate – la nivel național și internațional – infuziile controlate nu duc la rezultatele scontate.

- Cât despre rolul internetului (în speță, al *blogurilor*), el este deja semnalat și analizat, ca sursă de variante stilistice ale limbii literare standard (de exemplu, la nivelul ortografiei etc.). Cât despre folosirea lui pentru menținerea unor limbi și dialecte pe cale de dispariție, propunătorii uită că cele mai multe comunități aflate în această situație se află în situații defavorizate social și economic. Vorbitorii fac parte preponderent din generația vârstnică, accesul la tehnologia elementară astăzi (televiziune, transport

39 P.Gh. Bârlea, 2006, p. 146.

40 Cf. Gerhard Bach & Giselle Holzer (dir.), 2006, *passim*.

etc.) este încă o problemă, mulți nici nu știu să scrie. Mai mult chiar, documentele oficiale deja citate aici precizează că circa 1250 de limbi, adică jumătate din cele aflate în pericol, nici nu au cunoscut vreodată forma scrisă. Pe de altă parte, o limbă trăiește prin vorbitorii ei, prin valorile create cotidian de aceștia, nu prin inovații tehnice care îi conferă o existență virtuală. Cele două „soluții” propuse seamănă mai degrabă cu inițiativele creării limbilor artificiale – interesante, ca manieră de a gândi, dar sortite eșecului, prin artificialitatea schematismului lor, în ciuda entuziasmelor provocate în anumite medii.

- La rândul lor, măsurile administrative, politice, culturale și educative își dovedesc limitele mult mai frecvent decât am fi dispuși să o credem. Uneori, sistemul este organizat defectuos. Thede Kahl arată, în excelentul său studiu, citat de mai multe ori în aceste pagini, că în aromână, a cărei situație o cunoaște bine, s-au tradus *Biblia*, *Odiseea*, scrieri ale lui Shakespeare și Goethe, dar nu s-au scris abecedare și manuale elementare. În plus, traducătorii, ca și gramaticii, au poziții subiective, divergente, cu privire la specificul limbii, evitând cu bună știință anumite cuvinte (grecismele din limbajul religios, de exemplu) sau folosind alfabete diferite – unii pe cel latinesc, alții pe cel grecesc (cu adaptările pe care le crede fiecare de cuviință). Greșelile de strategie profilactică provin, de fapt, din cauze mult mai adânci decât cearta cărturarilor. Nu există un punct de vedere măcar relativ unanim acceptat (cum se întâmplă cu cele mai multe limbi vii) cu privire la originea aromânei și, implicit, cu privire la patria-mamă.

Pe de altă parte, controversalele cărturarilor sunt încă mai păgubos exploatare de către politicieni, chiar și când aceștia sunt reprezentanții minorității respective. Se cu-

noaște istoria amplului program guvernamental românesc din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea destinat școlarizării aromânilor din sudul Dunării⁴¹. Deși mulți copii au avut parte, astfel, de lumina cărții, efectul a fost mai degrabă negativ: nu numai diriguitorii, ci și oamenii simpli au considerat că se încearcă românizarea comunităților respective și, în consecință, își înscriau copiii la școlile grecești. Teama față de „propaganda românească” funcționează și astăzi⁴², după cum taxarea aromânei ca un dialect⁴³ al românei este respinsă la fel ca în vremurile de demult și astăzi, când științele limbii, cele ale istoriei și antropologiei au evoluat atât de mult, susținându-se ideea că aceasta este o limbă de sine stătătoare⁴⁴. Or, asemenea atitudini nu sunt de natură să faciliteze supraviețuirea idiomului respectiv, indiferent dacă este vorba despre o limbă sau un dialect.

Ajunși aici, putem înțelege de ce conducătorii țărilor în care viețuiesc comunitățile respective resping orice ajutor venit din afară, din partea celor înrudiți etnic cu acestea. Înțelegem de ce se caută nume locale pentru idiomul respectiv, de ce se inventează gramatici și dicționare, de ce sunt oprite la granițe cărțile și revistele scrise în limba respectivă, de ce se refuză cu atâta îndârjire construirea unor biserici ale comunităților minoritare, chiar atunci când reprezentanții respectivelor state, aflați ca minoritate pe teritoriul altor țări, beneficiază de școli, biserici, publicații susținute financiar de guvernele celor din urmă.

Cât despre educația tinerilor din întreaga lume, în spiritul dialogului intercultural, pare că pe cât se acționează mai mult, pe atât se înmulțesc cazurile de intoleranță. Există astăzi țări în care se promulgă decrete pentru interzicerea cuvintelor străine (ca cele occidentale, de tipul *pizza*, în unele state

41 Peste 100 de școli românești susținute financiar de statul român funcționau numai în Macedonia și Epir.

42 Th. Kahl semnalează scrisorile deschise ale Uniunii Panelene a Asociațiilor Culturale Aromâne adresate oamenilor de știință și oamenilor politici din Europa și din întreaga lume, cf. <http://volahos.xan.duth.gr/>

43 Punct de vedere susținut de către T. Papahagi (1974); M. Caragiu-Marioțeanu (1975); Gh. Carageani (2002) – *Studi lingvistici sull'aromeno* –, Clusium, Cluj-Napoca, N. Saramandu, 1984 ș.a.

44 Cf. Mariana Bara, 2007.

arabe), se decide oficial dărâmarea statuilor unor idoli „străini”, monumente de artă care au rezistat acolo de două mii de ani, în ciuda tuturor vicisitudinilor umane și naturale. Despre manifestările rasiste cotidiene nu mai este cazul să vorbim...

Așa stând lucrurile, putem să apreciem eforturile organismelor și specialiștilor implicați în salvarea limbilor, dar nu este cazul să ne facem iluzii. Dinamica limbilor depinde de un număr atât de mare de factori, se manifestă prin aspecte atât de diverse și de subtile, de neașteptate, încât ceea ce rămâne din inițiativele menționate este numai buna intenție. Cei care iau în tragic această realitate sunt înrudiți cu cei care luptă pentru salvarea speciilor de plante și animale pe cale de dispariție ș.a.m.d. Nimeni nu poate fi acuzat de rea intenție și nici măcar de idealism sau naivitate, dar, pe de altă parte, *uităm faptul că în timp ce unele specii dispar, apar altele noi și, în orice caz, toate se modifică mai mult sau mai puțin vizibil, adaptându-se mediului*⁴⁵.

Revenim la ideea că limbile își au mersul, ca să nu spunem „destinul” lor. Reluăm și principiul că soarta lor depinde de organizarea vorbitorilor, iar aceasta are ca principal determinant structura economică. Noțiuni precum „cultură” și „civilizație” sună frumos în analizele teoretice, dar forța motrice a acestora este, în termenii cei mai concreți, dorința de bunăstare – individuală, în primul rând, colectivă în al doilea rând. Legile economiei de piață, simple („cerere și ofertă”), dure, nedrepte, necunoscute – uneori, chiar și în „societatea bazată pe cunoaștere”, își fac simțită prezența în tot ce înseamnă suprastructură. Ideea a fost preluată defectuos de ideologiile stângiste și exploatare, la fel de defectuos, de ideologiile liberale. Pentru exemplificare, putem reaminti ideea refuzului tinerilor de a păstra limba și tradițiile străbune, atât timp cât limba dominantă a societății în care este integrat îi oferă cu totul alte șanse de a accede la civilizație. Un blogger dintre cei citați mai sus dă exemplul unui prieten al

său „tătar din Constanța”, care a învățat bine româna și engleza, a făcut serioase studii de cibernetică și este astăzi un om împlinit profesional la... Cluj. Cităm din aprecierea de bun simț, nu fără plăcerea de a reda „stilul bloggerist” (bloggeresc?):

„...să îi fi cerut imperativ să rămână la Constanța, să studieze civilizația mongolă (tătărăscă) și istoria Hoardei de Aur ar fi făcut din el un tătar mai autentic decât este acum, dar un om neîmplinit și... nefericit” (Bogdan Duca, 02.22.09 at 3:25 AM).

Din această perspectivă, nu trebuie să ne mirăm de previziunile îngrijorătoare cu privire la viitorul ceva mai îndepărtat al limbilor. Am citat deja opinia unor cercetători ca D. Nettle și S. Romaine, cu privire la dispariția a jumătate din limbile actuale până la sfârșitul acestui secol sau ca cea a lui David Crystal, care consideră că după acest termen nu vor mai rămâne decât 600 de limbi pe glob. Există însă și opinii în care proporția dezastrului este dusă la extrem, afirmându-se că nu peste mult timp întreaga omenire va vorbi o singură limbă, ceea ce înseamnă că se încheie, pe o altă buclă a spiralei (marxiste?), un mare ciclu uman. Revenim la pre-indoeuropeana teoretizată de lingviști, istorici și antropologi sau la limba comună adamică, dinainte de Babylon, invocată de teologi. Numai că, de data aceasta, numele acesteia pare să fie „engleza”. Supremația ei pare a fi susținută de toate criteriile decelate, cât de cât coerent, de către specialiști, în noianul de factori determinanți care se suprapun, se întretaie, se succed, se completează, se opun, după o logică niciodată sesizabilă cu puterile actuale ale minții umane. Rămân perene trăsături dominante și tendințe, ca *unitatea în diversitate, lupta dintre vechi și nou, legea clarității comunicării vs legea economiei efortului*. Am evitat să formulez acest ultim binom al principiului evoluției în termeni strict lingvistici („legea clarității vorbirii” vs „legea economiei vorbirii”) pentru că, de fapt, nici nu sunt strict lingvistice, ci face parte din „legile” generale ale existenței umane. Peste

45 Nici nu mai luăm în calcul faptul că se investesc fonduri uriașe, resurse materiale și umane în salvarea unor specii de șerpi, insecte, lei albi, crocodili etc., aflate pe teritoriile unor țări unde oamenii înșiși, mai ales copiii, mor cu zecile de mii, din cauza sărăciei endemice a zonelor geografice respective.

toate pare să domine legea evoluției economice, în aspectele ei cele mai materiale, precum exodul populației sărace spre țările civilizate și, invers, invazia economică (tehnologică, militară, culturală) a civilizației asupra celor mai îndepărtate colțuri ale lumii. Vehiculul globalizării pare a fi, deocamdată, limba engleză. Vorbim despre situația actuală, când încă sunt utilizate aproape 7.000 de limbi, dar când de circulație internațională recunoscute oficial se bucură numai câteva, iar neoficial – dar general acceptat – numai una.

Chiar și în această privință, putem afirma că nu este nimic nou sub soare. În istoria omenirii au mai existat cazuri de *lingua franca*. Greaca – pentru mai bine de un secol din antichitatea europeană-asiatică⁴⁶, latina pentru lungi secole ulterioare ș.a. S-ar putea obiecta că niciodată, totuși, o singură limbă nu s-a întins chiar pe tot globul și, în această privință, s-ar justifica mai degrabă referințele la un viitor ceva mai îndepărtat, care să corespundă trecutului îndepărtat, adică la polii cronologici ai limbilor unice. Răspunsul la aceste obiecții este că nici condițiile de răspândire nu erau în trecut comparabile cu cele de astăzi. Evoluția tehnologică actuală, cu facilitățile de circulație pe care le-a creat, pentru oameni, mărfuri, bani, cultură, trupe militare, pe de o parte, și pentru comunicarea umană, pe de altă parte, inclusiv ultimele mari achiziții – teleportarea media și, mai ales, contactele virtuale, dusă – mai nou – până la existența umană și materială virtuală, în întregul ei – au creat cu totul alte condiții de influențare lingvistică decât în trecut. Altfel spus, „globalizarea”, concept care include economia, în primul rând, și tot ce înseamnă organizare a societății umane, în al doilea rând, este valabilă și în plan lingvistic.

Concluziile sunt însă greu de formulat, pentru că, așa cum spuneam, evoluția limbilor scapă deseori logicii comune, după care încercăm noi să clarificăm, oarecum, fenomenul în discuție.

Am putea încheia cu sublinierea ideii recurente care s-a desprins, credem, destul de clar, din lungile pagini de mai sus: infrastructura economică determină suprastructura lingvistică. În realitate, există, în amalgamul limbilor actuale, exemple care se susțin și acestui principiu, atât de general și de vulgar formulat. Am arătat mai sus că limbile dispar mai ușor acolo unde forța social-economică și culturală este mai mică. India se află pe un nedorit loc prim în clasa mentul țărilor cu limbi periclitare, din cauza mării diversități etno-lingvistice, pe de o parte, și a slabei puteri economice, pe de altă parte. În aceste condiții nu numai că sunt slabe speranțe să fie salvate cele 196 de limbi minoritare, dar și cele 22 limbi oficiale sunt în pericol, cu atât mai mult cu cât în India se vorbește engleza, în clasele instruite. De exemplu, pentru ca o lege să fie validată de Parlament, trebuie ca aceasta să fie tradusă în toate cele 22 de limbi oficiale. În atari condiții, nu este de mirare că unele comunități minoritare izolate, acuză intervenția armată a autorităților pentru omogenizarea etnolingvistică. Este de mirare cum poate face față guvernul indian (federal) unor asemenea cheltuieli. La polul opus ar trebui să se afle SUA, considerată, până nu de mult, superputerea economică și militară a globului. Și, totuși, în trista ierarhizare a *Atlasului Unesco*, SUA se află pe deloc onoratul loc doi, cu 192 de limbi minoritare, pe care le-a neglijat mult timp, care s-au expus și din interior pierii și care nu mai pot fi salvate acum, oricâte măsuri oficiale s-ar lua. Un alt exemplu ilustrează și mai bine vanitatea intervenției dirijate a omului asupra sortii limbilor: *romansa*⁴⁷ face parte din limbile periclitare, deși este una dintre cele patru limbi oficiale ale Elveției, stat cu o economie puternică și cu o politică educativă și culturală dintre cele mai coerente și mai flexibile din lume.

Exemplele ar putea continua. Cele invocate sunt însă suficiente pentru a întări ideea pe care am formulat-o: evoluția limbilor

46 Pentru lungi perioade, greaca a fost folosită nu numai ca limbă de cultură, specifică claselor sociale favorizate, ci și ca limbă a sclavilor, liberților, oamenilor simpli, în amalgamul confruntării imperiilor păgâne în lumea creștină timpurie.

47 Romansa este o limbă din grupul retoromanicelor, vorbită de circa 50.000 de elvețieni, majoritatea locuind în cantonul Graubünden.

depinde de un complex de factori care scapă, în general, controlului rațiunii umane. Dacă se va întâmpla ca pe glob să se vorbească o singură limbă, peste mai mult sau mai puțin de un secol, se va închide un cerc, ceea ce înseamnă că omenirea a început

și sfârșește prin monolingvism. Dar nu putem ști dacă asta se va întâmpla și nici dacă, întâmplându-se, va fi bine sau rău, căci în intervalul de milenii care s-a scurs între cele două repere, existența umană, ca și existența pământului, s-a schimbat enorm.

- Atlas of Eastern and Southeastern Europe 2007. Ethnic Consciousness in Southeast Europe in 2000*, Map 2.9 – G9, Viena.
- Atlas of the World's languages.*, by R. E. Asher and Christopher Moseley (eds.), London: Routledge, 2007.
- BARA, Mariana, 2007, *Limba aromână*, București: Cartea Universitară.
- BÂRLEA, Petre Gheorghe, 2007, „Identité et diversité culturelle européenne”, in: P. Gh. Bârlea (ed.), *Diversité et identité culturelle en Europe* (DICE), Tome IV, Bucharest: MLR, p. 9-23.
- BÂRLEA, Petre Gheorghe, 2008, „Théorie et pratique dans le dialogue interculturel européen”, in: *Diversité et identité culturelle en Europe* (DICE), Tome V, Bucharest: MLR, p. 9-35.
- BARTOLI, Matteo G., 2000, *Il Dalmatico. Resti di un' antica lingua romanza parlata da Veghlia a Ragusa e sua collocazione nella Romania appennino-balcanica*, Roma: I.E.I.T. (Ed. orig.: *Das Damatische...*, 1906, Wien: Schriften der Balkankommission).
- BATIBO, H., 2005, *Language Decline and Death in Africa*, Clevedon: Multilingual Matters.
- BHATIA, K. Tej; RITCHIE, C. William (eds.), 2004, *The Handbook of bilingualism*, Oxford: University Press.
- BRADLEY, D. and M. BRADLEY (eds.), 2002, *Language Endangerment and Language Maintenance: An Active Approach*. London: Routledge Curzon.
- BRENZINGER, M. (ed.), 1998, *Endangered Languages in Africa*, Cologne: Rüdiger Köppe.
- BRENZINGER, M. (ed.), 1992, *Language Death: Factual and Theoretical Explorations with Special Reference to East Africa*, Berlin: Mouton de Gruyter.
- BRENZINGER, M. (ed.), 2007, *Language Diversity Endangered*. The Hague: Mouton de Gruyter.
- CALVET, L.-J., 1999, *La guerre des langues et les politiques linguistiques*, Paris: Hachette.
- CARAGIU MARIOȚEANU, Matilda; GIOSU, Ștefan; IONESCU-RUXĂNDOIU, Liliana; TODORAN, Romulus, 1977, *Dialectologie română*, București: Editura Didactică și Pedagogică.
- CARAGIU-MARIOȚEANU, Matilda, 1975, *Compendiu de dialectologie română*, București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- COOPER, R. L., 1989, *Language Planning and Social Change*, Cambridge: University Press.
- COȘERIU, Eugenio, 1978, *Sincronia, diacronia e historia*, Madrid: Gredos. (Ed. I: Montevideo, 1958). Cf. și *Sincronie, diacronie și istorie*. Versiune românească de Nicolae Saramandu, București: Editura Enciclopedică, 1997.
- COȘERIU, Eugeniu, 1994, *Linguistică din perspectivă spațială și antropologică. Trei Studii*. Cu o prefață de Silviu Berejan și un punct de vedere editorial de Stelian Dumistrăcel, Chișinău: știința.
- COȘERIU, Eugeniu, 1995, *Introducere în lingvistică*. Traducere de Elena Ardelenu și Eugenia Bojoga. Cuvânt înainte de Mircea Borcilă, Cluj: Echinox.
- COȘERIU, Eugeniu, 1996, *Linguistica integrală*. Interviu cu Nicolae Saramandu, București: Editura Fundației Culturale Române.
- COȘERIU, Eugeniu, 2004, *Teoria limbajului și lingvistică generală. Cinci studii*. Ediție în limba română de Nicolae Saramandu, București: Editura Enciclopedică.
- CRYSTAL, D., 2000, *Language Death*, Cambridge: University Press.
- CRYSTAL, D., 1997, *The Cambridge Encyclopedia of Language*, Cambridge: University Press.
- CRYSTAL, D., 2000, *Language Death*, Cambridge: University Press.
- DALBY, A., 2002, *Language in Danger*, New York: Columbia University Press.
- DALBY, A., 2003, *Language in Danger: The loss of linguistic diversity and the threat to our future*, New York: Columbia University Press.
- DIXON, R.W.M., 1998, *The Rise and Fall of Languages*, Cambridge: University Press.
- DORIAN, Nancy C., 1989, „Investigating Obsolescence. Studies in Language Contraction and Death”, in: *Studies in the Social and Cultural Foundations of Language*, 7, Cambridge: University Press.
- DRESSLER, Wolfgang U.; WODAK-LEODOLTER, Ruth (eds.), 1977, „Language death”, in: *International Journal of Sociology of Language*, nr. 12, Paris – New York – The Hague.
- FASE, W., JASPAERT, K. and KROON, S. (eds.), 1992, *Maintenance and Loss of Minority Languages*, Amsterdam: John Benjamins.
- FISHMAN, J. A. (ed.), 2001, *Can Threatened Languages Be Saved: Reversing Language Shift*,

- Revisited: A 21st Century Perspective*. Clevedon: Multilingual Matters Ltd.
- FISHMAN, J. A., 1991, *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Clevedon: Multilingual Matters.
- GIPPERT, J. et al. (eds.), 2006, *Essentials of Language Documentation*, Berlin: Mouton de Gruyter.
- GRENOBLE, L. A. and WHALEY, L. J., 1998, *Endangered Languages: Language Loss and Community Response*, Cambridge: University Press.
- GRENOBLE, L.A. and WHALEY, L. J., *Saving Languages: An Introduction to Language Revitalization*. Cambridge: University Press, 2005.
- GUMPERZ, John, 1982, *Discourse Strategies*, Cambridge: University Press.
- HAARMANN, Harald, 2004², *Lexicon der untergegangenen Sprachen*, München: Bekshe Reiche.
- HAGÈGE, C., 2000, *Halte à la mort des langues*. Paris: Odile Jacob.
- HAMP, P. Eric, 1989, „On signs of health and death”, in: N. C. Dorian, 1989, p. 197-210.
- HARRISON, K. D., 2007, *When Languages Die: The Extinction of the World's Languages and the Erosion of Human Knowledge*. New York and Oxford: University Press.
- HINTON, Leanne and Hale, Ken (eds.), 2001, *The Green Book of Language Revitalization in Practice*, San Diego: Academic Press.
- HINTON, Leanne et al., 2002, *How to Keep Your Language Alive: A Commonsense Approach to One-On-One Language Learning*, Berkeley: Heyday Books.
- JANSÉ, M. (ed.), 2003, *Language Death and Language Maintenance*, Amsterdam: John Benjamins.
- KAHL, Thede, 2008, „Considerații privind dispariția limbilor cu trimitere la romanitatea balcanică”, în *Philologica Jassyensia*, An IV, nr. 1, 2008, p. 129-145 (Cf. și „Überlegungen zum Prozen des Sprachesterbens...”, in: Luminița Botoșineanu; Elena Dănilă; Cecilia Holban; Ofelia Ichim (eds.), 2007, *Români majoritari/Români minoritari: interferențe și coabitări lingvistice, literare și etnologice*, Iași: Editura Alfa, p. 155-173).
- KOVAËEK, August, 1971, *Descrierea istroromânei actuale*, București: Editura Academiei.
- KREMnitz, Georg, 1994², *Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit. Institutionelle, gesellschaftliche und individuelle Aspekte. Ein einführen der Überblick*, Wien.
- LABOV, William, 1976, „Sprache im sozialen Kontext. Beschreibung und Erklärung struktureller und sozialer Bedeutung von Sprachvariation”, Bd. 1, „Monographien Linguistik und Kommunikationswissenschaft”, 33, Kronberg.
- LEWIS, M. Paul (ed.), *Ethnologue. Languages of the World*, ediția a 16-a, Dallas-Texas: SIL International, 2009. Cf. și ediția on line <http://www.ethnologue.com/>.
- LÜDTKE, Helmut, 1980, „Sprachwandel als universales Phänomen”, in: Helmut Lüdtke, *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels*, Berlin - New York.
- MUFWENE, S. *The Ecology of Language Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- NETTLE, D. & ROMAINE, S., 2000, *Vanishing voices: the extinction of the world's languages*, Oxford: University Press.
- PAPAHAGI, Tache, 1974², *Dicționarul dialectului aromân. General și etimologic*, București: Editura Academiei.
- PARSONS, Jayne (coord.), 1998, *Millennium Family Encyclopedia*, DK Publishing inc.
- SALA, Marius, 1997, *Limbi în contact*, București: Editura Enciclopedică.
- SALA, Marius; VINTILĂ-RĂDULESCU, Ioana, 1981, *Limbile lumii. Mică enciclopedie*, București: E.?.E.
- SALA, Marius; VINTILĂ-RĂDULESCU, Ioana, 2001, *Limbile Europei*, București: Univers Enciclopedic.
- SALA, Marius (coord.), 1989, *Enciclopedia limbilor romanice*, București: E.Ș.E.
- SANDFELD, Kristian, 1964², *Linguistique Balkanique: Problèmes et résultats*, Paris: Champion.
- SARAMANDU, Nicolae, 2003, *Studii aromâne și meglenoromâne*, Constanța: Editura Ex Ponto.
- TAGILAVINI, Carlo, 1977, *Originile limbilor neolatine*, București: E.?.E.
- THOMASSON, Sarah G., 2001, *Language Contact: An Introduction*, Washington: Georgetown University Press.
- UNESCO, 1999, *Red Book on Endangered Languages* (http://helsinki.fi/~tasalmin/europe_index.html).
- VINTILĂ-RĂDULESCU, Ioana, 2001, *Sociolingvistică și globalizare*, București: Oscar Print.
- WALD, Lucia; SLAVE, Elena, 1970, *Ce limbi se vorbesc pe glob?*, București: Editura Științifică.
- WINDISCH, Rudolf, 1988, „Zum Sprachwandel. Von den Junggrammatikern zu Labov”, in: *Studia Romanica et Linguistica*, 21, Frankfurt am Main.
- www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages
www.unesco.org/culture/fr/endangeredlanguages
www.unesco.org/culture/es/endangeredlanguages

Dana DUMA

Truffaut, un mit cinefil

Abstract

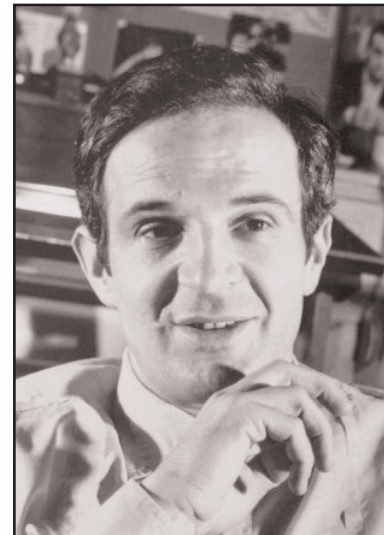
The article analyzes the book *François Truffaut. The Man who Loved Movies*, a passionate incursion into the work of the famous French film director François Truffaut.

Keywords: François Truffaut, cinema, *La Nouvelle Vague*

O coincidență readuce în atenția cinefililor figura cineastului francez François Truffaut: în 2009 se împlinesc 25 de ani de la moartea lui și 50 de ani de la debutul său spectaculos, în cadrul festivalului de la Cannes, unde câștiga Premiul pentru regie cu *Cele 400 de lovituri*. Cu aceste „lovituri” începea cea mai energică mișcare de înnoire în cinematograful francez rămasă în istoria cinematografului sub numele de *Noul Val* și tocmai de aceea era normal ca figura fondatorului său să fie din nou omagiată, reevaluată, evocată. Icoană cinefilă și printre împătimiții filmului de la noi, Truffaut devine, în acest context, pentru prima oară, subiectul unei cărți semnate de un critic român: Magda Mihăilescu. Impresionanta sa lucrare *François Truffaut. Bărbatul care iubea filmele*¹ nu este însă o carte conjuncturală. Se poate spune chiar, fără a exagera, că este o creație de-o viață pentru că autoarea a consacrat mulți ani cercetării operei

acestui cineast transformat în mit cinefil. A rezultat o carte pasionantă, care nu cade în păcatul plasării pe un soclu inaccesibil a eroului său și nici nu se mulțumește cu statutul de exercițiu de admirație. Paginile volumului reușesc un portret viu al celui care „a tulburat apele modernității” și a devenit modelul acelor care au încercat, și pe alte meridiane, să reformeze cinematograful.

Este oare Truffaut un regizor supraevaluat? A profitat el cumva de poziția lui de șef de mișcare și de reputația sa de publicist cucerind o poziție la care nu ar fi ajuns grație valorii filmelor sale? Se poate spune că el este, de fapt, mai puțin fascinant decât „ideea lui circulând nestingherită prin lume” (vorba poetului)? Sunt întrebări pe care criticii și cinefilii foarte avizați și le-au pus uneori, cărora cartea le dă răspunsuri pe cât de competente, pe atât de subtile.

Fără să facă paradă de erudiție, autoarea știe totul despre subiectul ales: de la detaliile biografiei cineastului, până la contextul cultural și cinematografic în care el s-a afirmat, de la scrierile sale (publicate sau nu), până la ceea ce s-a scris despre el. Este rezultatul unei pasiuni constante și obsesive (în sensul bun al cuvântului), dar și al unei șanse de a avea de-a face cu o operă încheiată, aparținând, în plus, unui cineast – publicist care și-a explicat în diferite oca-

1. *François Truffaut. Bărbatul care iubea filmele*, Ed. Curtea veche, București, 2009.

zii și forme propria operă și care, în momentul în care a aflat că boala l-a transformat într-un condamnat la moarte, și-a rânduit sistematic impresionanta arhivă. La această admirabil de ordonată arhivă a avut acces autoarea, grație unei alte șanse, declanșată de întâlnirea cu doi apropiați ai lui Truffaut. Ea mărturisește: „La festivalul de la Clermont-Ferrand, în capitala vulcanicei regiuni Auvergne, într-o iarnă îngăduitoare, i-am cunoscut pe Jean-Pierre Léaud (actorul fetiș al regizorului-n.n.) și pe Suzanne Schiffman, una dintre cele mai statornice colaboratoare ale lui Truffaut. Au fost primii care m-au încurajat în încercarea mea, sfios exprimată, de a mă angaja într-o cercetare a creației autorului *Celor patru sute de lovituri*, în ciuda unui serios handicap...Datorită celor doi am ajuns în preajma unui om de o infinită delicatețe și solitudine, doamna Madeleine Morgenstern, fosta soție a artistului. După moartea acestuia a preluat, conform voinței testamentare, conducerea societății *Les Films du Carosse*, având-o mereu alături pe Monique Holveck, blânda, generoasa Monique, fostă asistentă a lui Truffaut. Timp de mai mulți ani, ori de câte ori mă întorceam la Paris, după un festival, reveneam în străduța Robert Estienne numărul 5-nu departe de Rond Point des Champs Elysées, unde mi s-a deschis nu numai ușa arhivelor, a bibliotecii, ci și drumul către co-

laboratorii lui Truffaut, scenariști, directori de imagine, monteuză”.(pag 243)

Magda Mihăilescu a valorificat inspirat aceste șanse, în beneficul cinefililor care pot urmări acum un portret „cu rezoluție mărită”, cum spunem azi, al cineastului atât de prolific și efervescent. După ani de studiu a acestei arhive, după ce i-a văzut și răsvăzut filmele, autoarea face acum lumină în zone de maxim interes ale „continentului Truffaut”. Una dintre aceste zone este, desigur, biografia propriu zisă a regizorului. Fără a vâna amănunte picante, Magda Mihăilescu marchează inteligent momentele șanselor lui Truffaut. Chiar și neșansa, aceea de a fi copilul din flori al unei mame care nu l-a copleșit cu afecțiunea ei, s-a transformat într-o șansă, aceea de a inspira povestea eroului adolescent care fuge de acasă și din Centrul de supraveghere al minorilor în *Cele 400 de lovituri*, cel mai admirat titlu din filmografia sa. Apoi, dintre șansele propriu zise, autoarea oferă locul convenit căsătoriei cu Madeleine Morgenstern al cărei tată, un bogat distribuitor, l-a ajutat să-și fondeze propria casă producătoare, *Les films du carosse* și să facă, practic, numai filmele dorite. Și primul său succes său la Cannes a fost urmarea unei șanse: inovatoarea peliculă a lui Alain Resnais *Hiroshima, dragostea mea*,(care ar fi avut mari șanse să eclipseze prima sa operă) a fost scoasă din concurs de însuși ministrul cul-

turii, André Malraux, îngrijorat că americanii ar fi putut să se ofenseze privind pe ecran dramele declanșate de lansarea primei bombe nucleare.

Cartea face lumină și în privința rolului lui Truffaut în afirmarea „noului val” francez, a raporturilor sale de camaraderie, complicitate și apoi de ostilitate cu unii dintre regizorii integrați mișcării cu efecte estetice decisive. Dacă se știau destul de multe despre relația de discipol-maestru dintre criticul André Bazin și Truffaut, la noi s-a scris mai puțin despre gâlceava dintre cineast și colegul său Jean-Luc Godard. Conștient de contribuția sa mai importantă la reformarea limbajului cinematografic, Godard s-a simțit eclipsat de figura de „șef de școală” a lui Truffaut, statut câștigat și cu ajutorul contribuțiilor teoretice și publicistice mai substanțiale ale celui din urmă. Ostilitatea prelungită până la sfârșitul vieții s-a datorat și diferenței de atitudine politică, Truffaut fiind iritat de excesele stângiste și maoiste ale contestatarului său. Sunt citate declarații ale celor doi, dar și prețioase scrisori în care sunt lămurite etapele „războiului” dintre cei doi cinești. Se fac referiri și la „răcirea” relațiilor cu ceilalți componenți ai mișcării *Nouvelle Vague* care i-au reproșat că s-a „îmburghezit”, invidioși probabil pe relativ privilegiata lui poziție în sistemul de producție francez.

Despre raporturile lui

Truffaut cu revista care l-a lansat, *Cahiers du cinéma* găsim, de asemenea, comentarii asupra momentelor importante, de la textele cu valoare de manifest (în primul rând *O anume tendință a cinematografului francez*, din 1954) până la cronicile, uneori nedrepte, apărute în paginile publicației, la filmele regizorului. Autoarea face o analiză calmă, inteligentă și nuanțată a *Noului Val*, creația majoră a acestei reviste. *La nouvelle Vague* a avut soarta morților tineri. Pentru că s-a stins repede, legenda a luat-o înaintea istoriei, pregătindu-i destinul de subiect al nostalgiei. Este un mit fără răbdare, așezat grabnic, dar pentru totdeauna, în calea încercărilor de a analiza la rece un capitol din istoria culturii... *Noul Val* oferă ciclic, prilejul unor sondări ale momentului în care, după triumful lui Truffaut, după recunoașterea lui Godard, Rivette, Rohmer, Chabrol, amintiții tineri, veniți din cinematci, fără nicio ucenicie pe platouri – cum cerea tradiția – au fâșnit în cinematograful francez, au bătut străzile cu un aparat pe umăr și un mic subiect în cap, departe de „scenariile literare ale consacraților academizați, de studiouri, de luminile meșteșugite. Numele multora dintre ei nu mai există decât în inventarul pedanților, filmele-nici atât, dar febrilitatea debutanților spune multe despre formidabila infuzie de energie proaspătă, indusă de nebunii de la *Cahiers du cinéma*” (pag. 60).

Cu o justă dozare a tonu-

lui între admirație și luciditate sunt redactate și paginile consacrate operei propriu zise, analizate dintr-un unghi al privirii care urmărește „un du-te vino al invariabilelor” în opera lui Truffaut. Și-a numit sistemul de analiză” Filmele lui François Truffaut vorbesc între ele” pentru că opera cineastului are o configurație aparte: „Alunecă, într-o neîncetată căraușie, motive: utopia jocului (în dragoste, dar nu numai”, seducție uneori tragică a eroului truffaldian; chemarea definitivului într-o lume a provizoriului; personaje – femeia magică, dar și (auto)distructivă, bărbatul vulnerabil, copilul cu pielea de mic tăbăcită, prezent peste tot; obiecte-fotografii, adeseori nefaste, scrisori, maldăre de scrisori, cărți-refugiu, dar și cărți-liman al vieții” (pag. 76). Folosind această grilă, autoarea analizează cu subtilitate și finețe filmele și perechile de filme (vezi, de pildă, *Jules și Jim* și *Cele două englezoaice și continentul*). Aceste pagini, mai ales din capitolele *Chemarea*

definitivului... și *Camera și stiloul*, îl fac pe cititor să descopere legături nebanuite între povești, eroi, replici, din pelicule diferite. Preferețele mele rămân pasajele care demonstrează că pentru Truffaut filmele și cărțile erau mai importante decât viața. Poate că tocmai de aceea regizorul a decis să joace el însuși rolul personajelor care susțin această idee, în *Noaptea americană* și în *Camera verde*. Nici un cineast nu a livrat atât de generos cheia de acces între viața și opera sa, nu a a mers atât de departe în declarația de dragoste făcută propriei profesii. Tocmai de aceea Magda Mihăilescu și-a intitulat cartea *François Truffaut. Bărbatul care iubea filmele*, o incursiune într-o operă care colcăie de repere și citate cinefile, în care autobiografia e sinonimă cu cinefilia. Merită, deci, stimați cinefili, să parcurgeți neapărat paginile acestei cărți dedicate aceluia unic cineast care susține că „filmele sunt mai armonioase decât viața”.

Călin CĂLIMAN

„Doi vecini” de 50 de ani

Abstract

After 50 years of its release, the author emphasises the importance of the movie "Two Neighbours" by Geo Saizescu, the only adaptation inspired by the work of the writer Tudor Arghezi
Keywords: Geo Saizescu, Tudor Arghezi, Mitzura Arghezi, "Pagini din trecut"

S-a împlinit, spre sfârșit de 2008, jumătate de veac de la terminarea filmului *Doi vecini*, debutul în circuitul public al regizorului Geo Saizescu, după alte „filme de școală”, printre care scurt metrajul *Soldatul Șvejk*. Filmul *Doi vecini* rămâne, peste ani, un film foarte important al cinematografului național din mai multe motive: în primul rând pentru că este în continuare – deși au trecut 50 de ani! – singura ecranizare în domeniul filmului de ficțiune inspirată de literatura ilustrului scriitor Tudor Arghezi (și ce filme senzaționale s-ar putea realiza pornind de la opera argheziană, dacă ar fi să ne referim numai și numai la *Tablete din Țara de Kutu* sau la romanele *Cimitirul Buna Vestire* și *Lina!*), într-un al doilea rând pentru că reprezintă punctul de pornire al unei prestigioase cariere cum este aceea a regizorului Geo Saizescu, rămasă credincioasă, vreme de cinci decenii, comediei cinematografice.

În *Jurnalul unui bătrân lup de cinema*, primul volum dintr-o suită memorialistică

ajunsă acum în pragul celei de a șasea apariții, regizorul (și scriitorul!) Geo Saizescu istorisește împrejurările care au condus la realizarea filmului *Doi vecini*. „Cuprins de febra pregătirii examenului de absolvire”, în toamna anului 1957, regizorul, dornic să realizeze o comedie, altceva decât Caragiale („încercat de nenumărate ori pe ecran”), a descoperit ceea ce căuta, „o schiță plină de savoare”, într-un proaspăt apărut volum arghezian, „Pagini din trecut”, dar firește, pentru realizarea filmului după schița *Doi vecini* avea nevoie de acordul autorului, drept pentru care, într-o frumoasă și „memorabilă” zi de 14 octombrie 1957, ajutat de colega lui, Mitzura Arghezi, după cum o mărturisește, „cu scenariul înfășurat într-o «România liberă», copleșit de emoție, m-am îndreptat la adresa indicată, B-dul Aviatorilor nr. 70”, unde Poetul l-a primit „neobișnuit de prietenos”, cu cafea și coniac, „adus de buna doamnă Paraschiva”, și l-a ascultat

cu atenție. A fost începutul unei frumoase relații amicale, care a continuat și mult după premiera publică a peliculei, petrecută la câteva luni după terminarea „filmului de școală”, în 12 iunie 1959, așadar cu jumătate de veac în urmă. Seara premierei este evocată, de asemenea, amănunțit de regizor, redau doar câteva fragmente: „Premiera filmului *Doi vecini* la cinematograful «Maxim Gorki» de pe Calea Victoriei (vis-à-vis de Telefoane). Mare emoție. Chiar dacă în cuvântul din programul de sală al premierei scrisesem «cam» sigur de mine: ...«Cu bucuria de a fi primul care a realizat un film după o lucrare a Maestrului Arghezi aș dori să se adauge satisfacția de a fi devenit totodată prietenul spectatorilor, în ciuda tracului normal oricărui început de drum»,...mi-e frică. (...) După lirica *Prima melodie* scrisă de Dumitru Carabăț și realizată de Andrei Blaiier și Sinișa Ivetici, urmează *Doi vecini*, sala se prăbușește pe hohote de râs. Nu mai știu de mine. După terminarea proiecției, primul mi se adresează Arghezi: – Să trăiești, mă, să trăiești domnule Saizescu. M-ai ghicit în ceea ce am scris eu. M-ai făcut să iubesc meseria asta. Începe să mă intereseze. Mi-a plăcut filmul, că e foarte vioi și are atmosferă românească. Îmi aduc aminte de vremurile alea și zău că mă înduioșează. Alor mei, în particular, le-am spus că dacă nu-mi plăcea, făceam tot posibilul, și cred că reușeam, să-l scot din circulație.

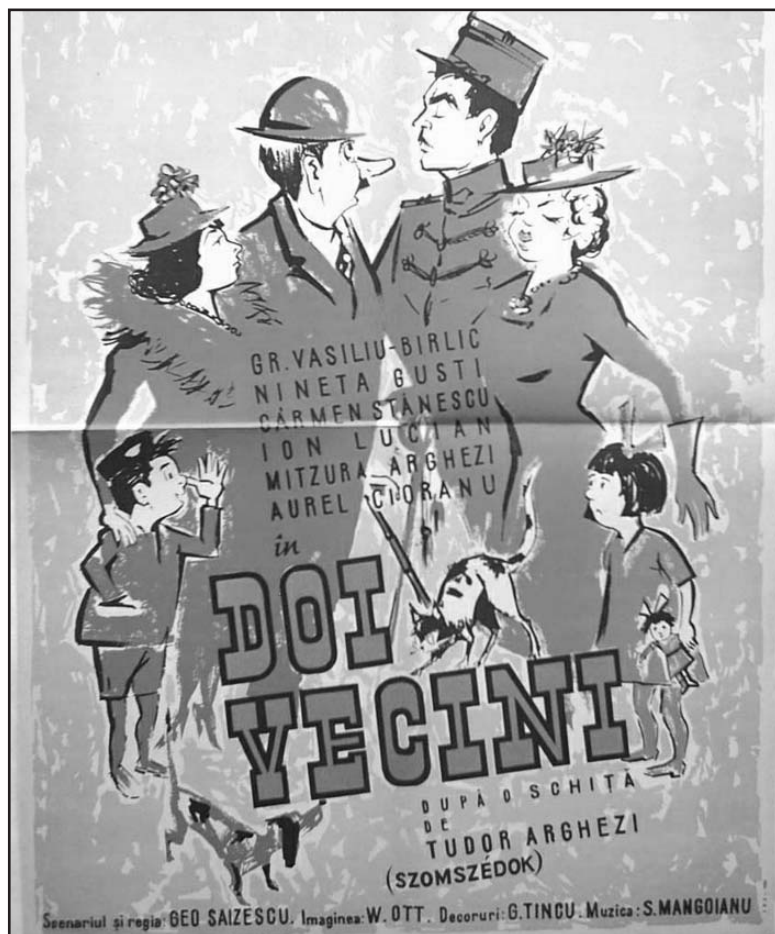
Să trăiești și să faci numai lucruri frumoase în viață. Ești invitatul meu...” Și discuția a continuat la Casa Oamenilor de Știință, lângă fostul „Mon Jardin”. Cronicile de la premieră – printre care acelea semnate de Eugen Atanasiu în „România liberă” și Alice Mănoiu în ziarul pentru tineret – au avut meritate cuvinte de laudă la adresa filmului *Doi vecini*, care avea și calitatea ieșită din comun de a fi un „film de școală” intrat în circuitul public al difuzării cinematografice. Scria, printre altele, Eugen Atanasiu în cronică premierei de acum 50 de ani: „Evoluând în sfera unei schițe de tip caragialesc, eroii schiței *Doi vecini* de Tudor Arghezi își circumscriu existența în sânul miciei burghezii a anului 1928. Parvenitismul, trăsătura caracteristică perioadei postnelice, prilejuiește scriitorului reunirea în același insectar a două mostre de soiuri opuse: un civil și un militar. Dl. M. Theodorescu-Fălciu, convins că vremurile de pace sunt rezervate îmbogățirii civile, persiflează «sabia de pâslă și pintenii de

bumbac» ai d-lui locotenent I.G. Petrescu. Acesta, la rândul său, nu se lasă mai prejos, întrucât socotește că prezența galoanelor și chipiul aurit într-o mahala aduce inevitabil un plus de prestigiu, în ciuda faptului că salariul nu-i permite să țină pasul cu luxul familiei Fălciu. Conflictul dintre cei doi vecini nu se lasă deci așteptat. (...) Efectul schiței se extinde astfel dincolo de cazul particular și momentul inspirației scriitorului, la o satiră largă a spiritului mic burghez. Este tocmai ceea ce a observat tânărul regizor Geo Saizescu. Prefăcute în măști comice, personajele trăiesc parcă numai pentru a întreține scandalul. (...) Explicația stă în aceea că Geo Saizescu a desfăcut abil schița argheziană în elementele ei componente și, făcând dovada unei precizii severe în a lovi cu biciul ridicolului esența de clasă a tuturor acestor manifestări, a dezvoltat fabulos trei momente pe care scriitorul le enumeră în nici jumătate de pagină. Sunt scandalurile-cheie: cu oltenii, cu garderoba, cu pianul.” Din cronică

de premieră semnată de Alice Mănoiu selectez următoarele rânduri: „Doi vecini este o comedie realizată după o schiță a lui Tudor Arghezi, de tânărul Geo Saizescu, aflat la primul său film. Este o satiră plină de vivacitate la adresa miciei burghezii de la începutul secolului nostru. Invidia ridicolă, născută între doi vecini în lupta pentru întâietatea pe care vor să o aibă fiecare în cartier (prestigiul avocatului cu firmă fgiind imbrtit de galoanele aurite ale ofițerului), sugerează situații de un comic savuros, la care concură – fericit – interpreții și verva regizorului. Competiția în care se angajează familiile celor doi «rivali» capătă pe ecran un crescendo comic de cea mai bună calitate. Au fost folosite – cu discernământ – mijloacele artistice capabile să sugereze aprigul război dintre cei doi mici burghezi ridiculi, de la judicioasa alegere a tipului fizic al interpreților (străluciți, ca întotdeauna, Vasiliu Birlic și Ion Lucian, secondai de actrițele Nineta Gusti și Carmen Stănescu), la machiajul și costumul de epocă, decorul, construite pe un paralelism ce amplifică satira”. (...) Împăcarea lor din final nu surprinde, dimpotrivă, încheie logic ceea ce era de demonstrat pe tot parcursul acțiunii. O demonstrație artistică, spirituală, inteligent prezentată cinematografic, care și-a atins scopul satiric”.

Dincolo de performanța rămasă unică în cinematografia națională – aceea de a-l convinge pe „meșterul

cuvintelor potrivite” să se lase ecranizat – Geo Saizescu, care prelua ștafeta comediei cinematografice de la reputatul regizor caragialean Jean Georgescu, a fost încă o dată performant, el reușind un film voios și tonic nu oricând și nu oriunde, ci în România „obsedantului deceniu”, când presiunile ideologice și semnele timpului influențau puternic producția de filme. Pe de altă parte, *Doi vecini* a învins timpul și filmul, văzut astăzi, își păstrează savoarea originală, hazul de bună calitate. Colaborând cu Tudor Arghezi prin intermediul schiței omonime, regizorul și-a propus în *Doi vecini* un „insectar” de mentalități și moravuri specifice perioadei în care este plasată acțiunea, anul 1928, cu tradiționalele conflicte ale epocii, printre care și antagonismul pe atunci parcă incurabil dintre civili și militari, două categorii umane pe atunci parcă incompatibile (cum au încercat s-o spună și alți scriitori ai timpului, de la Anton Bacalbașa la Gheorghe Brăescu). Deosebirea profesională este alimentată și de rivalitatea celor două vecine din high-life-ul periferiei bucureștene care-și împing permanent soții la măcel. Preluând din schiță doar câteva din elementele „războiului rece” în care sunt angrenați vecinii, filmul este structurat în crescendo, către punctul culminant, nu lipsit de surprize, al confruntării dintre cei doi vecini, astfel anunțat încât să provoace scânteii. Pregătită ca o luptă pe viață

și pe moarte, înfruntarea celor doi rivali – ale cărei rezultate sunt așteptate cu sufletul la gură în „anticamera turnirului” – devine un clasic „pupat Piața Endependenței”, cei doi vecini „eșuând” într-un dialog politicos și prietenesc, mai ales după ce află că sunt... consăteni. Ideea cinematografică seducător hazlie a filmului este aceea a „cuplurilor simetrice”, răfuiala vecinilor fiind reflectată pe cinci „paliere”, distincte și complementare: avocatul și locotenentul (alias Grigore Vasiliu-Birlic și Ion Lucian), doamna avocat-doamna locotenent (Carmen Stănescu – Nineta Gusti), slugile Marița și Dumitru, care nu

intră, totuși, în „jocul” stăpânilor (Mitzura Arghezi și Aurel Cioranu), Marinică și Bebe (copiii celor două familii), pisoiul și cățelul... Conflictul are repercusiuni la toate aceste „nivele”, intriga comică dobândind substanță și vigoare. După 50 de ani, vigurosul temperament de comedian al regizorului Geo Saizescu, anunțat de acest film, își păstrează – și și-a validat în timp – forța de convingere, în zeci de comedii, de toate felurile (lirice, ironice, sarcastice, satirice, muzicale, sentimentale, polițiste, „negre”), realizate de-a lungul anilor, cu mari comedieni ai scenei și ecranului românesc în distribuții.